Dom Jean-Martial Besse

RELIGIILE LAICE: UN ROMANTISM RELIGIOS

PATRU PONTIFI LAICI: PAUL DESJARDINS, PAUL SABATIER, SALOMON ȘI THÉODORE REINACH.
TEOLOGIA LOR, MORALA LOR ȘI MISTICA LOR.
ORIGINILE RELIGIILOR LAICE: CONTRIBUȚIA EVREIASCĂ.
INFILTRĂRI PROTESTANTE. IMPORTURI AMERICANE.
CONGRESUL RELIGIILOR. — UNIUNEA PENTRU ADEVĂR.
ȘCOALA ÎNALTELOR STUDII SOCIALE. — D-L DURKHEIM LA SORBONA.
UNIUNEA LIBER-CUGETĂTORILOR ȘI A LIBER-CREDINCIOȘILOR. MODERNISMUL.

Adevărul de Veacuri

© Adevărul de Veacuri, 2026

Traducere în limba română © Robin Caramaschi, 2026

Textul original al lucrării Les religions laïques, un romantisme religieux, publicată în 1913 de Dom Jean-Martial Besse (1861–1920), aparține domeniului public.

Prezenta ediție constituie o traducere originală în limba română, realizată după ediții franceze conforme tradiției catolice preconciliare, și este protejată conform legislației în vigoare privind drepturile de autor asupra traducerilor.

Reproducerea fragmentelor scurte este permisă numai cu menționarea sursei.

Editura: Adevărul de Veacuri — adevaruldeveacuri.ro

Adevărul de Veacuri

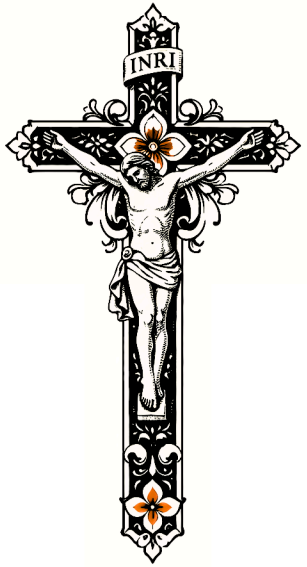
INRI

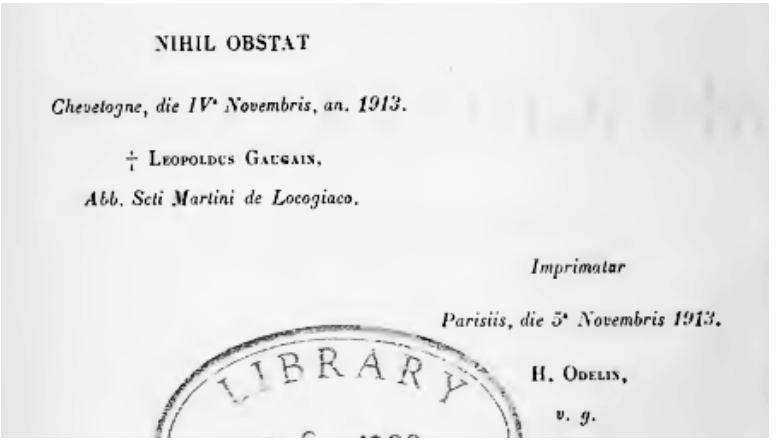
NIHIL OBSTAT

Chevetogne, die IV Novembris, an. 1913.

† Leopoldus Gaugain,

Abb. Sti Martini de Locogiaco.

Imprimatur

Parisiis, die 5 Novembris 1913.

H. Odelin,

v. g.

LIBRARY

Cuprins

CAPITOLUL ÎNTÂI - RELIGIILE LAICE 10

CAPITOLUL II - PATRU PONTIFI LAICI: D-NII PAUL DESJARDINS, PAUL SABATIER, SALOMON ȘI THÉODORE REINACH 37

CAPITOLUL III - TEOLOGIA LOR 60

CAPITOLUL IV - MORALA ȘI MISTICA LOR 86

CAPITOLUL V - ORIGINILE 108

CAPITOLUL VI - CONTRIBUȚIA EVREIASCĂ 126

CAPITOLUL VII - INFILTRĂRI PROTESTANTE 144

CAPITOLUL VIII - SPIRITUL NOU 159

CAPITOLUL IX - IMPORTURI AMERICANE 184

CAPITOLUL X - CONGRESUL RELIGIILOR 205

CAPITOLUL XI - COMPANIONII VIEȚII NOI 224

CAPITOLUL XII - UNIUNEA PENTRU ADEVĂR 243

CAPITOLUL XIII - ȘCOALA DE ÎNALTE STUDII SOCIALE 262

CAPITOLUL XIV - DOMNUL DURKHEIM LA SORBONA 286

CAPITOLUL XV - UNIUNEA LIBER-CUGETĂTORILOR ȘI A LIBER-CREDINCIOȘILOR 323

CAPITOLUL XVI - MODERNISMUL 341

CAPITOLUL XVII - DUPĂ MODERNISM 384

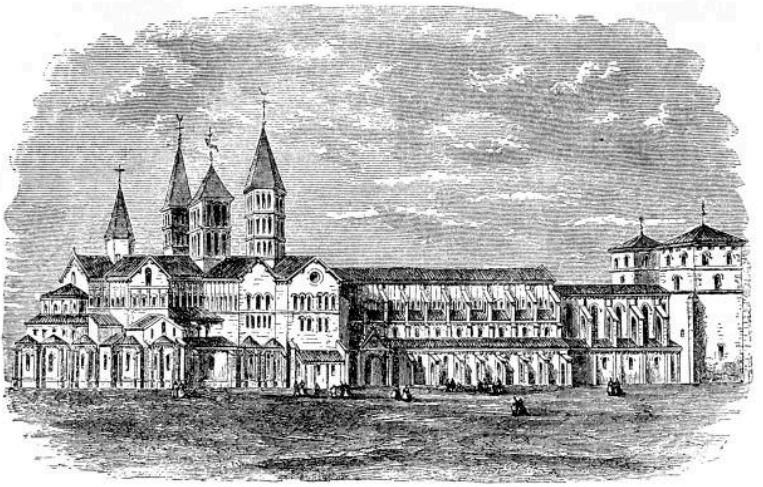

Dom Jean-Martial Besse (1861–1920)

a fost un călugăr benedictin, istoric al Bisericii şi autor prolific. Angajat în apărarea catolicismului tradiţional, s-a remarcat prin scrierile sale critice la adresa derivelor moderniste şi a compromisurilor intelectuale ale epocii sale. Lucrările sale îmbină rigoarea doctrinară cu erudiţia istorică.

RELIGIILE LAICE: UN ROMANTISM RELIGIOS

PATRU PONTIFI LAICI: PAUL DESJARDINS, PAUL SABATIER, SALOMON ȘI THÉODORE REINACH.
TEOLOGIA LOR, MORALA LOR ȘI MISTICA LOR.
ORIGINILE RELIGIILOR LAICE: CONTRIBUȚIA EVREIASCĂ.
INFILTRĂRI PROTESTANTE. IMPORTURI AMERICANE.
CONGRESUL RELIGIILOR. — UNIUNEA PENTRU ADEVĂR.
ȘCOALA ÎNALTELOR STUDII SOCIALE. — D-L DURKHEIM LA SORBONA.
UNIUNEA LIBER-CUGETĂTORILOR ȘI A LIBER-CREDINCIOȘILOR. MODERNISMUL.

CAPITOLUL ÎNTÂI - RELIGIILE LAICE

Oamenii au nevoie de o religie. Aceasta ține de însăși natura lor. Câțiva indivizi ajung să se lipsească de ea. Dar aceștia nu sunt, în împrejurări obișnuite, decât excepții. Aceste fenomene areligioase se pot înmulți în medii și în epoci care le sunt favorabile. Numărul lor nu valorează însă nimic împotriva regulii care tocmai a fost formulată.

În zilele noastre, indiferența religioasă s-a dezvoltat într-un mod extraordinar. Se poate vedea în aceasta rezultatul unei epidemii morale, pe care împrejurările au întreținut-o. Cei care sunt atinși de ea nu trebuie încă socotiți incurabili. Ar fi de ajuns ca evenimentele și influențele care i-au adus în această stare să se schimbe, și i-am vedea pornind în căutarea unei religii. Dar o asemenea întoarcere nu se face brusc. Natura, căreia îi repugnă o ireligie completă, cere timp pentru a-și impune exigențele. Astfel merge logica lucrurilor.

Oamenii, chiar și atunci când s-ar lăuda cu o indiferență religioasă absolută, nu trebuie luați prea în serios. Beția pe care le-o provoacă primele experiențe ale libertinajului spiritului și ale voinței le impune anumite atitudini; eliberați de tutela divină, ei se cred liberi și, prin urmare, stăpâni pe ei înșiși. Iluzia de a gândi și de a face ceea ce le place le amețește mintea. Această beție ajunge, pentru mulți, să devină cronică. Ea poate dura o viață întreagă și se poate transmite generației următoare. O altă generație se va găsi adesea contaminată. Observatorii superficiali vor profeți în grabă triumful definitiv al ireligiei.

Dar răbdare. Natura nu pierde nimic așteptând. Și deasupra naturii se află Autorul ei, care o stăpânește și o conduce. Bețiile prelungite ale libertinajului se risipesc. Amețeala pe care o produceau se atenuează puțin câte puțin. Golul lăsat de pierderea credinței începe să se facă simțit. El provoacă o neliniște sub care fermentează tendințe uitate. Trezirea lor este lentă, dar imperioasă. Ele cer să fie satisfăcute. Și se găsește întotdeauna cineva sau ceva care să le ofere această satisfacție.

Nu, nu este posibil să se suprime în mod radical instinctul religios din om. Contrariat dintr-o parte, el izbucnește din alta. Acest lucru este adevărat pentru societăți mai mult chiar decât pentru indivizi. Căci atunci când oamenii sunt reuniți în colectivități, nevoile lor se înmulțesc și se manifestă cu o varietate și o forță surprinzătoare.

Extraordinara diversitate a împrejurărilor locale sau personale explică fenomenele religioase care se produc atunci.

Franța, de când a rupt cu sfintele sale tradiții, constituie pentru observator un adevărat câmp de experiență. Nimic nu-i lipsește. Condițiile care determină fiecare fenomen apar în toată realitatea lor. El poate observa, compara și concluziona în voie.

Lucrarea naturii, în aceste renașteri religioase, nu este atât de spontană încât influențele omenești să fie excluse. Natura știe să promoveze și să utilizeze, prin acțiunea sa misterioasă, inițiativele personale. Ea recurge la tipurile premergătoare, al căror rol constă în a gândi înaintea celorlalți.

Îi vedem aplicându-se acestei opere de renaștere religioasă încă din primii ani ai Revoluției. Ei aparțineau claselor care suferiseră cele dintâi influența libertinajului filozofic. Inteligența lor se obișnuise cu ireligia. Ei nu au luat în considerare oportunitatea unei întoarceri la catolicism. Pentru ei, acesta era cultul abandonat, pe care nu-l mai dorești. Această repulsie amintește dezgustul pe care îl provoacă omului un aliment vărsat. El se îndepărtează de el. Catolicismul deformat de Constituția civilă nu atrăgea mai mult aceste spirite; le trebuia ceva nou. Acest necunoscut nu avea să provoace, cel puțin, convulsiile dezgustului.

Partea cea mai cultivată a burgheziei pariziene a dat exemplul acestei slăbiciuni religioase; căci aceasta era într-adevăr o

slăbiciune. Nimeni nu s-ar fi așteptat să o întâlnească în cercurile enciclopediștilor. Membrii Institutului nu au scăpat de ea mai mult decât ceilalți. Inventatorii de religii s-au bucurat de simpatia lor și chiar de adeziunea lor. Ei au avut grijă să-și lege inițiativele de sistemele filozofice acreditate în ochii acestora. Voltaire și Rousseau au devenit niște Mesia. Operele lor au părut pline de o religie cu totul nouă, infinit superioară celor care o precedaseră. Nu mai rămânea decât să i se dea expresia unui cult, pentru a supune disciplinei sale imaginația, inteligența și viața mulțimilor.

Sistemul politico-religios al lui Robespierre este dintre cele mai interesante. Autorul său, discipol fervent al lui Rousseau, îi împărtășea sentimentalismul morbid. *Contractul social* îi ținea loc de Evanghelie. Trăia din el și voia ca Franța să trăiască din el. Victoria sa asupra hébertiștilor și dantoniștilor i-a oferit prilejul de a lansa cultul Ființei Supreme. El socotea că va face din acesta religia de stat. Francezii aveau să găsească în ea acea profesiune de credință civilă a cărei necesitate o predica Rousseau. Statul nu ar fi avut decât să-i fixeze articolele. Acestea ar fi fost mai puțin dogme decât sentimente de sociabilitate, în afara cărora nimeni nu ar putea fi un bun cetățean.

O religie fără cult este zadarnică, iar un cult presupune sărbători și ceremonii care să antreneze și să educe poporul credincios. Pentru a răspunde acestei nevoi, decretul din 18 floréal anul II a prescris, pe lângă celebrarea evenimentelor glorioase ale Revoluției, solemnități în cinstea virtuților

omenești și a binefacerilor naturii. Zilele decadare au fost consacrate Genului uman, Poporului francez, Binefăcătorilor umanității, Libertății, Republicii, Adevărului, Dreptății și Pudoarei. Comitetele Salvării Publice și Instrucțiunii Publice au primit invitația stăruitoare de a redacta un proiect de ceremonial. Sărbătoarea Ființei Supreme a inaugurat liturgia acestei religii noi.

Agenții săi au invadat bisericile, în care patrioții au pătruns în masă.

Popularitatea acestor rituri extravagante a durat tot atât cât și inventatorul lor. Ele au sfârșit odată cu el. Robespierre, adept al deismului lui Rousseau, nu a putut reacționa eficient împotriva ateismului deghizat al cultului Rațiunii și Patriei, pus în onoare de adversarii săi politici. Ne putem întreba de ce existau aceste rivalități; căci religia Ființei Supreme semăna foarte mult cu celelalte două. Dumnezeul ei, pe care își făcea o datorie să-l numească, se confunda cu divinitățile rivale. Pentru cine examinează lucrurile de aproape, tămâia acestor evlavioși dușmani ai aceluiași mit și religia lor nu erau decât manifestarea unui patriotism fanatic și mistic.

Cultul Rațiunii l-a precedat pe cel al Ființei Supreme. Ideea lui a încolțit în mai multe minți. Liturgia zeiței Rațiune i-a dat în cele din urmă o formulă. Dar pentru aceasta a trebuit să se procedeze cu măsură. Opinia publică nu era suficient pregătită. Într-atât încât Fouché abia îndrăznea să vorbească despre ea. La început s-a propus înlocuirea religiilor ipocrite și

superstițioase, de care poporul se eliberase, cu cultul Republicii și al Moralei naturale. Apoi s-a rostit numele Adevărului; acesta a avut un templu la Rochefort. După aceea a venit rândul Naturii, a cărei statuie a fost onorată prin libațiuni îmbelșugate la 10 august 1790.

La 15 brumaire anul II, Convenția a aplaudat cu entuziasm această declarație a lui Marie-Joseph Chénier:

„Veți ști să întemeiați, pe ruinele superstițiilor detronate, singura religie universală, care nu are nici secrete, nici mistere, al cărei singur dogmă este egalitatea, ale cărei legi sunt oratorii săi, ale cărei magistraturi sunt pontifii săi și care nu face să ardă tămâia Marii Familii decât înaintea altarului Patriei, mamă și divinitate comună."

Cultul Rațiunii a fost inaugurat la Paris cinci zile mai târziu, la 10 noiembrie 1793. O actriță a personificat Libertatea. Biserica metropolitană Notre-Dame a primit titlul de Templu al Rațiunii. Numeroase biserici parohiale au fost supuse aceleiași rușini. Consiliul General al Comunei Parisului a ordonat aceste profanări sacrilege. Societățile populare și reprezentanții aflați în misiune au propagat acest cult în departamente. Au avut anumite succese. „Zeițe ale Rațiunii" nu le-au lipsit. Nu a fost nevoie să fie căutate nici printre actrițe, nici printre femeile de moravuri ușoare; burghezii își ofereau singuri fiicele.

Această „Rațiune” era plină de „cuvinte-nori”. Fiecare putea alege pe acela care se potrivea cel mai bine dispozițiilor sale de moment. Astfel au apărut Libertatea, Egalitatea, Republica și Patria. Această schimbare de denumire nu modifica în nimic cultul. Promotorii lui vedeau în el mai ales un mijloc puternic de decreștinare. În mascaradele pe care le luau drept rituri, ceremoniile de „depreoțire” ocupau locul principal.

Convenția se transforma uneori într-un conciliu național. Atunci își elabora religia civică, în speranța de a-i atașa pe cetățeni de constituție, de patrie și de legi. Ea a prescris cultul decadar și sărbătorile naționale. Mulțimea găsea plăcere în solemnitățile politice și mai ales în cele ale zilelor de 21 ianuarie, 14 iulie și 10 august. Sărbătorile în cinstea victoriilor, a Libertății și a Suveranității Poporului aveau un caracter prea filozofic; ele nu au fost înțelese. Ceremoniile decadare loveau în obiceiuri adânc înrădăcinate; autoritățile au pretins să le impună cu forța; aceasta a fost de ajuns pentru a le face odioase.

Aceste culte cădeau în desuetudine când și-a făcut apariția Teofilantropia. Aulard o definește destul de just ca pe un fel de Biserică raționalistă. Trebuie văzută în ea reluarea unei idei pe care Voltaire o împrumutase de la englezi: instaurarea unei religii naturale, anterioare și superioare creștinismului, care să cuprindă toate celelalte religii și toate celelalte morale.

Teofilantropia se mulțumește cu un număr restrâns de adevăruri dobândite, de pildă existența lui Dumnezeu și

nemurirea sufletului. Ea îi acceptă fără dificultate pe cei care nu profesează nicio religie și chiar pe ateii obișnuiți. Caracterul său de societate morală înainte de toate îi permite acest lucru.

Teofilantropii au ceremonialul lor. Reuniunile cultuale încep printr-o invocație către Părintele naturii, urmată curând de un examen de conștiință. Apoi urmează discursuri și cântări. După aceea, credincioșii se întorc către natură pentru a celebra anotimpul în curs. Făcută aceasta, se procedează, după caz, la căsătorii, botezuri și înmormântări. Adunarea, înainte de a se dizolva, îi glorifică pe oamenii care au adus cea mai mare cinste genului omenesc, fără deosebire de religie, țară sau epocă. Socrate, Sfântul Vincențiu de Paul, J.-J. Rousseau și Washington participă la aceste omagii.

Acest cult a putut dispune la Paris de optsprezece biserici sau capele. Credincioșii săi proveneau din aristocrația revoluționară. Întâlnim printre ei foști constituanți, convenționali, miniștri sau generali fără funcție și membri ai Institutului. Banii nu au lipsit niciodată. Guvernul a protejat aceste manifestări religioase. Școlile oficiale au făcut chiar din catehismul filantropilor o carte clasică.

În pofida acestor privilegii, Teofilantropia a eșuat.

Creatorii acestor culte revoluționare urmează o orientare comună. Ei tind să introducă în patrie noțiunea de divinitate, termenul religiei; să confunde religia cu legătura politică sau

socială care unește individul cu colectivitatea umană. Ceea ce îi conduce să transfere în ordinea socială sau politică, prin urmare în ordinea umană și naturală, idealul pe care religia îl așază dincolo, către Dumnezeu. Acest ideal atrage în căderea sa limbajul și practicile care îl manifestă.

Aceste culte au eșuat; ele nu puteau reuși. Dar tendințele lor nu au dispărut; ele corespund unei nevoi morbide create de apostazie. Le vom regăsi în majoritatea încercărilor care umplu secolul al XIX-lea.

Profeții renovării sociale i se abandonează cu toată încrederea, Saint-Simon cel dintâi. Nimeni nu a făcut Revoluției o critică mai severă decât a sa. El îi reproșează mai ales slăbiciunea. Dacă ea a putut îngrămădi ruinele, s-a arătat deosebit de neputincioasă în a reconstrui. Distrugerile ei religioase și filozofice au fost radicale. Saint-Simon nu vrea să se resemneze cu ele. Ateismul triumfător îi repugnă nu mai puțin decât anarhia. Dacă îi place să vorbească despre influența binefăcătoare exercitată de creștinism, nu ar trebui să ne grăbim a crede într-o simpatie eficace. Creștinismul aparține trecutului, iar omagiile pe care le merită sunt retrospective. Viitorul religios al omenirii este în altă parte. Saint-Simon nu știe prea bine unde; dar această neștiință îl lasă în pace. O credință imprecisă îi este de ajuns. Ea face corp comun cu mitul său politic și social, pe care îl traduce într-o formulă puțin compromițătoare: exploatarea lumii de către omenirea organizată.

El a încercat, la sfârșitul carierei sale, să dea o oarecare precizie gândurilor sale religioase. În această intenție a redactat *Noul Creștinism* sau *Dialoguri între un conservator și un novator*. Această broșură trebuie privită ca testamentul său spiritual. Discipolii săi au primit-o cu o pietate filială. Doctrina sa a adus roade la ei. Ei venerau în el un alt Mesia, un Vicar al lui Dumnezeu pe pământ. Această credință în misiunea maestrului i-a făcut să se organizeze pentru a asigura conservarea și progresul acțiunii sale politice și religioase în omenire.

Iată ce au scris la puțin timp după moartea sa:

„Urmându-l pe Saint-Simon și în numele său, venim să proclamăm că omenirea are un viitor religios; că religia viitorului va fi mai mare, mai puternică decât toate cele ale trecutului; că ea va fi, asemenea celor care au precedat-o, sinteza tuturor concepțiilor omenirii și, în plus, a tuturor modurilor ei de a fi; că nu numai că va domina ordinea politică, ci ordinea politică va fi, în ansamblul ei, o instituție religioasă, căci niciun fapt nu mai poate fi conceput în afara lui Dumnezeu sau dezvoltat în afara legii Sale."

Ei adaugă:

„Religia viitorului nu trebuie concepută ca fiind numai, pentru fiecare om, rezultatul unei contemplații interioare și pur individuale, ca un sentiment, ca o idee izolată în ansamblul ideilor și sentimentelor fiecăruia; ea trebuie să fie expresia gândirii colective a omenirii, sinteza tuturor concepțiilor sale, regula tuturor actelor

sale. Nu numai că este chemată să-și ia locul în ordinea politică; ci încă, la drept vorbind, instituția viitorului, considerată în ansamblul ei, nu trebuie să fie decât o instituție religioasă."

Discipolii lui Saint-Simon, nu mai mult decât maestrul lor, nu ar putea spune ce înțeleg prin cuvintele: Divinitate, Dumnezeu. Ei ar fi incapabili să definească acest termen. Ceea ce au scris despre el rămâne în domeniul panteismului umanitar. Religia nu este, în ochii lor, decât o manifestare înaltă a solidarității sociale. Ei ne lasă deci aproape la același nivel cu întemeietorii cultelor revoluționare.

Familia saint-simoniană nu era la început decât o școală. Preocupările sale religioase au făcut-o să evolueze în Biserică. Această transformare a avut ca preludiu necesar întemeierea unei ierarhii. Enfantin, care simțea în sine o inimă de apostol și un temperament de pontif, a luat inițiativa. Bazard, care i-a dat concursul său, a împlinit împreună cu el, în această religie nouă, rolul iubit de papă și părinte suprem. Riturile, imaginate de acești doi oameni, consacrau fazele principale ale vieții în comun la saint-simonieni. Discipolii s-au consacrat apostolatului cuvântului și al presei, predicând pe strada Taitbout și redactând un ziar, *Globe*. S-a vorbit despre ei; ideile lor au fost discutate. Au făcut recruți la Paris și în provincie.

Enfantin, devenit pontif unic după schisma lui Bazard, și-a înzestrat familia spirituală cu un cult. El se lua în serios.

Admiratorii nu-i lipseau în anturajul său. Câteva sentințe mai mărturisesc încă despre sentimentele lor:

Saint-Simon a conceput o doctrină,
Părintele nostru revelează o religie.

Saint-Simon și-a instruit discipolii,
Părintele nostru naște o familie.

Saint-Simon a fost maestrul,
Enfantin este părintele.

A existat și mama. Părintele, mama și copiii s-au mutat la numărul 40 de pe strada Ménilmontant; această casă a fost o mănăstire, o școală și un templu. Această primă biserică saint-simoniană a avut îndată mai multe sucursale la Paris și în Franța. Patruzeci de apostoli se pregăteau să întreprindă cucerirea lumii. Între timp, ritualul Părintelui Enfantin era pus în practică. Au avut loc ceremonii emoționante, îndeosebi inaugurarea lucrărilor templului și îmbrăcări ale hainei. S-a cântat. Evlavioșii au primit un catehism și un calendar. Grotescul, cum se poate lesne gândi, abunda în această liturgie. Publicul și-a dat curând seama de aceasta. Jurnaliștii și caricaturiștii parizieni au înmulțit, spre plăcerea lui, descoperirile amuzante. Trebuie să se fi râs mult, iar în acea epocă ridicolul ucidea în Franța. Aceasta a fost moartea religiei Părintelui Enfantin.

Un alt discipol al lui Saint-Simon, Fourier, a voit să-și sprijine întreprinderea de reorganizare omenească pe o teologie. Prin educație și morală, el a pretins să creeze un avânt capabil să încălzească inimile, să lărgească sufletele și să fecundeze toate sentimentele generoase. Omul, pe deplin reînnoit, ar fi rupt atunci cu egoismul. Grija unei mântuiri personale nu l-ar mai absorbi cu totul. El ar crede de acum înainte că este imposibil să se mântuiască pe sine fără a mântui, în același timp, omenirea. Fericirea generală ar fi condiția mântuirii individuale; fiecare nu ar avea decât să o procure prin toate mijloacele de care dispune.

Guvernarea Dumnezeului lui Fourier este părintească; El o exercită prin atracție. El se slujește de solidaritate pentru a-i conduce pe oameni la fericire și la înțelepciune. Această solidaritate este dogma constitutivă a religiei. Ea pune în evidență armonia care există între destinul indivizilor și destinul general. Ea depășește hotarele vieții prezente. Viața actuală și viața viitoare sunt solidare, căci toate se țin în armonia universală. Voința de a descoperi pretutindeni această solidaritate îl aruncă pe Fourier în visările metempsihozei și ale ocultismului. Falansterul său este organizat în vederea comunicării ideilor sale; întâlnim acolo o școală și o biserică. Dar nu pot descoperi în el urmele unui cult particular.

Patriarhii socialismului aveau un suflet religios. Gândul de a întemeia fără morală și fără dogmă o cetate nouă nu putea lua formă în inteligența lor. Acesta este, fără îndoială, și cazul lui Auguste Comte. Cum avea în jurul său oameni care nu erau

nici catolici, nici protestanți, nici evrei, nici măcar deiști, el a imaginat o religie care să le poată conveni. Faptele incontestabile în fața cărora îl puseseră observațiile sale pozitive puteau, credea el, să țină loc de dogme; toată lumea le-ar accepta.

Este cât se poate de evident că religia este pentru om o nevoie înnăscută. Ea îl pune în starea normală care se potrivește relațiilor sale cu ansamblul lucrurilor. Fără ea, nicio societate nu ar fi posibilă. Prin ea, și numai prin ea, sunt asigurate formarea și conducerea conștiințelor care garantează viața lăuntrică a cetățenilor. Or, în viața socială nu ne putem lipsi de acest element. Tot ea stabilește între contemporani solidaritatea necesară și continuitatea tradiției între generațiile care se succed; solidaritate și continuitate care sunt, în ochii lui Comte, atributele esențiale ale vieții oamenilor pe pământ.

Dar oricărei religii îi trebuie un obiect, la care credincioșii ajung prin credință, imitare și cult. Auguste Comte le propune omenirea. Aceasta nu este o simplă noțiune, o idee vagă. Acest cuvânt corespunde unor ființe care au existat și care există. El îmbrățișează continuitatea oamenilor în timp, cu ceea ce au simțit, au gândit, au săvârșit bun, generos și etern; comuniunea tuturor oamenilor prin spațiu, prin care ei pun în comun gândurile și acțiunile lor bune, generoase, eterne. El desemnează Marea Ființă, care îi ridică pe indivizi deasupra lor înșiși și căreia ei îi aduc jertfa egoismului lor.

Religia omenirii satisface aspirațiile sufletului către o ființă universală, imensă, eternă; ea poate spera, armonizându-se cu ea, să se bucure de nemurire. Prin iubire și devotament, ea pretinde să-i facă pe oameni să comunieze între ei.

În fond, această omenire a lui Auguste Comte trebuia să țină locul Dumnezeului absent. L-a înlocuit foarte prost. Rugăciunile domestice, sacramentele și exercițiile cultului comtist nu puteau întreține îndelung iluziile. Au existat, într-adevăr, sacramente în număr de nouă; erau sacramente sociale. Ele se numeau: prezentare, inițiere, admitere, destinație, căsătorie, maturitate, retragere, transformare și incorporare. Trebuiau să existe temple, care s-ar fi ridicat pentru morții de elită și în mijlocul mormintelor lor. Arhitecții ar fi avut grijă să le orienteze construcția către metropola generală. Credincioșii s-ar fi adunat acolo pentru a oferi Marii Ființe adorații, rugăciuni și cântări. Evlavioșii omenirii au avut calendarul lor. Din el s-a făcut un tablou concret al pregătirii omenești. Fiecare lună lua numele unui personaj-tip: Moise, Homer, Aristotel, Arhimede, Cezar, Sfântul Paul, Carol cel Mare, Dante, Gutenberg, Shakespeare, Descartes, Frederic, Bichat. Sfinții își părăseau locul în favoarea oamenilor iluștri.

Religia comtistă nu a avut aproape niciun succes. Ea a durat totuși mai mult decât cea a Părintelui Enfantin. Îi mai rămân încă fideli. Sunt oameni cu totul inofensivi. Nu s-a putut scoate nimic din acest cult, pentru că nu conținea nimic.

Tendința patriarhilor socialismului și ai pozitivismului de a substitui omenirea lui Dumnezeu va fi reluată de alții. La fel se va întâmpla cu solidaritatea lor. Acestea sunt, pentru căutătorii de religie, puncte de reper.

După eșecul cultelor umanitare, spiritele pe care golul religios le chinuia s-au rătăcit în alte direcții. Uscăciunile raționalismului nu le puteau fi de ajuns. Dar le-a lipsit puterea de a le abandona. S-au pus în căutarea unor cuvinte-idoli, în jurul cărora să fie posibilă o liturgie artistică și poetică. Totuși, cei mai buni nu s-au putut mulțumi cu aceasta; ei sufereau, în ciuda tuturor, chinul idealului.

Acesta a fost cazul lui Sully-Prudhomme. Nimic nu izbutea să-i potolească imensul dezgust. Spectacolul unor ființe omenești, cu conștiința adormită, agitându-se fără bucurie în plăceri reale, îi era insuportabil. Îi purta pică științei pentru că nu putea suprima misterul. Care este destinul nostru? De ce există lumea? Această dublă problemă se ridica mereu înaintea spiritului său, care nu-i găsea nicio soluție. Ar fi voit să creadă; dar cerea dovezi, care se sustrăgeau cercetărilor sale. Raționalismul său îl obosea; era lipsit de farmec. Imaginația sa a încercat să găsească oarecare plăcere într-un ideal; ea se liniștea într-o cvasi-căutare a mai-binelui. Puterea nevăzută care îl solicita i-a ținut loc de divinitate.

Era o religie foarte săracă; totuși ea i-a fost de ajuns, ca multor altora.

Acest ideal, care este foarte vag, ajunge la unii la un simulacru de precizie. Nu merge mai departe decât cuvintele-idoli despre care am vorbit. Această terminologie solemnă este împrumutată din vocabularul filozofic. Ea nu are nimic din rigoarea la care ne-am aștepta. Acești termeni sună a gol; de fapt, sunt goi. Fiecare este în măsură să verse în ei gândirea sau sentimentul care îi place. Aceste cuvinte fatidice devin cuiburi de iluzii. Le citez pe cele mai cunoscute: Libertate, Știință, Popor, Omenire, Societate, Om, Democrație, Progres. Cuvinte-idoli sau nori-zeițe, cum se va voi. Ele au evlavioșii lor, care cred în atotputernicia lor. Pietatea care inspiră aceste vocabile sacre se apropie de fanatism. Sunt împodobite cu o inițială majusculă, ca și cum ar fi vorba despre o persoană. Silabele care le compun sunt pronunțate de credincioși cu intonații reverențioase. Trebuie să-i auzi spunând: Știință, Progres, Popor, Libertate. Efectul produs de aceste sunete asupra unui auditoriu pus în stare de receptivitate are aparențele unei false mistici.

Paraziții care încarcă aleile politicii, ale literaturii și ale învățământului au secat, slavă Domnului, prin abuzul pe care l-au făcut de ele, credulitatea publică. Vocabularul sacru și-a pierdut trecerea. După spusa lui Charles Péguy, „ospețele ceremoniale" celebrate în cinstea lui trezesc o repugnanță care crește zi de zi. Acești zei noi ai societății moderne au tare pe care cel vechi nu le avea. Publicul recunoaște aceasta. El își dă seama, pe deasupra, că pontifii acestor culte sonore nu pricep nimic nici din știință, nici din progres, nici din societate.

Acest sentiment, care se generalizează, precede falimentele fără întoarcere.

Amatorii de religie au prins uneori gust pentru restaurările cultelor dispărute. Religiile antice ale Romei, ale Greciei și ale Orientului trebuiau să-i atragă pe snobi și pe originali. Nu toți sunt cunoscuți. Trebuie regretat acest lucru. Albumul care s-ar face reunind portretele și sistemele lor ar fi o lucrare apologetică. El ar mărturisi în favoarea înțelepciunii catolicismului, care îi smulge pe oameni din asemenea excentricități.

Jules Bois l-a întâlnit la Paris pe ultimul adorator al lui Jupiter Olimpianul. Se numea L. Ménard. Singurul discipol pe care a putut vreodată să-l recruteze a înnebunit; poate că era deja astfel mai înainte. Zeul Olimpului avea exigențe acceptabile; se mulțumea cu un cult interior, pe care credinciosul său îl învăluia în fumul pipei sale.

A existat la Paris, în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, un neo-păgânism de care presa s-a ocupat. Unii lucrau în umbră la ceremonialul lui Isis; alții, toți tineri, celebrau în Bois de Boulogne, în robe albe și piei de panteră, sărbătorile de la Eleusis. Neo-budismul a avut succese mai puțin efemere. Deschiderea muzeului Guimet i-a dat o recomandare științifică. Rosny și câțiva scriitori i-au fost apostoli. O literatură americană a inițiat curând Europa în mistica Indiei. Ceremoniile celebrate în Place d'Iéna de pontiful Horiou-Toki atrăgeau o asistență mondenă. S-a vorbit despre

zece mii de budiști parizieni. Erau acolo artiști, oameni de litere, oameni ai bulevardului. Clemenceau era printre ei. Graba tinerelor femei a fost foarte remarcată. Budismul producea asupra nervilor lor efectul unui narcotic oriental. Toate acestea au trecut foarte repede.

Societățile secrete, pentru a garanta un mister de care au nevoie, iau de bunăvoie obiceiuri religioase. Ele găsesc astfel, pentru inițieri și adunările lor, un ceremonial și simboluri. Aceasta s-a făcut foarte de timpuriu, ca să nu spunem întotdeauna. Aceste societăți au uneori origini impenetrabile. Ele se revendică de la culte uitate sau de la erezii tenace, care ar supraviețui astfel. Aceste mijloace de conservare și de transmitere reușesc popoarelor semite. Ele se servesc de ele pentru a pătrunde în mediile străine, păstrându-și totodată coeziunea de rasă și tradițiile care îi constituie sufletul. Cunoaștem succesul arabilor în Africa și în Asia occidentală și pe cel al evreilor în Europa.

Francmasoneria este tipul clasic al societății secrete. Nu ar trebui să se acorde prea mare importanță modificărilor pe care triumfurile sale politice le fac inevitabile. Ele sunt totuși reale. O vedem, la noi cel puțin, transformându-se din ce în ce mai mult într-o mare mutualitate electorală și într-un instrument potrivit pentru a face și a dirija opinia. Ea devine prin aceasta indispensabilă regimului parlamentar. Guvernul o utilizează. Dar, acceptând serviciile ei, se lasă aservit de ea.

În pofida evoluției sale utilitare și politice, secta nu-și schimbă nici natura, nici scopul, nici spiritul. Ea se adaptează condițiilor care îi îngăduie să-și atingă mai bine ținta. Se ascunde, deoarece lumina deplină i-ar fi funestă. Rolul ei este de a întreține cu abilitate, în indivizi și în societăți, ignoranța și eroarea. Aceasta nu poate nici să se spună, nici să se arate.

Unul dintre scriitorii care au analizat cu cea mai mare pătrundere gândirea și operele masonice, Étienne Cartier, a făcut următoarea expunere a acestei metode:

„Francmasoneria posedă știința minciunii într-un grad supraomenesc; ea i-a formulat doctrina și i-a desăvârșit metoda; excelează în ea în toate genurile; minciuni religioase, minciuni istorice, minciuni științifice, minciuni literare, ea știe să mintă în toate și pentru toate, cu nuanțe nesfârșite. Ea a corupt frumoasa noastră limbă franceză pentru a face din ea o limbă specială. Alterând, schimbând sensul cuvintelor, ea falsifică principiile și rătăcește logica. Când se citește discursul unuia dintre oratorii ei, rămâi înspăimântat de erorile condensate într-o singură frază și de lucrarea care ar trebui făcută pentru a o readuce la adevăr."

Francmasoneria are dogme pe care pretinde să le substituie adevărurilor simbolului creștin. Împrumut de la Cartier un rezumat al doctrinei sale:

„Nu există alt Dumnezeu decât Dumnezeul-Natură, Marele Tot, Marele Arhitect al Universului. Totul este Dumnezeu, omul mai ales, și toate actele sale, bune sau rele, sunt divine. Nu există altă

creație decât generația, iar omul, săvârșind-o, perpetuează divinitatea. Omenirea nu are nici început, nici sfârșit. Individul moare, divinitatea rămâne."

Prin inițierile la care se supune, masonul trece diversele etape ale panteismului pentru a eșua într-un materialism abject. Omul devenit Dumnezeu se proclamă liber să gândească orice, să facă orice; se adoră pe sine însuși. Își stabilește cultul chiar în focarul concupiscenței. O comedie sacrilegă vrea să fie religia universală, care trebuie să absoarbă religiile tuturor țărilor. Între timp, ea păstrează reziduurile sectelor gnostice și maniheene.

Francmasoneria marchează un mare progres în organizarea anticreștină. Să se evite a se anunța falimentul ei apropiat. Când împrejurările o vor ușura de greutatea moartă a politicienilor ambițioși, ea se va regăsi, cu toată ura și cu toată forța ei, Biserica anticatolicismului. Misterul urii instalate în inima omenirii căzute va împinge întotdeauna către ea naturile perverse. Ea le va pune sub disciplina tradițiilor sale criminale, pentru a le folosi la succesul tuturor întreprinderilor anticatolice. Trebuie să ne așteptăm să o regăsim.

America anglo-saxonă este pământul privilegiat al sectelor. Spiritele sunt acolo, mai mult decât la noi, în suferința religiei; de aceea cultele noi pot acolo să se nască și să crească asemenea întreprinderilor industriale și comerciale. Un aventurier care posedă arta lansărilor obține rezultate extraordinare. Succesul său poate chiar să se reverse asupra

Europei. Totuși, sectele americane nu sunt toate bune pentru export. Astfel, *Christian Science* a doamnei Eddy, care caută în rugăciune un remediu eficace pentru toate relele trupului și ale sufletului, nu a stârnit la Paris decât o curiozitate efemeră.

Cu totul altfel stau lucrurile cu Teosofia. Această religie a ieșit din creierul unui budist, colonelul Henry Olcott, autor al unui mic catehism budist. Ea și-a datorat avântul unei cazace ciudate, doamna Blavatsky, devenită curând un personaj legendar. A avut numeroși discipoli, veniți la ea din lumea întreagă. A fost o papesă universală. Secta și-a dat, după moartea ei, o organizare savantă. Teosofii se află actualmente sub conducerea a trei șefi, unul pentru America, altul pentru Asia și al treilea pentru Europa. Acesta din urmă este o femeie, doamna Annie Besant.

Scopul lor este de a întemeia în omenire o fraternitate universală, fără deosebire de rasă, de sex, de sânge, de credință. Pentru a-l atinge mai bine, ei se constituie pretutindeni în loji, după exemplul francmasonilor. Reuniunile lor secrete vor fi nucleele active în jurul cărora această fraternitate se va dezvolta. O societate internațională de Teosofie leagă toate aceste loji și dirijează acțiunea lor comună.

Această fraternitate trebuie să prezinte un caracter științific și religios. I se dă acest caracter prin studiul comparat al religiilor, prin cercetarea legilor neexplicate ale naturii și prin cultivarea rațională a facultăților latente din indivizi. Teosofia nu admite nicio divinitate în afara substanței universale; ea

este deci panteistă. Ideile pe care le profesează sunt împrumutate din budism, din neoplatonismul alexandrin și din creștinism. Acolo se practică mult sugestia. Naivii și degenerații iau această fantasmagorie drept mistică.

Teosofii francezi au, pentru a-și satisface devoțiunea, *Revue théosophique*, *Lotus* și *Lotus bleu*. Frații lor din Germania au o revistă lunară, *Florile de lotus*, și o Bibliotecă de lucrări ezoterice. Se editează pentru ei cărți sanscrite, a căror lectură este socotită potrivită pentru a le supraexcita nervii. Li se adaugă câteva opuscule ale doamnei Guyon și *Ghidul spiritual* al lui Molinos, care a fost manualul misticii quietiste.

Această sectă este în progres față de cultele umanitare și față de Francmasonerie, care par să-i fi furnizat idealul și metoda. Practicile și doctrinele sale acordă cu ușurință, cu aspirații religioase deopotrivă vagi și active, libera cugetare și un materialism radical. Snobii misticii literare sau artistice nu cer mai mult. Nu ar trebui deci să se caute în altă parte explicația progreselor considerabile făcute de o sectă care găsește mijlocul de a concilia depravația senzuală, desfrâul spiritului și o nevoie de ideal. Catolicismul nu va putea niciodată să ofere asemenea facilități.

Spiritismul este cel care, împreună cu ocultismul, profită cel mai mult de diminuările religioase ale Franței. Teoriile lor dezlânate și practicile lor istovitoare îi atrag pe cei pe care o lungă anarhie intelectuală și morală i-a dereglat. Instinctul religios are la acești indivizi manifestări și exigențe maladive.

Ei cer extraordinarul și nesănătosul. Acesta îi liniștește o clipă, pentru a-i supraexcita din nou.

Ocultismul nu va ajunge niciodată la capătul fecundității sale; suplețea lui îi îngăduie să ocolească obstacolele. El se pune la îndemâna fiecăruia. Va fi când o vrăjitorie grotescă sau un senzualism care amestecă, în acte imunde, formule și pretenții sfinte, când un spiritualism înalt și o filozofie mistică. El îmbracă uneori forme noi; mai frecvent, se mărginește să întinerească prost erori uitate, magia, gnoza, maniheismul, de pildă.

Ocultiștii se împart în secte și în școli foarte diverse. Ele au ca organe reviste pe care inițiații și le trec din mână în mână. Iată câteva titluri: *Inițierea*, *Omenirea integrală*, *Religia universală*, *Lumina*, *Pacea universală*, *Vălul lui Isis*, *Curiozitatea* etc.

Practicieni abili fac afaceri exploatând aceste slăbiciuni religioase ale omenirii. Ocultismul și spiritismul se pretează foarte bine calculelor lor. S-a văzut aceasta în Belgia cu Antoine vindecătorul, mort la Jemmapes, lângă Liège, în cursul verii anului 1912. Clientela sa de evlavioși se întindea destul de departe în Franța, după ce începuse modest printre spiritiștii din vecinătatea sa.

Acest spiritism a început în Statele Unite, în 1847, în statul New York. O familie Fox s-a dedicat lui cea dintâi, la Hydeville. Această religie a recrutat numeroși prozeliți, mai ales printre oamenii din popor. A fost predicată în Europa.

Muncitori, în centrele miniere din Liège și Charleroi, au primit-o cu grabă. Numărul adepților săi s-ar ridica, numai pentru Belgia, la 50.000. Ei se răspândesc de asemenea în Franța, unde clientela vrăjitorilor și a somnambulilor le va fi repede dobândită.

Acești ocultiști, acești spiritiști și acești teosofi, care îi prind pe snobi și pe gură-cască, sunt departe de a fi cei mai primejdioși. Cei care se prefac că ocupă înălțimile unei speculații mistice pot face un rău mai mare. Ei le debitează oamenilor un divin care descompune sentimentele pentru a le vărsa apoi în panteism. Victimele lor se aprind pentru un spiritualism care le împinge la căutarea unor cunoștințe misterioase, rezervate unei elite. Inițiații și le transmit cu circumspecție. Ei văd în ele o revelație a universului vizibil și invizibil în toate magnificențele sale. Omul le apare nu în forma sa trecătoare, ci în eul său nepieritor. Ei revin la metempsihoză, care face să se viseze existențe viitoare. Sub acțiunea delirantă a profețiilor lor, fac omenirea să se exalte în fața unei noi revelații pe care o declară iminentă. Luminile pe care aceasta ni le aduce o vor face să treacă din domeniul legendei și al simbolului la posesia adevărului integral. Vom putea atunci contempla unitatea divină, centrul universurilor și al tuturor celor pe care ele le cuprind. Trebuie, așteptând, ca oamenii să meargă hotărât către pacea care se va realiza prin dispariția frontierelor, distrugerea patriilor și fraternitatea universală. Astfel se săvârșește comuniunea lor cu universul și cu toate ființele.

Era acestor nebune elucubrații nu este închisă; departe de aceasta. Golul săpat înaintea inteligenței prin diminuarea credinței și slăbirea trecătoare a societății creștine o va face multă vreme să divagheze. Am ales cu bună știință, dintre extravagațele pe care le eructează, pe acelea care trădează mai bine tendințele ei instinctive către o ordine publică marcată de influența lui Dumnezeu și a cultului Său asupra societăților. Întreprinderile care unesc, până la a le confunda, aspirațiile sale religioase și politice mărturisesc, fiecare în felul ei, acest adevăr: omenirea nu poate fi organizată în afara unei religii.

Dar toate sunt mai neputincioase unele decât altele în a-și ține făgăduințele. Societățile nu pot aștepta nimic de la ele. Nu au forță decât pentru a nega și a distruge. Nu vor reuși să înlocuiască catolicismul. Eșecul lor este sigur.

Noi apostoli și-au luat sarcina de a le continua, dând oamenilor, fără catolicism, satisfacțiile religioase pe care le cere natura lor. Biserica este și ea condamnată să dispară; aceasta nu ridică, în mediile lor, nici umbra vreunei dificultăți. Dogma unui progres nedefinit în sânul omenirii îi dispensează de a corobora prin cea mai mică dovadă acest articol al credinței lor. Ea îi autorizează chiar să nege sau să ignore rațiunile și faptele multiple care mărturisesc contrariul.

Când Bisericile catolice sau protestante vor fi dispărut, societățile vor cere ceva care să le poată ține locul. În timp ce aceste distrugeri inevitabile se pregătesc, acești oameni prevăzători adună elementele unei religii a viitorului. Ba chiar

sunt pe cale să o facă. Profeții au vestit-o. Dar iată că era profețiilor ia sfârșit. Această religie nouă este deja înzestrată cu teologi și pontifi. Putem, de pe acum, să cunoaștem doctrinele, mistica și morala pe care le elaborează pentru credincioșii ei.

Opera pe care o împlinesc diferă mai puțin decât pare la prima vedere de încercările asemănătoare făcute de o sută douăzeci de ani încoace. Ea este totuși mai bine înțeleasă, iar planul ei este mai bine conceput. Meșterii ei, care sunt mai numeroși, dispun de un utilaj superior. Aceasta le sporește șansele de reușită. Trebuie oare totuși să se profețească sfârșitul dogmelor și dispariția Bisericii catolice? Ca și pontifii cultelor revoluționare și umanitare, ai cuvintelor-idoli, ai societăților oculte, teosofice sau spiritiste, doctorii lor caută, prin alte mijloace și în împrejurări diferite, să înlocuiască în chip avantajos creștinismul cu această religie a viitorului. Se va întâmpla cu ei ca și cu înaintașii lor. Insuccesul lor este sigur.

CAPITOLUL II - PATRU PONTIFI LAICI: D-NII PAUL DESJARDINS, PAUL SABATIER, SALOMON ȘI THÉODORE REINACH

Între Auxerre și Joigny, Yonne udă proprietățile unei vechi abații cisterciene. Coastele malului drept sunt acoperite de pădurea monastică. Valea, pe malul stâng, se întinde foarte departe. Solul, bogat prin natura sa, beneficiază de îmbunătățirile pe care le realizează întotdeauna lunga continuitate a unei munci inteligente. Țăranii din Pontigny nu se gândesc prea mult la oamenii de bine care, timp de șase secole, au fecundat astfel câmpurile și pajiștile lor. Ei nu păstrează nici amintirea virtuților lor. Oare le știu măcar numele?

Comunitatea cisterciană a dispărut după 1789. Biserica ei maiestuoasă, contemporană cu Sfântul Bernard, unde se celebrau oficiile zilei și ale nopții, rămâne ca martor al locului

important care îi era făcut în societatea franceză. Acest monument are proporțiile unei catedrale. Arhitectura cisterciană își păstrează acolo austeritatea primitivă. Puritatea liniilor și ordinea armonioasă a fiecăreia dintre părți îi alcătuiesc toată frumusețea.

Trupul Sfântului Edme se odihnește într-o raclă, în fundul corului. O tăcere învăluie bazilica în reculegere. Satul fără copii este mut. Vizitatorul este curând cuprins. Ceea ce veacurile au lăsat din ele însele sub aceste bolți îl stăpânește. Când se ridică după rugăciune și își plimbă privirea peste navele laterale și peste nava principală, i se pare că monahii nu așteaptă decât un semnal. Îi zărește, ieșiți din mormintele lor, drapați în cuculele lor albe, ocupând unul după altul stranele rămase goale. Psalmodia reîncepe.

Nu este decât o închipuire. Monahii sunt cu adevărat morți. Prizonieri ai mormintelor lor, ei nu se mai întorc niciodată în cor. Marea biserică rămâne pustie. Puținii creștini care îngenunchează duminica în jurul altarului se simt pierduți în spațiu.

Golul sanctuarului, liniștea câmpiei, amintirile religioase și naționale în care sunt scăldate monumentul, orizontul, pământul și arborii au o atracție irezistibilă. Venerabilul Părinte Muard o încercase. El a ales drept loc de retragere ceea ce mai rămăsese din clădirile claustrale. Preoți s-au format în comunitate sub conducerea sa. Li s-a dat, în ținutul Sénonais și în Auxerrois, numele de Părinți ai Sfântului Edme.

Revoluția îi risipise pe monahi; republica i-a găsit insuportabili pe acești misionari. Ei au cunoscut toate rigorile legii asupra asociațiilor. Religioșii au plecat, iar un lichidator a pus stăpânire pe bunurile și pe casa lor. Și totul a fost scos la vânzare și cumpărat de d-l Paul Desjardins.

Acest nou proprietar simțea și el atracția locurilor. Trecutul însă nu-i vorbea aceeași limbă ca Părintelui Muard. Acesta discerne prin lucruri gândul și voința lui Dumnezeu. D-l Desjardins are alte descoperiri de făcut. Așteptând mărturisirile sale — căci ni le va face — să căutăm să-l cunoaștem. Cine este? De unde vine? Ce voiește? Nu este un necunoscut. Are chiar celebritate.

S-a vorbit despre el pe la 1890 și în anii care au urmat. Franța traversa atunci o criză de reînnoire. Ea a cunoscut spiritul nou, neocreștinismul, neobudismul și încă alte întineriri. Această înflorire primăvăratică a durat puțin; dar entuziasmele pe care le-a provocat nu au căzut toate. Cel al d-lui Desjardins s-a prefăcut într-o misiune pe care o ia foarte în serios. Acest om joacă un rol. Pentru a-l juca bine, a început prin a crede în sine însuși. Această credință este tenace.

A fost omul *Datoriei prezente*, omul *Uniunii pentru acțiunea morală*, omul Justiției și al Adevărului pentru eliberarea căpitanului Alfred Dreyfus, omul *Uniunii pentru Adevăr*. Este, în acest moment, omul *Convorbirilor de la Pontigny*. Dilatat de importanța funcției sale, el atinge, la Pontigny, amploarea unui pontif. Nu este prea mult pentru ceea ce voiește să facă.

Profesa la colegiul Stanislas, când opinia s-a ocupat de persoana sa. O fericită împrejurare i-a deschis familia unui scriitor distins, care era, în același timp, un erudit de mare renume. Saloanele academice și sorbonice i-au devenit accesibile. De acolo a putut să intre în relații cu noua nobilime literară și cu personalul didactic al liceelor și al școlilor normale de fete.

D-l Desjardins scrie și face filozofie. Totuși, nu este nici scriitor, nici filozof. Nu i se cunoaște nicio idee personală. Cu toate acestea, trece drept om care are idei. Nimeni nu găsește mai repede decât el, într-o lectură sau la întâmplarea unei convorbiri, ideile altora. El golește un om ascultându-l cum vorbește. Norocul i-a pregătit întâlniri fericite. Memoria nu i-a jucat prea multe feste. Îi place să apropie oamenii și să se strecoare în reuniunile cotate; știe atunci să plaseze o idee pe care un terț o va fi emis, sau să surprindă în conversații trăsături comune pe care le transformă în proiecte realizabile. Datorită acestui stratagem, câțiva oameni cred că tind către același scop. D-l Desjardins se află în mod firesc acolo pentru a-i conduce spre el.

Nu are geniu de cheltuit pentru a obține acest rezultat; dar știe să dea dovadă de o extraordinară suplețe. Nicio plictiseală nu-l dezarmează; constanța sa este la orice încercare. Excelează mai ales în a scoate din oameni și din lucruri folosul posibil. În practică, totul pare să conveargă către scopul pe care și-l propune. Este un administrator abil. Cei care au această calitate nu lucrează niciodată în zadar.

Paul Desjardins a cumpărat Pontigny în 1906. Construcțiile monastice, al căror proprietar a devenit, sunt înconjurate de o grădină pe care o ocrotește un zid destul de înalt. Aspectul claustral al locurilor îi convine. Este modestul *cenobiu* pe care vrea să-l constituie.

Este gata să primească o grupare liberă și liniștită de prieteni. Există oameni care gândesc și voiesc ceea ce gândește, ceea ce voiește d-l Desjardins. El îi cunoaște; este în tainele lor. *Convorbirile* lor de vară nu s-ar putea face nicăieri mai bine decât la Pontigny.

Aceste *Convorbiri* vor avea ceva din congresele internaționale, din cooperările de vacanță și din *summer meetings* ale universităților engleze. Vor lua spontan aerul grav și intim al reculegerilor. Cuvântul acesta nu sperie. Oameni serioși, veniți de foarte departe, vor avea astfel, într-o epocă în care Parisul este părăsit, o casă ospitalieră. Cei care colaborau fără să se cunoască, fiecare în patria și în mediul său, la triumful unui ideal comun, se vor putea întâlni.

Aceste reculegeri vor fi în mod necesar limitate la câteva persoane. Dar numărul contează puțin când este vorba de idei de răspândit. Valoarea este de preferat.

În gândirea proprietarului său, Pontigny trebuie să fie o școală de spiritualism critic; acolo se va cultiva mai presus de toate libertatea perpetuă a spiritului. Aceste cuvinte cer explicația următoare:

„Acest spirit, fiind liber și deschis, este ireductibil la dogmatismul vechi, a cărui pretenție era de a formula definitiv absolutul, de a impune aceste formule și de a interzice critica lor."

Nu am spus că d-l Desjardins era liber-cugetător. Cititorul va fi ghicit aceasta. Libera cugetare va fi deci la ea acasă la Pontigny. Pentru ea vor funcționa *Convorbirile de vară*. Liber-cugetători vor coabita astfel, pentru o scurtă perioadă de zece zile, cu un minimum de regulă, la d-l și d-na Desjardins. Casa lor devine o prietenie, unde se vorbește și unde se tace împreună. Acolo se lasă timpul să lucreze asupra sufletelor aflate în travaliul gândirii.

Acest focar aspiră să fie internațional. Cei care îl frecventează au, într-adevăr, ambiția de a elabora un spirit public european. Iradierea sa este totuși discretă. Oaspeții săi iubesc misterul. Aceasta nu-i împiedică deloc să recurgă la publicitatea unui periodic lunar, *Corespondența membrilor Uniunii pentru Adevăr*. Secretarul de redacție are pentru gândirea lor respectul care i se cuvine; el supune fiecăruia corecturile a ceea ce este publicat sub semnătura sa. Avem garanții. Textele inserate în *Corespondență* exprimă deci gândirea autorului lor. Acolo am găsit informațiile care preced și pe cele care urmează.

La 18 august 1910, într-o duminică, focarul filozofic de la Pontigny s-a deschis pentru prima dată câtorva prieteni. *Convorbirile de vară* încep. Este vorba despre „achiziția creștină", subiect grav între toate. Interlocutorii, care îi înțeleg importanța, își fac o datorie din a-și cântări cuvintele.

Stăpânul casei le dă exemplul. Propozițiile pe care le emite în această materie religioasă au o însemnătate excepțională.

Nu le vom lua cu ușurință. Iată un specimen, cules din numărul din iulie 1911 al *Corespondenței* mai sus numite. Este darea de seamă a primei reuniuni:

Creștinismul, dacă nu a coborât din cer, a ieșit din măruntaiele omenirii. Este al nostru, este noi înșine. Desigur, nu-l vom scoate din propriul nostru fond. Nu se poate face ca ceea ce a fost, timp de cincisprezece secole, să nu fi fost. Nu se poate instaura nu știu ce lucru cu totul nou, care să fie independent de experiența trecutului. Nu se poate ieși din timp. Dar întrebarea este de a ști dacă trebuie să luăm conștiință limpede și trează de acest trecut adormit, dacă trebuie să-l înțelegem și, înțelegându-l, să-l depășim.

D-l Paul Desjardins nu simte nicio ezitare și conchide:

Pentru mine, cred aceasta. Dorința mea de liber-cugetător este pentru un ultra-creștinism, iar nu pentru un infra-creștinism, precum acest naturism deja condamnat în care văd că lumea prezentă recade.

El însuși indică mijlocul de a-și executa dorința:

Să facem deci încă o dată, din punctul nostru de vedere din 1910, critica ideilor creștine pe care le-am moștenit.

Această lucrare de critică trebuie să-i conducă pe d-l Desjardins și pe prietenii săi la ultra-creștinism. Ea cere

sacrificiul adevărurilor uzate și sporește forța adevărurilor care rămân actuale. Spiritele libere care i se consacră sunt creștine în pofida tuturor; ele pregătesc religia viitorului.

Acest cuvânt, „ultra-creștinism", este ales cu artă. El conține întregul program al liberei cugetări religioase sau care, cel puțin, se pretinde astfel. D-l Desjardins nu este singurul care gândește în felul acesta. Oaspeții săi comuniază în ideile și sentimentele sale. Ei elaborează, în colaborare cu alții, necunoscuți în cea mai mare parte, o religie de care spiritul public european va fi într-o zi cuprins.

D-l Paul Sabatier se ostenește, prin mijloace diferite, pentru succesul aceleiași întreprinderi. Ultra-creștinismul are în persoana sa un pontif doctor și un apostol neobosit; nu aș voi să spun clarvăzător. El iubește cu gingășie tânăra democrație franceză. Aversiunea pe care aceasta o are față de religia creștină îi provoacă o vie mâhnire. Dar se consolează gândind că poate nu este ireductibilă. Cercetându-i cu stăruință cauzele adânci, sfârșește prin a descoperi că nu este o aversiune religioasă. Ne-a împărtășit de curând această descoperire:

„Ceea ce îndepărtează tânăra noastră democrație de Biserici" — d-l Sabatier înțelege prin acest cuvânt „Biserici" diversele confesiuni creștine, catolice sau protestante — „nu este credința Bisericilor, ci necredința lor; nu este înălțimea idealului lor, ci ceea ce este mecanic, prea ușor realizabil în acest ideal."

Mărturisirile pe care le face în cursul acestor constatări merită să fie semnalate:

Democrația nu iubește dogmele, pentru că ele îi sunt prezentate nu ca puncte de plecare sau ca borne miliare ale drumului, indicând calea urmată de generațiile trecute, ci pentru că îi sunt impuse ca puncte de oprire, absolute și definitive. Oprind canonul cărților lor sfinte și închizându-l, Bisericile nu au onorat numai trecutul; ele i-au dat rolul unic; nu au știut să-l vadă zămislind viitorul.

Ceea ce revine la a spune: Bisericile au lipsit de la misiunea lor. Numai pentru acest motiv, democrația, pe care instinctul religios o conduce, le ține în neîncredere.

O concluzie se desprinde din critica d-lui Sabatier: rolul Bisericilor este pe punctul de a se sfârși; ele însele vor dispărea curând împreună cu rațiunea lor de a fi. Zadarnic va fi atunci să se caute catolicismul roman, ortodoxia bizantină sau moscovită, luteranismul și calvinismul. Confesiunile religioase vor aparține definitiv trecutului. Religia viitorului va prospera în locul și în locul lor.

Spiritul divin pregătește deja această evoluție: Spiritul Meu lucrează neîncetat, spusese Cristos, și vestise că spiritul Său se va manifesta din nou și cu mai multă eficacitate în cursul timpurilor. Dar Bisericile, care se revendică de la El, au îngustat aceste viziuni ale viitorului.

Aceste timpuri au sosit; în pofida rezistenței Bisericilor, spiritul se pune în acțiune.

D-l Léon Chaîne ne învață că d-l Sabatier aparține sufletului Bisericii universale. Dar uită să ne spună cine i-a făcut această revelație. Guiyesse îl definea: un om care nu vrea să fie nici catolic, nici protestant și care este profund religios. Este exact.

Religia sa este aceea a viitorului, din care d-l Chaîne face Biserica sa universală. Iată-l deci liber de orice legătură cu oricare cult. Vastele orizonturi ale omenirii și ale zilei de mâine se deschid înaintea lui. Le cercetează fără a osteni, cu ochiul său de credincios și de profet. Efectele acțiunii continue a lui Dumnezeu asupra oamenilor îi apar în depărtare. Tulburări manifestă această nouă intervenție a Spiritului.

Limbajul convins al acestui vizionar și atitudinea sa evocă gândul profetului Ilie. Compatrioții săi erau în neliniște. Cerul nu mai avea apă de vărsat peste pământurile lor. Seceta vestea un flagel cumplit, foametea. Profetul a avut conștiința durerii poporului său. S-a pus în rugăciune. După posturi prelungite și o orăciune fierbinte, a cercetat, de pe înălțimile Carmelului, adâncurile apusului. A privit îndelung fără să zărească nimic. În sfârșit, un nor minuscul, lat cât piciorul unui om, a apărut în depărtare. Norul s-a întins repede. Vântul îl împingea. Umbra lui a răcorit curând pământul și a fost văzut revărsându-se într-o ploaie îmbelșugată. Israel a putut să se lase în voia avânturilor bucuriei. Câmpiile sale aveau să redevină roditoare.

D-l Sabatier cercetează și el orizontul. El distinge nu norul misterios, ci o mișcare a inteligențelor. Le vede agitându-se și luând o orientare religioasă care le împinge către un ultra-creștinism, religia sa a viitorului. Această lucrare se săvârșește în masele inconștiente. Ea pregătește direcțiile politice și religioase pe care ziua de mâine le va promulga. Dar o credință profundă este indispensabilă celui care vrea să-i sesizeze caracterul și însemnătatea.

Nu trebuie să ne înșelăm asupra naturii acestei credințe. Profetul nostru se păzește bine să dea acestui termen sensul său teologic. Să fie citit mai degrabă:

Această credință este mai întâi o bucurie intensă de a trăi, nu numai în epoca noastră, ci de a trăi din epoca noastră, de a simți că ceva nou și de negrăit se pregătește și că noi toți îl pregătim; este convingerea că noua credință, care își avea germenul în cea veche, se află în gestație în flancurile societății contemporane și că ziua de mâine va valora mai mult decât cea de astăzi. I se pare chiar că nu se poate vedea bine spectacolul crizei contemporane decât cu condiția de a o privi, și că a o privi înseamnă deja a o iubi, înseamnă deja a voi să ne eliberăm de urile și de micimile noastre și să ne pregătim pentru acțiune.

Credința d-lui Sabatier nu este decât un acces violent de optimism romantic. A făcut o cheltuială enormă din ea pentru a susține o lungă observație a acestei crize contemporane. Nimic nu-i scapă. Distinge cele mai mici curente, așa cum presimte valurile de adâncime. Tabloul prinde viață. Agitația

devine locvace. Din ea se desprind gânduri și sentimente pătrunse de ideal religios. Acest ideal, totul îl spune, totul îl reflectă, cu accente și trăsături comune. Observatorul privilegiat a transportat în lucrarea sa, *Orientarea religioasă a Franței contemporane*, ceea ce a crezut că vede și că aude. Cititorul poate foarte bine să-și ciulească urechile și să-și deschidă ochii; nu aude, nu zărește nimic. Aceasta pentru că nu posedă nici urechile, nici ochii d-lui Sabatier. Acesta contemplă cu ochii și ascultă cu urechile credinței sale. Spectacolul este cu totul lăuntric.

Trebuie citită *Orientarea religioasă* pentru a înțelege puterile creatoare ale acestei credințe. Este o carte instructivă. Ea traduce aspirațiile unei religii și ale unei școli. Și una, și cealaltă sunt trădate de vocabularul care le caracterizează. Notez la întâmplare: conștiință de sine, dreptate, adevăr, solidaritatea existențelor, gândire liberă, afirmație bucuroasă, vitejia adevărului, a frumuseții, conștiință populară, energii nebănuite, voință procreatoare a omului, viața neîncetat creatoare, progres perpetuu, efortul care străbate istoria, dreptate imanentă etc., etc. Aceste cuvinte „marionete", cum ar spune Georges Sorel, trezesc fără îndoială ceva în spiritul inițiaților; profanilor care suntem noi nu le spun nimic de preț.

Utilitatea pe care o găsesc cărții d-lui Sabatier nu este, desigur, aceea pe care el voia să o pună în ea. Această carte este sinceră. Autorul a vărsat în ea ceea ce gândește și ceea ce simte. Tocmai aceasta ne interesează să știm, pentru a ne face o idee

adecvată despre religia al cărei profet și pontif este. Ne putem încrede în ceea ce afirmă, căci scrie în cunoștință de cauză. Nu pretind să spun că nu-i scapă nicio eroare. Comite unele enorme. Acestea nu sunt decât accidente frecvent reînnoite. Cu toate acestea, opera sa se ține. Există un ansamblu și, prin faptul acesta, un corp de doctrine, tendințe coordonate, un spirit voit și înțeles.

Spiritul, tendințele, doctrinele nu sunt proprietatea autorului. Ele îi preexistau. Sunt lucruri primite, iar nu inventate. Alții le împărtășesc și sunt numeroși. Paul Sabatier o știe de multă vreme. Nu a așteptat anul 1911 pentru a și le însuși. Le găsim, cel puțin în germene, sub pana sa, din prima zi în care intră în contact cu publicul. Aceasta urcă la un sfert de veac.

Este protestant. A început chiar în pastorația evanghelică printre descendenții camisarzilor din Cévennes. Ministerul său îi lăsa răgazuri; le-a întrebuințat studiindu-l pe Sfântul Francisc de Assisi și epoca sa. Scrierile acestui erou al Evului Mediu, cele ale discipolilor și contemporanilor săi, legendele care s-au format în jurul persoanei sale, i-au devenit familiare. Și-a făcut din aceasta o pasiune. O *Viață a Sfântului Francisc de Assisi* a ieșit din această îndelungată legătură cu Umbria și cu umbrii secolului al XIII-lea. Această lucrare a avut un succes imediat. Autorul a desfășurat, în lansare, câteva dintre calitățile sale de căpetenie. A condus el însuși o publicitate inteligentă și remuneratoare. Opera sa rezistă uitării pe care anii o târăsc după ei. Cataloagele din 1912 o anunță la al treizeci și optulea tiraj. Mă întreb dacă autorul și editorul nu au avut arta de a

face să contribuie la vânzare o punere la Index pe deplin meritată.

Judecătorii competenți au fost severi față de *Sfântul Francisc de Assisi* al d-lui Sabatier. Eroul său, așa cum îl prezintă, este lipsit de mai multe virtuți necesare unui sfânt. Atitudinea sa în fața Bisericii romane este mai mult decât stranie. Un catolic nu gândește, nu vorbește, nu acționează astfel; cu atât mai mult un sfânt. S-a crezut într-o deformare a Sfântului Francisc de către biograf: era adevărat. Ar fi făcut din el un sfânt protestant. Dar, după douăzeci de ani trecuți, acest Francisc de Assisi își ia locul în familia spirituală a Sfântului lui Fogazzaro. El aparține calendarului religiei viitoare.

Sfântul Francisc de Assisi l-a pus pe Paul Sabatier la hotarele Bisericii romane, fără să-l smulgă protestantismului. Această situație de intermediar este făcută pe măsura lui. Se descurcă în ea cu tot atâta suplețe câtă activitate. Assisi a devenit patria inimii sale, iar gloria Sfântului Francisc, lucrul său. Datorită lui, se adună elementele unui muzeu franciscan; el dirijează publicarea critică a textelor privitoare la originile franciscane.

Aceste întreprinderi pioase au risipit prevențiile pe care le făceau să se nască antecedentele pastorului și necazurile hagiografului. Și-a făcut relații în Italia, în Elveția, în Franța, în toate mediile unde săracul din Assisi rămâne popular. Mănăstirile, seminariile și operele catolice îl primesc ca prieten. Merge pretutindeni, întreținându-se cu episcopii, canonicii, profesorii, religioșii, seminariștii, studenții, oamenii

de litere. Sfântul Francisc nu suportă, după cum se poate crede, toate cheltuielile conversației.

D-l Sabatier urmărește un scop. Alte curiozități îl poartă. Se informează despre starea spiritelor, despre studii; ascultă plângerile și seamănă impresii; pregătește de departe colaboratori. Această lucrare de apropiere a durat zece ani. Nu se pot povesti peripețiile ei; ele sunt abia cunoscute. Trebuie așteptat ca timpul să-și fi împlinit lucrarea. Cel care va scrie, peste o jumătate de veac, istoria religioasă a epocii noastre va fi izbit de locul important ocupat de acest om. Câți oameni nu i-a descoperit unii altora! A înmulțit corespondențele și călătoriile. Din Saint-Sauveur de Montagut, unde își are retragerea, a contribuit puternic la dezvoltarea modernismului.

Celui care l-ar fi întrebat despre rolul său, i-ar fi răspuns imperturbabil: nu joc niciunul. A jucat totuși unul. Împrejurările nu vor întârzia să-l smulgă din misterul care îl învăluie; va trebui să se pună din când în când în scenă. Atunci rolul său va deveni public, cel puțin în parte; căci nu este om să se livreze cu totul.

Discuțiile care urmează votării și aplicării legii separării Bisericilor de Stat îl surprind într-o activitate extraordinară. Ocupă cu orice prilej avanscena. De ce se amestecă astfel într-o afacere care nu-l privește? Nu mai este ministru în exercițiu. Coreligionarii săi îl interesează foarte puțin.

Solicitudinea sa merge cu totul către catolici și, într-un mod special, către membrii clerului, preoți sau episcopi.

Nu se mulțumește să vorbească; scrie. Cu atât mai bine. Căci scrierile rămân, iar mărturia lor este de necontestat. Sabatier publică o broșură, *Cu privire la separarea Bisericii de Stat*, asupra căreia voi reveni. Vorbește mult și scrie încă în timpul crizei moderniste. Cele trei conferințe ale sale de la Londra, februarie și martie 1908, trebuie citite. Cât sunt de instructive! Se găsesc în *Notele sale de istorie religioasă contemporană. Modernistii*. De la început până la sfârșit, ideile sunt cele ale *Orientării religioase*. Această din urmă carte are totuși câteva variante în termeni. La Londra, în 1908, conferențiarul numea cu adevăratul său nume, „modernism", ideea religioasă al cărei apostol și apărător se constituie. Cuvântul ar fi compromițător în 1912. Scriitorul îl aruncă la rebut și scrie simplu: „Religie".

În 1908, d-l Sabatier nu dă înapoi dinaintea violențelor de limbaj, când își exprimă resentimentele împotriva provocatorilor și autorilor represiunilor teologice sub care modernismul tocmai căzuse. Dezamăgirea lui este amară. Ea s-a sporit cu o sută de dezamăgiri care i-au fost încredințate. Reaua sa dispoziție izbucnește în recriminări. Dar timpul își va face lucrarea de liniștire. La capătul unui an, ranchiunile sale își pierd din acreală. Mânia face loc unei mile amestecate cu dispreț. Nu mai are decât indulgență pentru adversarii modernismului. Spiritul și caracterul lor sunt de calitate inferioară. Sunt exemplare degenerate ale unor specii condamnate să dispară. Natura se însărcinează să le elimine

prin lucrarea sa lentă, dar inexorabilă. Aceste organisme ale unei alte vârste îi stârnesc curiozitatea; le acordă puțină simpatie. Acești nenorociți sunt ceea ce pot, ceea ce trebuie să fie. Ei constituie un fapt, de care fiecare trebuie să țină seama. Incapacitatea lor, cel puțin, este instructivă; ea explică încetineala cu care spiritul omenesc evoluează. Să nu fim mai grăbiți decât natura. Acesta este sfatul pe care îl dă d-l Sabatier. El i se conformează cel dintâi în *Orientarea religioasă a Franței contemporane*.

Ar fi interesant de cunoscut ceea ce un asemenea om gândește despre sine însuși. Este relativ ușor. La congresul internațional al Liberei Cugetări din 1910, la Berlin, a avut de vorbit despre relațiile simpatice care se stabilesc între catolici și protestanți. Discursul său este tipărit. El arată acolo spirite — al său este printre ele — care se ridică pe liniile de culme ale munților, de unde oamenii și lucrurile apar sub un aspect nou. Acestor ascensiuni le corespunde o dilatare a iubirii. Se vede atunci ștergându-se ceea ce desparte, iar adevărurile capabile să unească capătă relief.

Nu mai rămâne astăzi decât să alergăm în întâmpinarea adversarilor de ieri. Această metaforă cere o explicație. Oratorul nu întârzie să o dea. Autoritatea Bibliei se interiorizează la protestanții liberali. La catolici, noțiunea de Biserică este aceea care suferă această evoluție. Cei dintâi caută în Biblie un trecut pentru a-l retrăi și a-l continua; cei din urmă găsesc în ei înșiși o Biserică spiritualizată, mai personală, mai vie, mai eficace, mai reală de asemenea. Întâlnirea celor

doi adversari, protestanți și catolici, se face în interior. Și Paul Sabatier spune:

În avangarda protestantismului, mergem în întâmpinarea avangardei catolicismului, cu inima plină de bucurie și de încredere în viitor; nicio barieră nu ne desparte, niciun interes confesional nu ne stânjenește mersul. Mergem fără gând ascuns, împinși de o nevoie intimă. Nu mergem nici pentru a-i cuceri, nici pentru a le aduce adeziunea noastră.

Nu se putea înfățișa mai bine îmbrățișarea săruturilor Lamourette pe care și le dau protestanții și catolicii în avânturile romantismului modernist.

Cineva a făcut, înaintea mea, această reflecție: „Se caută prea departe papa modernismului. Este Paul Sabatier." Este ceva adevăr aici. Tyrrell, care îl cunoștea, îl prezenta drept „papa moderniștilor".

Frații Reinach, Salomon și Théodore, sunt alte personaje. Ei acționează asupra unor medii diferite. Metoda lor nu seamănă nici cu aceea a lui Sabatier, nici cu aceea a lui Desjardins. Sunt oameni de guvernare. În virtutea rasei lor, au avantajul de a domni. De ce s-ar lipsi de el, din moment ce totul îi îndeamnă la aceasta? Nu se ajunge decât sub protecția dinastiei lor. Ei domnesc peste corpurile savante; ei creează, prin scriitorii cărora le sunt mecena, reputațiile științifice și literare. Îi domină pe cei care fac legile; deschid carierele politice. Puterea lui Israel este în mâinile lor. Nicio agitație din partea

lor; deloc vorbărie; nicio avansare. Așteaptă, siguri de forța lor, pe ambițioși și pe vanitoși, al căror număr este nesfârșit și pofta fără măsură. Aceasta este clientela lor. O știu gata să suporte toate condițiile.

Frații Reinach sunt membri ai Institutului. Salomon este, pe deasupra, conservator al Muzeului Saint-Germain, iar Théodore ocupă un loc la Palais-Bourbon. Ignor interesul pe care îl poartă ceremoniilor cultului rabinic. Au, aceasta este sigur, un gust pronunțat pentru chestiunile religioase. Ai zice doi rabini ai unui mesianism întinerit.

Rabinul Salomon a publicat al său *Orpheus*. Este o carte mediocră, supraîncărcată de presupuneri gratuite și de concluzii pripite pe care istoria religiilor i le-a putut furniza. O mare reclamă i-a procurat reputație și vânzare, fără a-i îmbogăți sărăcia științifică. Aceasta rămâne un sub-Renan. Un membru al Institutului era dator să facă mai puțin rău. Totuși, *Orpheus*, pentru cine vrea să-și dea osteneala de a-l citi, conține o doctrină religioasă. Acesta este singurul său interes.

Această doctrină religioasă este, cu foarte puține deosebiri, aceea a ultra-creștinismului. Autorul nu face din ea o expunere dogmatică. Ea îi domină inteligența și îi dictează interpretările pe care se cuvine să le dea fenomenelor religioase.

Religiile își iau atunci locul în mitologie. Evenimentele care le furnizează o bază nu au nimic istoric; creatorii religioși nu au

avut decât să le combine și să le înfrumusețeze după plac. Personajele pe care le pun în scenă scapă controlului istoricului. Religia nu este decât un sentiment, căruia riturile îi dau o formulă. Ea emană din natura celor care o profesează. Variază odată cu ei. Fiecare rasă, fiecare popor își face una, care devine o parte a civilizației sale.

Dacă d-l Reinach ar avea să personifice obiectul cultului său, și-ar numi divinitatea Orpheus. Ar deveni credinciosul și pontiful său. Dacă ar avea să ridice un martirologiu în cinstea sa, ar înscrie în el, cu frumoase unciale de aur, numele lui Dreyfus și al lui Loisy. Gândirea lor a prezidat compunerea cărții sale. Aceștia sunt cei doi mari martiri ai societăților formate în secte, Patria și Biserica. L-a smuls pe cel dintâi din Insula Diavolului, l-a introdus pe cel de-al doilea la Collège de France. Pentru a eterniza răzbunările dreyfusarde, a înzestrat limba franceză cu o traducere a volumelor indigeste în care un întreprinzător de librărie, americanul Lea, a aruncat grămezi de fișe, decupate cu mari cheltuieli, crezând că face astfel istoria Inchiziției.

Numai d-l Loisy poate cunoaște tot răul pe care, cu bună știință, i l-a făcut acest protector. Alți ecleziastici au obținut câteva părticele din admirația sa sau, dacă se preferă, din prietenia sa. Această simpatie le-a adus nenorocire; căci au pierdut, și încă dincolo de aceasta, dinspre Roma, ceea ce câștigau în clientela sa.

Salomon Reinach păstrează rezerva unui om capabil să se stăpânească. Are totuși uitări, în timpul cărora îi scapă enormități. Ziarul neomalthusian *Génération consciente* a publicat o scrisoare a lui, pe care Georges Deherme a relevat-o. Iată pasajul tipic:

Propaganda neomalthusiană are ca scop substituirea reflecției instinctului, a prevederii inconștienței, a lui homo sapiens brutei. Cei care o acuză că favorizează viciul, că predică avortul, sunt ignoranți sau alterează cu bună știință adevărul. Paul Robin poate fi condamnat, dar condamnarea sa va fi înscrisă pe statuia pe care i-o rezervă viitorul.

Teologul zeului Orpheus se poartă deci garant al moralei din Cempuis și al educatorului Robin. Înțeleg, de aici, ura lui față de Inchiziție. Îi este frică de ea. Ea i-ar consacra un mănunchi din cel mai bun lemn al său, dacă tribunalele ei ar funcționa în zilele noastre.

Salomon Reinach are știință și spirit; Théodore se lipsește de ele. Cum ar accepta, dacă le-ar avea, să organizeze la Școala Înaltelor Studii Sociale un întreg învățământ asupra raporturilor dintre religie și societăți? Ziarele, puse la curent cu ceea ce se spune și se urzește în acest Institut, pe care îl conduce, în fața Sorbonei, secretara sa generală, d-na Dick May (Weil), au anunțat că pregătea pentru anul 1913 congresul internațional al creștinismului liberal și al progresului religios. Încrederea pe care i-o arată puternica sa compatrioată și coreligionară prețuia cât o misiune în regulă.

Rabinul Théodore Reinach are deplină conștiință de demnitatea și de rolul său. Să-l ascultăm:

În pofida aparențelor contrare, în pofida digurilor neputincioase pe care se încăpățânează să le ridice împotriva ei niște pigmei înălțați zadarnic de mitra sau de tiara lor — acest cuvânt „tiară" stă bine pe buzele acestui arheolog nefericit — religia, după cuvântul filozofului antic, își dovedește vitalitatea mergând. A urmări evoluția ei atât de complexă cu un ochi atent, fără idee preconceută, dar simpatic; a întrezări, prin tatonările, furtunile și întunecimile ceasului prezent, razele premergătoare ale zorilor surâzători și împăcați: aceasta este sarcina pe care ne-am propus-o. Chiar dacă nu am fi împlinit decât o slabă parte din ea, am socoti totuși că am meritat bine de la știința și conștiința contemporanilor noștri; îi vom fi învățat să se cunoască mai bine și să se tolereze mai bine.

Această religie, care trebuie să fie a sa, se confundă, pe zone considerabile, cu creștinismul liberal, al cărui conciliu ecumenic l-a pregătit. Chipul lui se luminează deja la „razele premergătoare" ale progreselor pe care i le face să împlinească. Este religia a cărei evoluție istorică fratele său a descris-o în *Orpheus*, a cărei orientare actuală Paul Sabatier o discerne. Este ultra-creștinismul lui Paul Desjardins. Modernismul purcede din ea.

Pontifii pe care tocmai i-am numit au colaboratori. Sunt pretinși intelectuali care aparțin, în majoritate, personalului universitar. Oameni de litere, politicieni, câțiva oameni de afaceri și trândavi se amestecă printre ei. Sunt și femei; în

general, profesoare și femei pedante. Întâlnim acolo evrei, protestanți — mai ales pastori — liber-cugetători și așa-ziși catolici. Se afirmă că preoți urmăresc lucrările lor cu simpatie. Este verosimil. Dar nu frecventează prea mult reuniunile lor. Nu ar trece neobservați acolo. Și, în loc înalt, li s-ar ține cu siguranță rigoare.

Această religie, în care toți credincioșii pot fi cooperatori, exclude însăși ideea de ierarhie. Ea nu acceptă niciun învățământ oficial. Cei care trec drept maeștri nu sunt decât observatori și martori. Ei indică, interpretând-o, o mișcare pe care o urmează. Nu o fac; nu o dirijează. Nu se știe nici de unde vine, nici unde merge. D-l Sabatier este cel care o declară. Există totuși un corp de doctrine, o morală, o metodă, un spirit.

CAPITOLUL III - TEOLOGIA LOR

Să revenim la abația din Pontigny, unde *Convorbirile* continuă. Cele dintâi au ca obiect religia, istoria religiilor, morala și cultul, Biserica și achiziția creștină. *Corespondența Uniunii pentru Adevăr* din iulie 1911 numește oaspeții d-lui și d-nei Desjardins. Este mai întâi d-na Emma Hermann, apoi d-l abate Loisy. Inițiala X înlocuiește evident numele unui alt ecleziastic. Vin apoi d-nii Paul Sabatier, care ne este cunoscut; Charles Gide, protestant, care ocupă o catedră la Facultatea de Drept din Paris; Leclerc de Pulligny, inginer; Leslée; A. Lilley, canonic anglican, rătăcit în modernism; Benjamin Bacon; Louis Roque; Robert Dell, anglican, profesor modernist al Universității Yale, convertit la catolicism, care, după experiență, găsește inacceptabile motivele acestei schimbări; și Louis Canet, care îmi pare a fi secretarul atotputernic al Părintelui Laberthonnière la redactarea *Analelor de filozofie creștină*.

Acesta din urmă are despre Biserică o noțiune stranie. Trebuie să redau textual cuvintele sale:

Biserica îmi apare ca manifestarea concretă a solidarității oamenilor în spațiu și în timp. Ea semnifică omenirea în mers de la animalitatea de unde vine la divinitatea pe care o speră: Dă-ne, prin taina acestei ape și a vinului, să fim părtași dumnezeirii Lui (Da nobis per hujus aquae et vini mysterium ejus divinitatis esse consortes); de la egoismul prin care începe la altruismul prin care trebuie să sfârșească; de la juxtapunerea individualităților care se lovesc și se opun, la comuniunea personalităților care se acceptă și se întrepătrund.

Această definiție a Bisericii dă fizionomia *Convorbirilor*.

D-l Desjardins grupează cele mai importante dintre ideile emise într-un buchet spiritual, care poate sluji drept concluzie. El face din el ultra-creștinismul său.

Acesta se pregătește depășind experiența religioasă anterioară. Aceasta nu este posibil decât dacă se menține spiritul ei integral, pentru a face din el un punct de sprijin. Dar o triere prealabilă este necesară. Ce va rămâne? Foarte puțin lucru. Trebuie înlăturat definitiv absolutul din urzeala istoriei și să nu se mai vorbească despre adeziune la formulele adevărului. Nu poate fi vorba de miracol. Pretențiile unei Biserici la monopolul adevărului și al dreptului sunt de acum înainte inadmisibile. Religia se concepe foarte bine fără un cler; ea nu este, la urma urmei, decât o mutualitate pentru eliberarea spiritului. Aceste excluderi cheamă după ele o mulțime de altele.

Numai trei idei scapă negațiilor acestei critici: comuniunea sfinților, ceea ce este mai bun din ce ne lasă moștenire trecutul; decăderea noastră originară, experiența intimă nu îngăduie să ne îndoim de ea; și, în sfârșit, noțiunea de har și de supranatură, care poate fi utilizată.

Nu este aproape nimic în acest bagaj teologic. Rațiunea și conștiința omenească nu se vor împăca niciodată cu un asemenea vid. Idei de aventură se substituie în chip necesar adevărurilor abandonate. Ele se strecoară în vocabularul religios care a avut curs până aici. Spiritele superficiale cred că nimic nu s-a schimbat: dimpotrivă, totul este schimbat. Cuvintele sunt cele pe care le întrebuințează Biserica; Libera Cugetare furnizează ideile. Acest aliaj produce un naturalism pios și mistic, care este o profanare sacrilegă și ridicolă.

Oricine tratează despre religie trebuie să aibă o idee despre natura ei, despre obiectul ei și despre subiectul ei. Nu se poate lipsi de aceasta. Această idee va fi confuză; nici măcar nu-și va da seama. Ea va exista totuși. Un spirit avizat va izbuti întotdeauna să o descopere. Ar fi dificil, o recunosc, cu d-l Desjardins; inteligența lui este mereu în fugă. Suntem mai în largul nostru cu d-l Sabatier. *Orientarea religioasă* a sa oferă numeroase documente de care ne vom servi.

Obiectul religiei nu poate fi decât Divinitatea. Este lesne să jonglezi cu cuvintele, numind Dumnezeu ceea ce nu este sau dându-I un alt nume decât al Său. În pofida eforturilor reunite ale tuturor spiritelor vane, omul întâlnește întotdeauna, la

capătul mișcării religioase, o divinitate. Este condamnat, dacă Dumnezeu îi repugnă, să-L înlocuiască. A-L suprima este imposibil.

Ei bine! Dumnezeu îi încurcă mult pe doctorii ultra-creștinismului. Ei nu știu nici ce să facă din El, nici ce să spună despre El. Marcel Hébert denunță Dumnezeul personal ca pe o idolă vulgară; dacă ar fi să-l credem, aceasta ar fi cea din urmă. Acest absolut metafizic ar repugna generației prezente; ea este incapabilă să-l înțeleagă, conștiința și gândirea ei vor să-i fie absolut străine. Pastorul W. Monod semnalează greșeala care îi face pe oameni să caute, la începutul lucrurilor, atotputernicia lui Dumnezeu; ea este la sfârșit. „Există un Dumnezeu care va fi, conchide el, și care nu este încă manifestat." Este Dumnezeul care se face. Cum și cu ce? Evident, cu și prin oameni. El se identifică cu omenirea evoluției și a progresului. Când omul rostește numele lui Dumnezeu sau când Îl afirmă, nu face aproape decât să se afirme pe sine însuși. Se creează într-un fel. Aceasta ne așază în plin panteism umanitar. D-l Durkheim poate foarte bine atunci să confunde Divinitatea și societatea. Vom vedea îndată ce devine omenirea calificată drept divină de această școală.

Teoria pe care ea o profesează despre om îi este poruncită de acest panteism. Ea tinde să-l absoarbă în colectivitatea al cărei membru este. Rolul individului este extraordinar de limitat. Unii nu se tem să spună că omul izolat este un pur concept intelectual. Cultura sa prezentă nu are încă dezvoltarea suficientă pentru a-i da conștiința întreagă a ceea ce este și a

ceea ce trebuie să fie. Dar experiența îl va învăța că existența sa este în funcție de uitarea sa în societate și pentru societate. Nu are viață decât prin ea și pentru ea.

Cititorul găsește aceasta foarte obscur; și eu. Dar misterul nu repugnă evlavioșilor acestei religii. Ei îmi par a găsi în el o plăcere extremă. Imaginile pe care le ridică înaintea acestor umbre le întreține iluziile. Dar ele sunt neputincioase să le acopere de lumină. Zadarnic spun că omenirea este un „fluviu de viață, al cărui expresie momentană suntem"; o ființă misterioasă din care facem parte integrantă; o armată imensă care, în spațiu și în timp, galopează alături de fiecare dintre noi, înainte și înapoi, într-o șarjă antrenantă, capabilă să răstoarne toate rezistențele, să treacă peste multe obstacole, chiar și peste moarte; aceste metafore îngrămădite nu fac decât să îngroașe întunericul. Inteligența se pierde în ele.

Voi întreba pe d-l Sabatier ce gândește despre religie și pe d-l Ferdinand Buisson care este geneza ei omenească.

Cel dintâi îmi dă acest răspuns: religia este o nevoie instinctivă prin care omul este adus să ia conștiință de esența sa, să se unească cu cei care îi pot sluji drept călăuze și tovarăși în această dificilă lucrare și să se silească să realizeze împreună cu ei ceea ce îi dictează martorul lăuntric. Nu are nevoie să se folosească de rațiunea sa pentru aceasta. Instinctul său este de ajuns. Ca și cum ar voi să facă inteligibilă această gândire, Sabatier adaugă: prin religie, omul este mai întâi martor al propriei sale vieți și al vieții colective; apoi își aruncă voința în

cumpănă; se afirmă colaborator al operei eterne pe care o întrezărește și, în sfârșit, i se consacră. Este afirmația omenească prin excelență, exercițiul voinței procreatoare a omului în ordinea spirituală.

Această ființă, parcelă vie, celulă a omenirii, face religie așa cum bea, cum mănâncă, cum cântă, din instinct. Religia este un produs al vieții sale, o secreție de ordin special. Ferdinand Buisson descoperă în ea două elemente constitutive, unul esențial și etern, celălalt accidental și variabil. Cel dintâi nu este altul decât sentimentul religios, care are în cel de-al doilea o învelitoare mobilă. Acela este o anxietate intelectuală și morală, un suspin al sufletului; este spiritul care își pune marea întrebare la care nu poate răspunde; este inima care se cercetează în fața enigmelor durerii și ale iubirii; este ceea ce religia prezintă serios, adevărat, constant, omenesc în toate timpurile și în toate țările. Celălalt este schița explicațiilor dogmatice și a aplicațiilor estetice sau practice pe care le produce sentimentul religios.

Trebuie, în religie, să se distingă cu cea mai mare grijă sufletul de trup. Trupul este al doilea element; sufletul, cel dintâi. Sufletul trece înainte de toate. Dar trebuie să fie un suflet, adică ceva viu, capabil să însufleţească, nu ceva mort, care pietrifică. El comunică religiei viața și adevărul, care fac din ea un spirit, un act, un progres perpetuu, o devenire, ceva care se face, *fit*, nu este, *non est*. Religia, astfel înțeleasă și realizată, ajunge la o emoție religioasă care pune știința, arta și morala în armonie desăvârșită cu viața universului.

Senzația religioasă țâșnește din însuși adâncul ființei omenești. D-l Buisson încearcă să-i descrie ascensiunea.

Nu eu am făcut lumea, nu eu m-am făcut pe mine însumi; dar spiritul care este în mine se recunoaște în spiritul care este în afara mea. Nu știu care este forța care însuflețește toate aceste lumi, nici care este forța care mă însuflețește pe mine. Dar știu că aceasta este o scânteie din aceea. Oricare ar fi una, oricare ar fi cealaltă, există comunicare între ele. A avea această senzație, oricât de rapidă, oricât de sumară ar fi presupusă, înseamnă a avea senzația religioasă.

Ar fi totuna să definim senzația religioasă drept o comuniune momentană, iar sentimentul religios drept o comuniune obișnuită cu Dumnezeul-Univers, cu Omenirea-Dumnezeu, dacă se preferă. Religia nu mai este, în acest sistem, decât comuniunea panteistă.

Se vorbește mereu despre credință. Dar această credință nu înclină inteligența înaintea adevărului pe care o autoritate superioară i-l învață. Ea este denaturată când este restrânsă la un act de supunere intelectuală. Această achiesare a spiritului nu este decât un semn exterior și juridic prin care se întâmplă să se manifeste. Nu mai este cazul să se vorbească despre adevăr sau despre dogmă. Credința se identifică cu iubirea, triumfând asupra timpului, spațiului, materiei; iubirea, creând viitorul. Ea este un produs imediat al vieții. Nu este decât un amalgam de sentimente.

Asemenea vieții, credința se află, cu mai multă sau mai puțină rigoare și rapiditate, într-o mișcare care îi este impusă. Direcția pe care o urmează nu este întotdeauna cea mai logică. D-l Sabatier și coreligionarii săi o asimilează progresului. O declară atunci bună și superioară tuturor celor pe care logica le propune. Ea își primește, evident, sensul de la acest incognoscibil și nenumit, destinat să-L înlocuiască pe Dumnezeu. Cel care se lasă purtat de curentul ei ajunge la acea stare mistică pe care teologii locului o numesc „catolicitatea efortului" și „solidaritatea cu timpul și spațiul". Această stare se manifestă printr-o senzație care, la rândul ei, se transformă în inteligență a trecutului, pentru a înflori în iubire a prezentului și în pregătire a viitorului. Este comuniunea neîncetată cu omenirea, religia desăvârșită.

O imagine dă acestui ireal o aparență sensibilă. Această enigmă a religiei devine o împingere a vieții, care izbucnește de pretutindeni, chiar și din mediile cele mai smerite. Este fluviul vieții; fiecare trebuie să se încline cu respect înaintea cursului său și să se îmbarce religios pe el. Nu are altceva de făcut.

Este cu neputință să recunoaștem în această țesătură de nori și de cuvinte elementele unei religii oarecare. Este ireligie pură și simplă. Cei care o imaginează pretind, împreună cu Guyau, să facă din ea un „grad superior al religiei și al civilizației". Ei descoperă chiar și în ateism ceva care depășește credința; ar fi mai puțin ireligios decât afirmarea Dumnezeului imperfect și contradictoriu al religiilor. Acest ateism nu este decât o

manifestare inconștientă a credinței în Omenire. Ireligia prin care se afirmă este, pentru cel care știe să înțeleagă, religia acestei Omeniri, adevărata religie a Omului, prin urmare. Guyau, profetul ei, o spune în termeni expreși:

Noi Îl iubim pe Dumnezeu în om, viitorul în prezent, idealul în real. Omul evoluției este cu adevărat omul-Dumnezeu al creștinismului. Și atunci această iubire a idealului, împăcată cu aceea a omenirii, în loc să fie o contemplație și un extaz, va deveni un resort al acțiunii. Îl vom iubi pe Dumnezeu cu atât mai mult cu cât Îl vom face, ca să zicem așa... Este vorba de a găsi dumnezei în carne și oase, vii și respirând împreună cu noi — nu creații poetice, precum cele ale lui Homer — ci realități vizibile. Este vorba de a zări cerul în sufletele omenești, providența în știință, bunătatea chiar în adâncul oricărei vieți.

Iată dumnezeii care, în ireligia viitorului, Îl vor înlocui pe Dumnezeul personal, Creatorul tuturor lucrurilor.

Această religie, de vreme ce se voiește a se face din ea una, nu va fi niciodată decât libera cugetare luând o atitudine religioasă.

Sentimentul religios trebuie deosebit cu grijă de formele pe care le adoptă. Manifestările sale exterioare nu au mare importanță. Sunt creații ale omenirii aflate în travaliu religios. Fiecare individ, fiecare mediu, fiecare epocă poate avea pe ale sale. Este treaba lor. Ele sunt, prin ele însele, indiferente și se echivalează. Nu s-ar putea, așadar, stabili între ele cea mai

mică ierarhie. Observatorul avizat le neglijează fără greutate; merge drept la tendința care ajunge la sentiment. Ea este întotdeauna bună și respectabilă, oricare ar putea fi expresiile sale.

În pofida disidențelor exterioare și a contradicțiilor celor mai șocante, religia omenească este deci una. Acest fapt nu fusese încă suficient remarcat. De aceea se întrebuința cu plăcere la plural cuvântul „religie". Religiile confiscau astfel religia. Teologul Ferdinand Buisson nu se poate resemna la o asemenea acaparare:

Nu există decât o singură religie, nu a existat niciodată decât una sub nenumăratele forme care au corespuns diferitelor vârste ale civilizației omenești... Religie care nu este altceva decât instinctul și elanul omenirii urmărindu-și destinul, religie pe care omul o scoate din adâncul lui însuși și pe care și-o reprezintă ca venindu-i din cel mai adânc al cerurilor, atât de mult îi poruncește cu autoritate, atât de mult i se pare legea supremă a universului. El pune mai mult sau mai puțin timp ca să o degajeze în puritatea și simplitatea ei, să-și mărturisească faptul că ea este glasul conștiinței sale și că toată măreția ei vine tocmai din faptul că este natura însăși, propria sa natură, ceea ce este deopotrivă cel mai familiar și cel mai misterios în ființa sa.

În această teologie panteistă, raporturile dintre om și omenire au o importanță considerabilă. Ea recunoaște omenirii o existență distinctă de aceea a oamenilor și o gratifică cu atributele divine. Or, omenirea nu se compune decât din

oameni. Aceştia se găsesc de atunci înzestraţi cu o dublă existenţă şi cu un dublu destin. Fiecare individ are, într-adevăr, viaţa şi destinul său personale, şi viaţa şi destinul omenirii. Religia se naşte şi se dezvoltă în întrepătrunderea acestor două destine şi în colaborarea acestor două existenţe. Tolstoi aşază acolo izvorul credinţei.

Credinţa, scrie el, este sensul dat vieţii; este ceea ce imprimă vieţii forţa şi direcţia ei. Fiecare om o suportă şi trăieşte conformându-se ei; dacă nu a găsit-o, moare. În această căutare, omul se foloseşte de tot ceea ce a elaborat omenirea. Tot ceea ce a elaborat omenirea se numeşte revelaţie. Revelaţia este ceea ce îl ajută pe om să înţeleagă viaţa. Iată raportul direct al omului cu legea.

Raportul se stabileşte în punctul în care omenirea îşi realizează destinul şi existenţa prin colaborarea membrilor săi. Ei nu au, pentru a i le da, decât să-şi ducă viaţa cât mai bine. Aceasta îi face să participe la tot ceea ce omenirea poartă din trecutul ei în prezent. Aceasta este revelaţia lui Tolstoi. Ei contribuie la a face acest prezent. Se varsă în omenire; cooperează la revelaţia care continuă. Ei bine! starea sufletească creată de gândurile şi sentimentele care ies din această filozofie a vieţii este acelaşi lucru cu religia. Această religie dă perfecţiunea sa vieţii omeneşti considerate sub acest aspect.

Îmi pare rău, nu ieşim din libera cugetare. Ea este cea care produce în creiere aceste elucubraţii. Ai zice că este obosită de anticlericalismul lui Homais. Această atitudine a dat ceea ce se

putea aștepta de la ea. Trebuie altceva. Abandonând anticlericalismul întârziaților politicii și literaturii, libera cugetare evoluează în religie. Ea ia pe seama ei idealul de dreptate, de unire, de progres, de dezinteresare, asupra căruia religiile avuseseră monopolul. Își suspendă distrugerile pentru a se pune să construiască. Spectacolul este nou; el nu poate să nu solicite curiozitatea publică. Pentru a reuși mai bine, ea adoptă și lingușește, în loc să le combată, tendințele pe care creștinismul le-a cultivat cel mai bine în om.

Omul simte nevoia unui paradis. I se va promite. Este chiar foarte ușor. El se află la capătul religiei umanitare. Legea progresului împinge omenirea de la bine la mai bine. Mersul ei înainte este fără oprire. Oamenii care o compun îi oferă produsul colaborării lor neîntrerupte. Progresele ei sunt făcute din această contribuție a fiecăruia și a tuturor. Ea nu lasă să se piardă nimic din ceea ce primește. Astfel se pregătește cetatea viitoare, paradisul ideal.

Această teorie a progresului sau a evoluției este pivotul sistemului. Ea furnizează perspective sau cuvinte potrivite să disimuleze absurdițățile cele mai grosolane. Ea dispune un mister în care evlavioșii Dumnezeului-omenire se refugiază cu pietate atunci când bunul-simț îi hărțuiește cu criticile sale mușcătoare. Nicio dificultate nu-i încurcă. Credulitatea lor este fără margini. Misterele nu le provoacă nicio repugnanță; le înmulțesc, ca pentru a sfida rațiunea. Însuși cuvântul este pe gustul lor. Ei au misterul misterelor. D-l Sabatier îl vede în conștiința pe care o pot avea de a colabora la creație.

Solidaritatea tuturor existențelor de-a lungul timpului și spațiului, care le ține loc de comuniune a sfinților, este un altul, în care le place să se piardă.

În fața cărei contradicții ar da înapoi oameni care declară adevărul instabil? „Adevărul de ieri nu a devenit minciună, dar adevărul de ieri nu era decât germenul adevărului de astăzi." Aceasta este ceea ce numesc progresul lor. Cred în el cu aceeași credință naturală care îi face să accepte propria lor existență. Este inutil să demonstrezi ceea ce se vede, ceea ce se simte. Nu te poți bate joc de public cu mai multă dezinvoltură și îndrăzneală.

Credulitatea omenească este capabilă să audă orice, chiar și acest aforism al lui Paul Sabatier:

Noi nu întoarcem spatele adevărului, vieții, revelației. Suntem din ele, mergem către ele, suntem din adevăr, din viață, din revelație. Noi le facem.

De ce s-ar stânjeni ființe înzestrate cu o asemenea putere? Sunt dumnezei.

Religiile pe care teologii ultra-creștinismului vor să le absoarbă în religie, a lor, sunt fapte istorice sau contemporane care se impun atenției lor. Sunt prea importante și numeroase pentru a putea fi trecute sub tăcere.

Ce vor spune despre ele Sabatier și emulii săi? Distincția lor între religie și religii îi pune într-o mare larghețe. Nu le

rămâne decât să folosească vălul gros pe care filozofia kantiană îl aruncă asupra absolutului și chinezăriile evoluției. Atunci toate dificultățile dispar. Dogmele și evenimentele pe care religiile le acceptă ca bază devin o interpretare metafizică sau cosmologică a senzației religioase. Faptele religioase trebuie examinate din acest punct de vedere. Nu sunt decât cuvinte, imagini sau simboluri. Ferdinand Buisson îi acuză pe preoții și credincioșii tuturor cultelor că iau aceste imagini drept idei, aceste cuvinte drept lucruri, aceste simboluri drept adevăruri.

D-l Sabatier este în aceleași sentimente. Catolicismul, ortodoxia bizantină, ereziile orientale, protestantismul, islamismul, iudaismul, budismul, în sumă toate Bisericile — acesta este termenul prin care desemnează aceste religii — nu sunt în ochii săi decât expresii concrete și tranzitorii ale instinctului religios. Marele lor cusur este că vor să dureze și să-și întindă domeniul; ceea ce le condamnă să generalizeze și să eternizeze practici și formule excelente în mediul și în momentul în care s-au elaborat, dar detestabile când sunt scoase de acolo. El nu recunoaşte în ele decât efortul omenirii, care își creează astfel, puțin câte puțin, un ideal.

Teologii noștri laici, cu aceste idei preconcepute, examinează și critică toate religiile. Concluziile pe care le prezintă nu au pentru noi decât un interes mediocru. Este de ajuns să le cerem rezultatele obținute prin aplicarea acestei stări de spirit la studiul creștinismului. Unul dintre ei, pastorul W. Monod, ne va satisface curiozitatea prin conferința sa de la congresul din Berlin.

Iubind sau voind să iubească claritatea, el procedează prin distincții. Cele principale au ca obiect Evanghelia. O distinge mai întâi de creștinism, care îi este posterior. Ea preexistă, prin urmare, doctrinei conciliilor, ierarhiei, care este o supraviețuire a iudaismului sacerdotal, identificării împărăției lui Dumnezeu cu împărăția Bisericii. Evanghelia se distinge încă de Evanghelii. Le este anterioară. Evangheliile învăluie în textul lor, care nu este imuabil, dumnezeiescul mister al personalității lui Cristos, sufletul Său sfânt și mântuitor, în timp ce Evanghelia este un suflu, o orientare, o impresie, o tendință, un elan, o viață, un spirit mereu lucrător.

Evanghelia lui W. Monod și religia lui P. Sabatier sunt unul și același lucru; spun același lucru despre Evangheliile celui dintâi și despre Bisericile celui de-al doilea.

W. Monod distinge încă mesianismul de Cristos și îl confundă cu Evanghelia. Făcând aceasta, reproșează Bisericilor că predică un Cristos fără mesianism și Liberei Cugetări că învață un mesianism fără Cristos. Cristos este întruparea unor principii necesare omenirii. Cristos aparține acestei omeniri, nu Bisericilor care se revendică de la El. Omenirea nu-L poate găsi decât în Evanghelia bine înțeleasă, Buna Vestire, Evanghelia Împărăției lui Dumnezeu.

Înțelegerea acestei axiome nu poate fi dobândită decât printr-o distincție în faptul creștinismului. Creștinismul iudaic, creștinismul catolic, creștinismul protestant apar în ordinea lor logică și istorică. Creștinismul de astăzi vine din

ele; creștinismul de mâine va ieși din acesta din urmă. Acesta va fi creștinismul mesianist.

Îl las pe W. Monod să-și desfășoare gândirea până la capăt. El este un martor. Istoria, continuă el, creează, asemenea fluviilor, prin aluviuni succesive. Creștinismul catolic era preformat în Biserica primitivă; creștinismul roman lăsa să transpară creștinismul protestant. Și deja creștinismul mesianist sparge învelișurile protestantismului pentru a ieși la lumină. Fiecare fază depășită lasă viitorului o comoară inalienabilă. Creștinismul iudaic ne-a lăsat Noul Testament; creștinismul catolic, Biserica și bogățiile ei spirituale; creștinismul protestant, sufletul responsabil. Creștinismul mesianist va păstra întreaga această moștenire.

Când va fi triumfat, un nou creștinism va răsări, și mai social, adică mai bine adaptat nevoilor viitoare ale omenirii. Revelația continuă. Partidele politice, grupurile economice, școlile de filozofie, bisericile rivale, națiunile separate nu sunt decât schele provizorii; ele maschează un edificiu în construcție, palatul spiritual, sanctuarul deopotrivă laic și religios unde toate sufletele se vor grupa, purificate, în jurul misteriosului Fiu al Omului, complice nevăzut al omenirii.

Aceasta va fi împărăția lui Dumnezeu pe pământ, Evanghelia realizată. Aceasta va fi religia viitorului, mesianismul. Bisericile iudaice, catolice și protestante îi vor fi făcut loc, dispărând. Această substituire este în forța lucrurilor; ea se va face prin dezvoltarea normală a sentimentelor și doctrinelor.

D-l Sabatier arată cu degetul această lucrare lentă și continuă a naturii. Cartea sa, *Orientarea religioasă*, lasă să izbucnească la fiecare pagină mândria pe care o încearcă. În fața filozofiei celei mai laice, el vede căzând barierele care o despărțeau de sentimentul religios; religia și libera cugetare colaborează deja. El constată ideea nouă a creștinismului care își face drum. Printre cei care o profesează, mai mulți voiesc să facă din ea Religia, iar nu o religie, sau ceva definitiv și absolut. Trebuie să ne felicităm pentru această fericită transformare.

Creștinismul, rupând cu imobilitatea sa, va fi religia vie, eternă, fără început și fără sfârșit, mereu aceeași și veșnic nouă. Ea va fi ceea ce înseamnă numele ei, catolicismul, religia tuturor și de pretutindeni, îmbrățișând omenirea întreagă, creștinismul unindu-se cu omenirea, devenind-o.

Iată un mister seducător, grandios. Să-l lăsăm pe d-l Sabatier să ne spună cum se apropie realitatea de el.

Dogma își schimbă puțin câte puțin natura. Ea este mai puțin o definiție metafizică decât o gândire organizată, înzestrată cu o energie vitală. Originile ei sunt greu de sesizat; la fel se întâmplă cu tot ceea ce trăiește. De fapt, dogma trăiește, germinează, crește, se dezvoltă, produce. O asemenea schimbare ar constitui, ea singură, o revoluție.

Biblia nu mai este cartea căzută din cer, scrisă după dictarea lui Dumnezeu; ea este cartea de drum a omenirii, plecând de la cultul idolatru al Terafimilor, pentru a se ridica treptat la

ideea unui Dumnezeu drept și bun și pentru a ajunge până la paginile Noului Testament, unde Isus făgăduiește celor care Îl vor fi iubit lumini noi și mai ample. Cartea nu este, așadar, încheiată. Este cuvântul omului, ridicându-se cu mare greutate deasupra preocupărilor materiale pentru a-și crea o conștiință morală, punând poate mii de secole pentru a bâlbâi cuvintele de bine și de rău, pentru a crea mituri care pot părea copilărești și incoerente, dar care sunt totuși prefața a ceea ce omenirea a făcut mai mare.

Creștinismul, dacă s-ar acomoda cu asemenea fantezii, nu ar mai fi. Libera cugetare, care le emite, rămâne o vulgară liberă cugetare, în pofida pretențiilor sale religioase. Catolicismul nu se pretează acestei lucrări de descompunere. Lucrătorii care o întreprind sunt respinși de guvernarea sa. Ei se consolează spunând: Roma își ucide profeții și lapidează pe cei care îi sunt trimiși. D-l Sabatier îi îndeamnă să nu confunde Biserica cu Roma și încă mai puțin Roma cu curia. Biserica este prima victimă a guvernării sale. Administrația în mâinile căreia împrejurările au pus-o sufocă în ea spiritul de adevăr, de exactitate și de umilință științifică.

Curia romană, încă o dată, nu este Biserica; nu este nici măcar papa. Vaticanul este încărcat de congregații și de birouri. Centralizarea romană a exagerat în chip singular numărul și importanța acestor rotițe. Papii se schimbă; birocrația rămâne. Ea este cea care asigură practic efortul Bisericii romane. Nu, nu, aceasta nu este Biserica. Biserica este societatea celor care se revendică de la Cristos; este mai ales societatea mai vastă a

celor care, fără să o știe și fără să-I cunoască numele binecuvântat, trăiesc din spiritul Său și continuă opera Sa.

D-l Sabatier scrie numele oamenilor pe care îi socotește reprezentativi pentru acest catolicism aflat în drum către religie. Sunt d-nii Maurice Blondel, Laberthonnière, Édouard Le Roy și Fonsegrive. „Cei pe care tocmai i-am numit, spune el, comuniază în știință, în filozofie, în istorie, cu generația noastră mai bine decât dacă nu ar fi catolici, pentru că, încă din copilăria lor, visele le-au fost orientate nu numai către ideea de fraternitate, ci încă și către aceea a unei societăți cosmice universale, al cărei nume Biserica îl bâlbâie, al cărei secret știința îl caută și a cărei realizare democrația o urmărește." Ei erau dinainte câștigați omenirii și religiei.

Două mișcări convergente împing creștinismul și libera cugetare către religia omenească. Cei care se angajează în ele Îl caută pe Cristos, continuă opera Sa și nici măcar nu bănuiesc aceasta. Forța misterioasă a omenirii lucrează în ei și fără știrea lor. Din când în când, personalități se ridică la suprafață, în care această forță se manifestă mai mult. Ea face din ele tipuri care, prin limbajul și atitudinea lor, dau o expresie sentimentelor de care mulțimea nu poate avea conștiință. Ele presimt, prezic sau, ceea ce revine la același lucru, simt și spun înaintea celorlalți și pentru ei. Acesta este cazul scriitorilor catolici numiți mai sus și al câtorva liber-cugetători.

Paul Sabatier nu vede pe nimeni care să realizeze acest tip în același grad ca d-l Boutroux. Felul în care acesta prezintă catolicismul îi smulge un strigăt de admirație. Niciodată nu s-ar fi citit o asemenea apologie a dogmelor, a riturilor și a disciplinei ecleziastice.

Această mărturie adusă autorului lucrării *Știință și religie* de un pontif al Religiei umanitare pune deja în neîncredere. Textul pe care îl invocă pentru a-și legitima admirația accentuează încă acest prim sentiment. Cititorul va putea judeca el însuși.

Fie prin evoluție, fie prin acțiunea mediilor pe care le-a străbătut, religia, care odinioară se supraîncărcase de rituri, de dogme, de instituții, a degajat tot mai mult din acest înveliș material spiritul care este esența ei. Creștinismul în particular, ultima dintre marile creații religioase pe care le-a văzut omenirea, nu are, ca să zicem așa, așa cum îl învață Cristos, nici dogme, nici rituri. El cere ca omul să-L adore pe Dumnezeu în spirit și în adevăr. Acest caracter spiritual a dominat toate formele pe care le-a îmbrăcat. Și astăzi încă, după ce s-a încercat să fie închis, fie în forme politice, fie în texte, el subzistă la popoarele cele mai cultivate ca o afirmare ireductibilă a realității și a inviolabilității spiritului...

Eliberată de jugul unei litere imuabile și mute sau al unei autorități care nu ar fi pur morală și spirituală, și redată ei însăși, religia redevine în chip excelent vie și suplă; capabilă să se împace cu tot ceea ce este; pretutindeni la ea acasă, deoarece, în tot ceea ce este, ea discerne o față care privește

către Dumnezeu. Ceea ce a putut părea contradictoriu cu ideile sau instituțiile moderne este cutare sau cutare formă exterioară, cutare sau cutare expresie dogmatică a religiei, vestigiu al vieții și al științei societăților anterioare; nu este spiritul religios, așa cum circulă prin toate marile religii. Căci acest spirit nu este altceva decât credința în datorie, căutarea binelui și iubirea universală, resorturi secrete ale oricărei activități înalte și binefăcătoare.

Citările care preced sunt toate impregnate de o simpatie profundă și sinceră. Este un sentiment care devine general la partizanii religiei și la lucrătorii ultra-creștinismului. Ei știu să recunoască și să pună în valoare serviciile pe care civilizația le-a primit de la Biserică. Fiecare poate culege numeroase exemple. Această bunăvoință îmbracă accentele unui entuziasm pios atunci când se adresează producțiilor artei creștine. Ea găsește, pentru a se revărsa, un limbaj pe care orice catolic îl poate aplauda. Ceremoniile liturgice însele îi trezesc simpatia. Credincioșii Religiei se abandonează atracției lor. Le urmează cu plăcere.

Celui căruia îi place să ridice cuvintele pentru a vedea ce conțin nu este totuși decât pe jumătate liniștit. Literatura care traduce această bunăvoință și această admirație sună a gol uneori. Sunt viduri. Gândirea creștină lipsește cu desăvârșire. Ne aflăm în prezența unor sentimente. Or, sentimentele, dacă sunt singure, nu provoacă nicio încurcătură. Fiecare, asimilându-le, le transformă cum îi place. Uneori sentimentele nu merg singure. Și atunci emană dintr-un sistem pe care

catolicul nu l-ar putea accepta. Omul avizat recunoaște în ele influențele teologiei umanitare. Adesea nici măcar nu este nevoie să le descopere; ele sar în ochi.

Experiența se poate face lesne cu *Orientarea religioasă* a d-lui Sabatier. Iubește liturgia, pentru că ea fixează oamenilor întâlniri unde se regăsesc pentru a se uni și a se unifica. Prezența preotului la căpătâiul muribundului și pe marginile gropii deschise, cuvintele pe care le rostește și riturile pe care le împlinește în jurul cadavrului dau emoțiilor doliului un cadru de măreție și noblețe. Predica parohului și decorul bisericii îi vorbesc despre unire, coeziune, tradiție. Se simte într-un mediu care îi dezvoltă instinctul social. Solemnitățile își pierd aspectul de comemorare. Nu mai sunt amintirile mișcătoare ale trecutului. Ele au o viață proprie și prezentă, care are acțiunea sa asupra viitorului. Sărbătoarea pascală, de pildă, simbolizează victoria celui persecutat, a săracului, a părăsitului, în pofida coaliției autorității ecleziastice și a autorității civile, triumful adevărului în pofida sigiliilor și a gărzilor. Această victorie este preludiul, justificarea și garanția celei a tuturor celor slabi, a tuturor celor oprimați care suferă pentru adevăr și dreptate. Numele lui Dreyfus se prezintă în mod firesc spiritului.

Nu, nu trebuie să se renunțe la vechiul cântec religios care însoțește muzica lăuntrică, sub pretextul că, pe ici, pe colo, ajunge la disonanțe. Trebuie să ne folosim de limba provizorie și imperfectă a riturilor și simbolurilor pentru a exprima viața noastră spirituală. Această muzică lăuntrică și această viață

spirituală își trădează originea. Voi spune același lucru despre comuniunea sfinților laicizată, pe care d-l Sabatier o admiră în catedrală. El iubește acest edificiu misterios, ivindu-se din pământ ca elanul superb al credinței unei întregi cetăți și ca afirmarea religioasă a plebei bunului Dumnezeu, care tresaltă de o iubire de negrăit pentru Fecioara ale cărei strofe le repetă: A făcut tărie cu brațul Său, a coborât pe cei puternici de pe tron și i-a înălțat pe cei smeriți. Pe cei flămânzi i-a umplut de bunătăți, iar pe cei bogați i-a trimis deșerți (*Fecit potentiam in brachio suo, deposuit potentes de sede et exaltavit humiles. Esurientes implevit bonis et divites dimisit inanes*).

Catedrala exprimă dorința divinului și a frumosului; ea este visul cetății care caută să unească inimile și să comunieze într-o operă mereu mai înaltă; este expresia unui efort, un suspin către ideal, o creație a credinței. Oricine o admiră comuniază cu această operă dezinteresată. Zidurile lasă să curgă în sufletul său o pace de negrăit, făcută din seninătate, din indulgență, care îl învăluie și îl pătrunde. Amintirea trecutului plutește sub bolțile ei. Suspinul veacurilor se fixează în riturile maiestuoase ale liturghiei care se celebrează acolo. Oficiile dau vieții amploarea și expresia ei istorică.

Toate aceste fraze sunt goale de sens. Sentimentalismul care se agită în ele nu găsește niciun loc pentru Dumnezeu, pentru cultul Său. Noțiunea rugăciunii este absentă. Niciun cuvânt nu trădează la autor cea mai mică grijă pentru credință. El se ține la senzațiile unui naturalism înalt.

Barrès a spus că biserica satului învață Incognoscibilul; alții spun misterul. Un colaborator al *Corespondenței Uniunii pentru Adevăr* se înscrie în fals împotriva acestei declarații. Pentru el, biserica satului învață dreptatea, într-o lume unde patimile, inegalitatea și războiul au prea adesea câștig de cauză. Aceasta nu ar trebui să fie. Există o ordine a spiritului potrivit căreia cel drept triumfă întotdeauna. Pentru a o gândi și a o spune toți împreună, oamenii au venit la biserici. În aer liber, ar fi simțit prea mult forțele exterioare. Au preferat să o facă într-o operă omenească, în forța omenească, reprezentată cu adevăratul ei chip omenesc, și într-un loc sonor, care mărește vocile. Se știe cum negustorii s-au stabilit acolo pentru a vinde resemnare. Cartea de piatră semnifică totuși viață comună și voință comună împotriva tuturor forțelor lumii.

Acest simbolism umanitar al liturgiei și al artelor religioase a avut vogă în literatură în ultimii ani. Publicul creștin s-a felicitat de el ca de un semn fericit. Era în iluzie. Semnul era acela al unei religii false care înaintează.

Nu voi fi surprins să-i văd pe evlavioșii omenirii luând parte religios la exercițiile cultului catolic. Ei ar substitui adevărurilor, al căror expresie oficială este liturgia, negațiile în care se închid. Cuvintele, riturile, simbolurile ar degenera într-o simplă mitologie, pe care și-ar adapta-o prin mijlocul unui simbolism ingenios. Tocmai am văzut cum s-ar apuca de aceasta. Același procedeu ar deveni utilizabil în mediile protestante, musulmane sau iudaice. Ar îngădui să se aștepte, pe seama religiilor condamnate să dispară, ca religia de mâine

să-și fi putut da o liturgie. Teologii umanitari nu ar vedea niciun inconvenient în aceasta; ba mai mult, ar găsi-o conformă cu doctrina lor.

Care pot fi articolele fundamentale ale acestei credințe? Ele s-ar avea în propozițiile următoare:

Omenirea are o existență proprie, eternă, independentă; ea se bucură de atributele divinității, inexistentă în afara ei.

Omenirea duce această existență de-a lungul veacurilor în membrii din care se compune. Această existență se dezvoltă conform unui progres nedefinit.

Fiecare individ se găsește ducând o dublă existență: aceea a omenirii, care este colectivă, și a sa proprie.

Omenirea trăiește în individ și, prin viața sa personală, individul colaborează la viața omenirii. Această colaborare constituie misterul religiei.

Omenirea își împlinește destinul urmând legea progresului nedefinit. Ea îl antrenează pe individ împreună cu ea.

Inteligența nu are nimic de văzut în acest sistem, unde totul provine din sentiment. Religia se manifestă prin senzații care se nasc în suflet sub impulsurile instinctului. Nu este deci cazul să se vorbească nici despre adevăr, nici despre stăpânirea lui asupra rațiunii. Suntem în domeniul impensabilului. Dar spiritele care au trecut prin descompunerea kantiană nu simt

nicio repugnanță în fața absurdului. Sunt gata pentru toate aceste abdicări ale rațiunii. Aceste senzații li se par fenomene care trădează o realitate, în timp ce nu este nimic.

Această religie, într-adevăr, nu există. Această concepție a omenirii nu corespunde la nimic. Cel care pretinde să explice din acest punct de vedere creștinismul începe prin a opera în el vidul. Nu lasă acolo nici Dumnezeu, nici har supranatural, nici adevăr. Distrugerea este completă. Practicile exterioare devin o minciună. Ele ascund un neant. Cei care caută să le suprime sau le ridiculizează pentru a le face insuportabile fac o lucrare mai puțin rea.

CAPITOLUL IV - MORALA ȘI MISTICA LOR

În lucrarea pe care a consacrat-o manualelor școlare, cu colaborarea d-lor Renié, Riquier și Herluison, Georges Valois denunță religia primarilor. Este religia laică ce se organizează și se propagă sub ocrotirea învățământului oficial. Ea are patru dogme constitutive: Progresul, Știința, Rațiunea și Conștiința, pe care teologii ei evită să le definească. Scopul ei este de a-l dispune pe om să-și aducă sieși un cult. Această religie pune la îndemâna copiilor religia viitorului; ea pregătește Ultra-creștinismul.

Învățătorii se folosesc de morală pentru a o inculca. Este o inovație în școala democratică. Întemeietorii ei, care o voiau laică înainte de toate, au pretins să elibereze învățământul moralei de orice credință religioasă. Rațiunea, gândeau ei, ar fi de ajuns pentru a-i stabili obligația. Dar experiența a demonstrat contrariul. Morala cere o bază religioasă. Susținătorii școlii laice nu și-o mărturisesc. Dar, neputând să se încordeze mai multă vreme împotriva acestor exigențe ale

necesității, pregătesc o evoluție; laicismul lor se preface într-o religie. Textele și faptele pe care le raportează Valois nu lasă niciun loc îndoielii. Este chiar lucru împlinit; laicismul este o religie, învățătorul este preotul ei, Statul democratic, Pontiful său suprem și infailibil.

De partea sa, și dintr-un punct de vedere cu totul diferit, Paul Sabatier a trebuit să facă constatări asemănătoare. Este încântat de ele. Căci toate acestea confirmă în chip singular ceea ce a scris despre orientarea religioasă contemporană. Sunt semnele premergătoare ale reînnoirii al cărei profet este. Laicitatea va fi făcut ca morala și religia nouă să se întâlnească în școala democratică. Efectele acestei întâlniri au fost numeroase și rapide. Totuși nu suntem decât la început. Se înțelege importanța pe care Sabatier și prietenii săi o recunosc chestiunii școlare. Pentru acest motiv acaparează învățământul. Vor putea, în felul acesta, să impună națiunii doctrinele și tendințele lor, pe cheltuiala contribuabililor.

Sofismele care sprijină pretențiile democrației de a conduce învățământul au, în ochii d-lui Sabatier și ai celor de-ai săi, forța unor adevăruri dobândite. Ei nu-și dau osteneala să le discute. Iată-le pe cele mai caracteristice: copilul nu este nicidecum făcut pentru părinții săi, ci părinții sunt făcuți pentru copilul lor. Copilul aparține societății; gruparea socială în care intră prin nașterea sa are față de el datorii de împlinit și drepturi de exercitat. Copilul este o piatră vie adusă edificiului viitorului.

D-l Sabatier produce câteva mărturisiri revelatoare: este bine să fie notate. Țara, prin școala laică, caută să se cucerească pe sine însăși; se străduiește să realizeze un vis nou. Își smulge cetățenii de sub dominația Bisericii. Noi tendințe religioase se afirmă; le vedem adunându-se, luând trup și zămislind o civilizație viitoare. Școala laică este deci bulevardul romantismului religios.

Această instituție își afundă rădăcinile în viața politică, religioasă, morală și intelectuală a țării. Ea este pentru Franța democratică ceea ce au fost catedralele pentru Franța Evului Mediu, expresia credinței sale. Împrejurările se însărcinează să o călăuzească și să-i modeleze viața.

Democrația franceză este cu școala laică. Este darnică față de ea în eforturi și sacrificii. Ea face astfel un act de credință, de speranță și de iubire, pe care Sabatier îl propune cu ingenuitate admirației sufletelor mistice. O Evanghelie nouă se predică în această școală. Ea exercită un minister religios; acolo se face încet o revoluție religioasă și morală. Educatorii nu au, pentru a-i asigura succesul, decât să facă catehismul religiei omenești.

Metoda care le este recomandată îi dispensează de o supunere exterioară față de Biserică — ceea ce ar fi ipocrizie — și de o revoltă împotriva ei — ceea ce ar însemna să opună dogmă dogmei, infailibilitate laică infailibilității ecleziastice. Ea neglijează tot ceea ce este dogmă, pentru a exagera importanța istoriei. Învățătorul poate astfel să dea copilului

spectacolul vieții, realizată într-un trecut din care vine. O puternică senzație a tradiției se degajă din aceasta. Discipolul ia puțin câte puțin conștiință de sine însuși, în calitate de colaborator al creației. Ceea ce, în franceză cu totul simplă, vrea să spună: prin interpretările sale ale faptelor istorice, învățătorul îi inoculează copilului ideile și tendințele sale, învățându-l cuvinte.

Nu mai mult decât filozofii laicității școlare, teologii religiei viitoare nu se gândesc să creeze o morală din toate piesele. Cea care există le este de ajuns. Ei nu au, pentru a-i descoperi legile, decât să observe natura. Păstrează deci vechea morală omenească pe care creștinismul ne-a transmis-o, dar având grijă să-i șteargă marca. Deformarea care îi este impusă în acest scop o denaturează până într-atât încât nu mai pare ea însăși. Este o morală laică; a încetat să fie creștină.

După această travestire, ea poate fi altoită pe religia nouă. Operația este ușoară, de vreme ce sunt făcute una pentru cealaltă. Artiștii care s-au aplicat la aceasta merită recunoștința lui Paul Sabatier. El transcrie, cu o admirație emoționată, numele d-lor Guyau, Payot, Jacob, Belot, Fouillée, Pécaut, Charles Wagner, Durkheim și Delvolvé. Va veni prilejul de a cunoaște mai bine pe unul sau pe altul dintre acești pontifi. Mă mărginesc, pentru moment, să subliniez două admirații chibzuite ale d-lui Sabatier.

Cea dintâi se adresează *Cursului de morală* al d-lui Payot, rector al Universității din Aix; el vede în acesta efortul

intelectual care reprezintă cel mai bine tendințele moralei noi. Episcopatul nu s-a înșelat denunțându-l: această carte este plină de spiritul zis al viitorului. Acesta este sentimentul d-lui Sabatier. A doua sa admirație merge drept către *Cercetările asupra condițiilor de eficacitate ale unei morale laice* ale d-lui Delvolvé. Nimeni, în noua școală, nu a expus cu atâta precizie și vigoare influența moralizatoare a vieții sociale. Această lucrare arată termenul la care vine să ajungă dezvoltarea tuturor acestor erori. Trebuie citită. Nu s-ar găsi în altă parte o adaptare mai abil pregătită a limbii creștine la visările și sofismele romantice.

Societatea este prezentată educatorului ca un tot compact, ale cărui părți le formăm. Nu este o grămadă sau o colecție; este o realitate superioară, la care participăm. Ea este o formă reală a comuniunii oamenilor între ei. Omenirea, care se confundă cu societatea, Îl înlocuiește pe Dumnezeu. Această pretenție ne este cunoscută. Divinitatea rămâne mereu scopul moralei; dar, în loc să poarte numele personal al lui Dumnezeu, se numește Omenire sau Societate.

Morala este pentru individ mijlocul de a intra și de a trăi în comuniune cu această omenire. El lucrează, trăiește nu pentru sine, ci pentru societate. Aceasta este sfârșitul său natural, în care se varsă sfârșitul său supranatural. Caritatea devine altruism, iar comuniunea sfinților se laicizează. Aceasta se dezvoltă în nori lungi, de nepătruns și uneori grațioși. Rațiunea omenească este pusă în plină derută de acest spectacol. Totul este acolo în vis și în insesizabil.

Profeții religiei viitoare salută această morală în termeni emfatici. Ea este superioară tuturor celor ce s-au putut imagina până astăzi; depășește orizontul limitat al societăților particulare și al Bisericilor; este făcută pentru toată lumea. Este morala omenească, morala catolică, în sensul etimologic al cuvântului. Ea deschide înaintea cetățenilor viitorului porțile țării lor și ale omenirii. Ei nu se mai opresc la datoriile absolute și abstracte consemnate în codurile religioase sau civile. Conștiința pe care o dobândesc despre eul lor cel mai bun le livrează un program și o inspirație din care își fac o datorie.

Morala ecleziastică va fi definitiv învinsă. Ea nu poate suporta comparația. Adversarii ei sunt cei care o proclamă. Încrederea lor într-un triumf apropiat este atât de mare încât socotesc inutil să denigreze morala creștină sau să-i treacă sub tăcere efectele fericite. Preferă să-i risipească mărturiile de respect și de recunoștință. Această sinceritate dă mai multă greutate laudelor pe care și le decernează lor înșiși și teoriilor lor. Ei recunosc creștinismul capabil să inspire cele mai frumoase devotamente și să satisfacă cele mai nobile aspirații ale inimii omenești, și se grăbesc să adauge că religia nouă va răspunde și ea, și încă mai bine, aspirațiilor mistice ale sufletelor noastre și setei lor de sacrificiu.

Creștinismul va fi depășit. Se vor vedea sfinți laici, și cu atât mai sfinți cu cât vor fi mai laici. Sfințenia lor va întrece pe aceea a sfinților Bisericii. Aceștia aderau la un adevăr pe care îl

credeau venit; aceia vestesc și creează, într-un fel, un adevăr de mâine.

Această credință entuziastă și oarbă face să se zâmbească. Este o credință în nori. Cu toate acestea, ea găsește credincioși. Este o credulitate naivă. Secolul nostru nu este deci atât de necredincios pe cât pare. El o datorează descompunerii inteligențelor, care s-a produs sub dubla influență a erorilor kantiene și a sistemelor evoluționiste. Această credință întâlnește chiar evlavioși și evlavioase. Câțiva ating o exaltare pe care o iau drept mistică. Lor li se datorează o literatură care trece și ea drept mistică.

Acest cuvânt, care are în limba catolică o semnificație precisă, nu s-ar putea aplica în chip convenabil nici acestei literaturi, nici acestei stări sufletești. Căci nu se descoperă acolo decât o contrafacere a misticii adevărate.

Un conferențiar, care se face auzit la d-na Dick May, prezintă opera lui Maeterlinck drept tipul acestei literaturi. Este, mă grăbesc să o spun, d-l Brunschwig, evreu, profesor de filozofie. Misticismul eroului său se sprijină pe acțiune și libertate: este un misticism democratic. El provine dintr-o dispoziție de a interpreta viața în sensul grav și profund; scoate din cele mai mici acte un răsunet care merge până în intimitatea ființei; caută în evenimentele cele mai simple o prelungire de măreție și frumusețe către necunoscut. Această dorință a sublimului, acest sentiment al necunoscutului l-au făcut pe Maeterlinck capabil să scrie *Amurgul zeilor*. El anunță

acolo amurgul idolilor, ștergerea Bisericilor cu riturile și dogmele lor și venirea omenirii morale. Această stare sufletească inspiră un întreg teatru care descompune sufletul spectatorilor pentru a-l reface după tipul lui Maeterlinck în persoană. Va insera Sabatier numele lui în calendarul religiei noi?

Trebuie ascultată acum o evlavioasă. D-na Alice Berthet, membră a Consiliului de administrație al *Uniunii pentru Adevăr*. Nu este o mistică. Caută de preferință aplicațiile unei învățături, cum se cuvine unei educatoare. Virtuțile de teamă, de umilință, de ascultare, de resemnare îi repugnă. Sunt virtuți servile. Este mai bine să li se inculce copiilor respectul de sine, nu acela al autorității. Nu trebuie supuși nici unui formular, nici unui catehism; ei își vor fi lor înșiși propriul cod. Nu mai au paradis de sperat; dar se străduiesc să-și creeze unul care va sluji întregii omeniri. Gândul iadului este respingător; trebuie stins și acumulat în ființa sa, pentru ca frumusețea și bucuria să iradieze asupra lumii. Copiii și poporul cer voința de a acționa și veselia în acțiune. Să li se dea acestea. Acesta va fi idealul lor. Omenirea are nevoie de el pentru a înainta mereu. Ea nu dă niciodată înapoi, ea:

Voim să urcăm, lăsând jos, în valea lacrimilor, profesiunile de credință, aceste triste formule, toate meschinele dispute ale fariseilor, fanatismele tuturor partidelor și războaiele fratricide pe care le zămislesc. A noastră este o biserică al cărei altar este pretutindeni, a cărei navă nu este nicăieri; fericirea noastră nu este un Eden bine închis și rezervat micului număr al aleșilor.

D-na Berthet nu este nicidecum singura care profețește această întoarcere a vârstei de aur. D-l pastor Roberty așteaptă această transformare a pământului într-un nou paradis. A predicat cu ungere membrilor congresului de la Berlin, în 1910, iubirea care trebuie să opereze această minune. Această iubire nu are nimic comun cu caritatea creștină. Această virtute, care Îl are pe Dumnezeu și pe aproapele drept obiect, tinde către manifestări practice; iubirea romantică, dimpotrivă, se leagănă în vag. Ea își așază obiectul foarte departe, sub imaginea Ideii, a Principiului, a Dreptului tuturor, a Dreptului omenirii. Această imagine nu este decât o fantomă legată de progresele noilor revelații ale vieții. Ea acoperă cu umbra sa cetatea viitoare. Acesta va fi triumful carității. Crucile vor dispărea, pentru că drepturile tuturor vor fi recunoscute de fiecare și cele ale fiecăruia de toți; aceste drepturi își vor înfige rădăcinile în substanța divină a omenirii. Hărțuită de păstorii carității lui Cristos, rasa noastră merge către acest viitor.

Metaforele pastorului Roberty deghizează prost milenarismul la care visează. Nu este singurul. Mesianismul paradisiac este consecința firească a romantismului religios. Este cu neputință să scapi de el. Formele pe care le ia se schimbă odată cu indivizii, împrejurările și mediile. Dar romanticul se încăpățânează să urmărească pe pământ un ideal pe care Dumnezeu l-a așezat în cer. Această confuzie face fantomele să mișune înaintea imaginației sale. Nicio imposibilitate nu-l tulbură. Are o credință în progres în stare să mute munți de obstacole.

Dar aceste mituri nu pot sluji la orientarea unei existențe omenești. Trebuie un scop precis moralei prin care omul își conduce actele. În lipsa acestuia, el se abandonează nervilor care îl agită. Eliberat de orice disciplină în gândurile și sentimentele sale, este expus să sufere toate sugestiile. Mobilitatea sa este extraordinară. Va fi prada aventurierilor filozofiei, literaturii și politicii. Orice himeră care promite satisfacție nevoii sale de temeritate intelectuală și morală este dinainte sigură că îl va antrena. Este de o credulitate morbidă.

Milenarismul în bloc nu este la îndemâna tuturor spiritelor. Ele nu-l acceptă decât în depărtare. Cum le trebuie un ideal în aparență sesizabil, mitul se fragmentează. Este un program descompus în articole, a căror aplicare poate fi parțială și succesivă. Mesianismul romantic poartă în sine un mănunchi de iluzii care se prezintă independent unele de altele. Pacifismul se află printre ele. Este dat drept termenul unei evoluții a vieții internaționale. *Societatea păcii prin drept* s-a recrutat dintre credincioșii religiei noi. D-l Paul Sabatier și-a dat osteneala să-i prezică succesele. Această floare a păcii nu va putea să se nască decât pe ruinele Bisericilor. Este o parte a mesajului deja vechi și mereu nou pe care religia nouă îl aduce lumii. Pacifiștii vor trece drept impii și visători deșerți. Primii creștini nu au fost tratați mai bine; dar, să fim liniștiți, fariseii zilei de ieri tratează întotdeauna drept necredință credința care le deranjează formulele, obiceiurile sau interesele.

Pacifismul, de îndată ce este vorba despre el, se încorporează în simbolul nou. Devine obiectul unui act de credință. Este propus ca scop al activității lor lăuntrice misticilor. D-l Ruyssen, profesor la Universitatea din Bordeaux, găsește, pentru a-l celebra la congresul de la Berlin, accente emoționate. Discursul său seamănă cu o omilie. Știința, arta, unitatea morală nu sunt de ajuns pentru a apropia popoarele; trebuie, pe deasupra, să se dea conștiinței lor comunitatea scopurilor spirituale care sunt libertatea, dreptatea, iubirea. Popoarele trebuie să lucreze în comun la dezvoltarea acestor legături. Războaiele sunt crime de lez-umanitate. Francezul, titular al unei catedre într-o Universitate franceză, care ținea acest discurs la Berlin, în 1910, condusese, în calitate de președinte, lucrările *Societății păcii prin drept*.

Paul Sabatier își risipește simpatiile până la a compromite cauza pe care o apără. Internaționalismul și umanitarismul găsesc har în ochii săi; blamează pe papa care continuă să vadă în ele erori primejdioase. Excesele comise de partizanii lor nu au întotdeauna, dacă ar fi să-l credem, gravitatea care li se atribuie. Orice mișcare debutează astfel. Nebuniile începutului provin dintr-o aplicare pripită și necugetată a unui sentiment generos. Ele corespund adesea unor crize de conștiință și de credință profunde și respectabile.

Nu spun nimic despre feminism, pentru a ajunge mai repede la socialism. Credincioșii religiei viitoare nu sunt toți socialiști. Dar religia lor și morala ei sunt legate de socialism precum arborele de rodul său. Ele dau acestui sistem o sevă

religioasă care îi lipsea. Socialismul reclamă, într-adevăr, o mistică pentru a se susține. O găsește aici. Concepțiile supranaturale ale existenței se risipesc atunci de la sine; au devenit inutile. Omenirea, după dispariția claselor exploatatoare, stăpână absolută pe mijloacele sale de producție, poate în sfârșit să devină Providența și Dumnezeul său.

Astfel privit, socialismul apare ca o religie. Să-l ascultăm pe d-l Delvolvé:

Nu pare îndoielnic că socialismul contemporan trăiește dintr-un ideal prezentând afinitățile cele mai directe cu formele religioase ale gândirii și constând în a substitui finalității individuale finalitatea unei clase mai mari, omenirea socializată, marcată de caracterele de perfecțiune care îi lipsesc individului. De aceea reprezentanții cei mai străluciți ai socialismului nostru teoretic și practic sunt — o spun fără nicio ironie — aproape niște teologi. În afara formelor religioase, în sens larg, ale idealului social, nu există decât doctrine și fapte de dizolvare socială...

D-l Delvolvé nu este singurul care ține acest limbaj. Socialismul, devenit o sectă religioasă, atrage creștini dezrădăcinați. Unii sunt de origine catolică, alții sunt protestanți. Toți întăresc grupul socialiștilor teologi sau mistici. Ei îmbrățișează, într-un același elan de credință și de pietate, trecutul și viitorul. Iau socialismul drept termenul providențial al evoluției omenești; unii spun al evoluției creștine. Căci aceștia din urmă descoperă, sub solul tradițiilor noastre, rădăcinile socialismului, care împrumută din

Evanghelie seva sa dătătoare de viață. Această credință autorizează toate speranțele lor; obstacolele ridicate împotriva acestei mișcări vor sări unul după altul; opoziția catolică însăși va fi sfărâmată; cu atât mai rău pentru clerul care nu a voit să-și înțeleagă misiunea.

Catolicismul nu a putut și nu a știut să elibereze lumea de anumite supraviețuiri păgâne; socialismul devenit religios o va face. Atunci vor dispărea din legislația matrimonială obiceiuri blamabile, care o înlănțuie pe femeie și o aservesc bărbatului. Familia și proprietatea vor fi, în sfârșit, eliberate de noțiuni împrumutate din legile romane și pe care mulți creștini le cred intangibile, ca și cum ar face parte din revelație. Este o renovare minunată care se pregătește prin ultra-creștinism și socialism. Catolicismul a deschis calea, fără a-i putea introduce pe oameni în societatea cosmică universală al cărei advent apropiat Paul Sabatier îl prezice. „Biserica îi bâlbâie numele, scrie el, știința îi caută secretul, iar democrația îi urmărește realizarea."

Socialismul și religia nouă se completează: de aceea unirea lor nu întâlnește nicio dificultate. Catolicii și protestanții câștigați de aceste erori se înțeleg. Ei contează pe bună dreptate pe concursul pe care li-l aduc mai mult sau mai puțin conștient creștinii sociali și socialiștii creștini din lumea întreagă. Acțiunea socială, așa cum o preconizează, predispune spiritele în favoarea lor. De aceea o încurajează cât pot mai bine. O conferință internațională a creștinismului social s-a reunit în

acest scop, la 18 iunie 1910, la Besançon. S-a anunțat un Congres internațional la Basel pentru 1912.

La Congresul de la Berlin, pastorul Élie Gounelle celebra dinainte această renovare, care va da lumii a treia fază a creștinismului. Acesta va fi creștinismul social sau solidarist, adevăratul mesianism. Creștinul s-a considerat până astăzi ca și cum ar forma de unul singur omenirea întreagă; nu se gândea decât la convertirea sa sau la convertiri individuale. Aceasta se va schimba. Socialismul și solidarismul deschid orizonturi noi. Convertirile individuale se produc întotdeauna, este adevărat; dar caracterul lor profund apare mai bine. Ele simbolizează convertirea socială, pe care, de altfel, o pregătesc. Individul, într-adevăr, reflectă societatea. În eul cel mai individual zace un eu social, cu ereditățI, tendințe, o influență a mediului, a educației, a vieții. Întreaga societate se găsește, bună sau rea, în acest subconștient, pentru a se pierde sau a se regenera acolo.

Pastorul Gounelle își încheie discursul printr-un îndemn: Să ne convertim la popor prin același act care ne convertește la Dumnezeu. Pietatea adevărată este acțiunea socială în putere. În afara acestei acțiuni sociale, nu ar putea exista religie curată și fără pată. Solidarismul face din creștin un membru solidar și responsabil al întregii omeniri, trup misterios cu un organism social, din care Bisericile nu sunt decât o schiță. Cristos este această solidaritate făcută trup și devenită spirit. Prin El se obține regenerarea socială a sufletului creștin. Se formează

atunci un nou tip de creștin, omul social, care asigură domnia lui Cristos în societate.

Acest socialism mistic este pentru religia viitoare o amorsă. Se poate face din el un mesianism seducător. Protestanții se aplică la aceasta cât pot mai bine. Tot la congresul de la Berlin, pastorul W. Monod a întărit prin predica sa teza colegului său Gounelle. El așteaptă renovarea creștinismului de la această alianță a socialismului și a romantismului religios. Acest neocreștinism va condensa în sine forțele combinate ale religiei, științei și socialismului. Monod face din Isus Cristos un precursor al socialiștilor, care împrumută de la El ceea ce sistemul lor păstrează din dreptate și adevăr. Liberii cercetători, socialiștii intelectuali sau manuali au același drept de a se revendica de la El. Căci Cristos aparține omenirii, în pofida pretențiilor Bisericilor la monopol.

Aceste enormități sunt coerente. Cei care s-au obișnuit cu erorile constitutive ale religiei noi le acceptă fără cea mai mică uimire.

Teologii romantismului religios predică cu aceeași credință preceptul democrației. O dau drept rodul firesc al Evangheliei, care singură furnizează mijloacele de a o aplica; nu au inventat-o mai mult decât socialismul. Dar o acceptă, pentru că este un fapt contemporan. Progresul o impune societăților. Nu se poate face nimic împotriva ei. Or, prin morală se stabilesc raporturile dintre democrație și religia nouă.

Morala și religia erau într-o dependență reciprocă. Mișcarea democratică a Revoluției franceze a frânt această unire: Decalogul a cedat locul Declarației Drepturilor Omului. Această Declarație a devenit Evanghelia societăților moderne. Revoluția și guvernele care se inspiră din ea au aplicat-o politicii, literaturii, legilor și moravurilor. Morala, astfel laicizată și făcută pur omenească, a primit de la dezvoltările vieții economice un nou impuls. Tolstoi a încercat în zadar să susțină acest elan cu creștinismul. Teologii religiei viitoare izbutesc mai bine unind-o cu democrația. Nimeni nu se gândise la aceasta înaintea lor. Le-a fost de ajuns, pentru a reuși, să dea cetățenilor conștiința legăturilor care o unesc cu colectivitatea națională. Era ușor cu teoriile lor.

Biserica catolică s-a ținut deoparte de democrație. Trece drept una care o respinge. Tânăra noastră democrație, de partea ei, a prins aversiune față de ea. D-l Sabatier constată aceasta cu plăcere. Făcând aceasta, îi caută cauzele. Mulțimea contemporană, declară el, ține la democrație prin toate fibrele. O gândește și o spune, pentru că el însuși este democrat. Coreligionarii săi sunt astfel. Ei așază izvoarele suveranității în mulțime. Demosul lor nu face decât una cu Omenirea, către care se îndreaptă cultul lor. Este aceeași fantomă cu două fețe, una pentru idealismul religios și cealaltă pentru politică. Credincioșii lui Demos și evlavioșii Omenirii au aceeași stare de spirit; simpatiile și urile lor sunt identice. Aceasta pentru că religia nouă și democrația purced din același fond.

Toți au, în același grad, fobia autorității. Acest fapt trebuie pus în lumină. O atacă în societatea civilă ca și în Biserică. Campaniile pe care le duc împotriva ei sunt urzite și conduse cu știință și artă. Autorității religioase îi poartă mai ales dușmănie. Pentru a o distruge mai bine, caută mai întâi să o discrediteze în persoana celor care o exercită. Cuvintele sperietoare sunt la ei de întrebuințare curentă. Se știe abilitatea și perseverența pe care le pun în a exploata astfel anticlericalismul stupid al mulțimilor.

Îi las cuvântul d-lui Sabatier. Textele sale sunt pline de gândirea multor altora. El vede în clericalism o tulburare funcțională, al cărei germene toate guvernele îl poartă în ele. Apoi îi enumeră câteva simptome: în Biserică, un grup de preoți ajunge să facă din interesele sale temporale interesele Bisericii, din prejudecățile sale legi. Nimic nu este mai primejdios decât aceste grupuri de exasperați, care se cred moștenitorii unei lungi tradiții de care se folosesc, în loc să o slujească. Incapabili de orice trudă de construcție, sunt gata să devină un ferment de dizolvare socială. Crizele pe care le pregătesc nu pot fi adesea conjurate decât prin violență.

Acest clericalism s-a făcut odios prin apelurile sale la ură, prin diviziunile locale pe care le-a provocat și pe care le întreține. Este un instigator la război civil. A făcut prea mult. Țăranul și muncitorul îl au în oroare. Îi vedem îndepărtându-se de Biserică, pentru că o confundă cu el. Dar sfârșitul său este aproape; este învins.

Oamenii Bisericii nu au înțeles primejdia; închid ochii. Papa, dominat de sugestiile lor, continuă politica sa îngustă. Votarea legii separării a fost înfrângerea răsunătoare a acestui sistem.

Nu ar trebui să ne facem iluzii și să luăm în serios pretextele invocate de acești apostoli ai democrației. Ei exagerează după plac incidente contemporane pentru a impresiona cu mai multă forță și, de asemenea, pentru a abate atenția de la scopul lor nemărturisit. Dincolo de clericalism, ei urmăresc guvernarea Bisericii. Sfântul Scaun a ținut piept Republicii franceze cu mijloacele pe care i le dă această guvernare. Energia sa i-a salvgardat onoarea și a pregătit viitorul. Nu a fost nicio înfrângere. Se caută totuși să fie discreditat și să se diminueze însemnătatea nobilei sale atitudini, acuzându-l că ar fi făcut, în toate și pretutindeni, operă de partid politic, de partid reacționar și regresiv.

Când Paul Sabatier și coreligionarii săi denunță clericalismul politic, agresiv, violent și intolerant, când îl acuză că compromite catolicismul, ținându-l deoparte de trezirea idealismului religios pe care ei îl preconizează pe toate tonurile, să le facem politețea de a-i înțelege. Este vorba despre guvernarea ecleziastică, despre o guvernare puternică și personală, așa cum se cuvine unei monarhii, despre o guvernare capabilă să comunice forța sa supușilor săi și organizației care îi menține sub autoritatea sa. Un catolicism în democrație ar fi mai puțin apt să reziste dușmanilor din afară. Ar avea, în schimbul acestei slăbiciuni, simpatia și admirația d-lui Sabatier și ale teologilor emuli ai săi.

Acești domni visează la o Biserică în democrație. Dacă acest vis ar trece în ordinea realităților, satisfacția lor ar fi mare. Dar nu ar mai exista Biserică. Ar rămâne o democrație religioasă cu pretenția de a desăvârși și de a perfecționa opera sa întreruptă. Aceasta nu ar fi nici măcar un protestantism. Am avea un mesianism democratic, ultra-creștinismul d-lui Paul Desjardins, în care noii teologi și-ar descoperi propria lor religie.

Această transformare nu ar merge de la sine. Dar de ce nu ar avea loc? Ar fi de ajuns, pentru a o face, o revoluție. Franța a avut-o bine pe a sa și o vedem continuându-se sub ochii noștri. Paul Sabatier se ostenește să ne dezvăluie efortul perseverent și mistic al unui popor care vrea să facă să treacă egalitatea și fraternitatea în realitățile cele mai smerite ale vieții sale. Abolirea monarhiei nu a dat o lovitură fatală națiunii. A fost mai puțin sfârșitul unei țări decât dureroasa naștere a unei noi stări de lucruri. Supușii au devenit cetățeni. În loc să fie ruptă, unitatea națională a primit un sens nou, profund, viu. Un mare popor, luând conștiință de sine însuși, a ajuns la majorat.

De ce ar scăpa Biserica de această revoluție? D-l Sabatier nu vede în aceasta niciun inconvenient. El gândește că lucrul este pe cale să se facă. Pius al X-lea va fi Ludovic al XVI-lea al catolicismului; iar în catolicismul de mâine, credincioșii vor înceta să fie supuși pentru a deveni cetățeni. Teologul romantismului religios notează semnele premergătoare ale lui '89 ecleziastic. Vede noțiunea autorității transformându-se

pretutindeni, în familie ca și în Stat. Catolicismul trece prin aceeași criză. La el, autoritatea se va interioriza; se va întoarce la izvorul ei, care este poporul. Guvernarea viitoare își va da seama de aceasta. Noțiunea de patrie, la contemporanii noștri, se purifică, se mărește, se intensifică, se idealizează; aceeași evoluție se produce în domeniul religios. Nimeni nu o poate opri.

Se știe ce vrea să spună aceasta. Biserica va degenera, de voie sau de nevoie, în democrație. Numai atunci se va găsi în contact intim cu religia nouă. Una o va absorbi pe cealaltă. Timpul Bisericilor va fi sfârșit. Era religiei va începe. Va fi vârsta de aur a democrației și venirea mesianismului natural.

Trebuia insistat asupra afinității care împinge una către cealaltă democrația și romantismul religios. Cititorul prevenit va sesiza mai bine lecțiile care se desprind din ansamblul acestui studiu. Ea explică mai ales marele pericol la care Biserica se găsește expusă. Apostolii credinței noi nu vor putea niciodată să o lipsească de guvernarea ei; dar sunt capabili să-i smulgă, prin scandal și persuasiune, numeroși credincioși.

Vor avea ei forța de a construi, cu miturile lor, o religie? O pretind. Dar acesta nu este un motiv ca lucrul să fie astfel. Lucrul nu este totuși imposibil. Ideile pe care le predică corespund unei stări de spirit și unei dezordini publice. Sunt, este adevărat, erori. Dar cu asemenea materiale se construiesc toate religiile false. Sunt unele care durează de veacuri. Ceea

ce s-a făcut se poate reface și poate avea șansă de reușită. Se va reface aceasta?

Un aventurier în religie, dacă ar avea geniu, ar scoate din aceste elemente și împrejurări cu ce să lanseze o religie de succes. Este ceea ce a făcut Mahomed. Istoria ne-ar furniza alte exemple. Dar va avea aceasta loc? Nimic nu o face să se prevadă. Această speranță de religie nouă se va risipi precum amintirile unui vis. Nu s-ar putea lua în serios *Viitorul iminent* pe care d-na A. Besant tocmai l-a profețit. În cazul în care s-ar realiza, romantismul religios s-ar scufunda în adâncul teosofiei, ceea ce ar fi cel mai umilitor dintre sfârșituri.

D-na Besant crede în manifestarea apropiată a unei religii mondiale care va fi un imens acord, o maiestuoasă armonie degajându-se din omenire. Elementele ei zac sub dogmele tuturor religiilor. Oamenii vor descoperi curând secretul ei în adâncul conștiinței lor. Progresele științelor și apropierile tot mai numeroase și rapide dintre popoare grăbesc sosirea acestei ore importante.

Omenirea va fi trecut o nouă etapă, cea mai înaltă dintre toate, în evoluția sa către divin. Adevărul nu-i va mai veni din afară prin metoda dogmatică; îl va găsi în ea însăși, datorită intuițiilor misticii. Atunci va apărea marele învățător al lumii, un nou Buddha, un nou Cristos, în care se vor personifica toate aspirațiile unei rase. D-na Besant joacă rolul Înaintemergătorului acestui Mesia al omenirii noi. Ea își sprijină rolul pe un întreg sistem, care îmbrățișează, împreună

cu teologia sa, o filozofie, o cosmogonie, o artă și încă alte lucruri. Ea își livrează secretul auditorilor și cititorilor ei, care, se pare, sunt legiune. Am sub ochi traducerea conferințelor pe care le-a ținut la Londra, în iunie-iulie 1911. Trebuie citite pentru a constata tu însuți extraordinara armonie care domnește între elucubrațiile teosofice și ceea ce numesc, în această carte, romantismul religios. Erorile sunt identice; tendințele converg spre același scop. Teosofii diferă de ceilalți pentru că se grăbesc să ajungă la o concluzie practică. În acest scop se constituie în Biserică secretă. Ei pregătesc acolo venirea fraternității omenești și a păcii universale.

CAPITOLUL V - ORIGINILE

Această religie, fără Dumnezeu real și fără viață de dincolo, este un fenomen unic în istorie. În pofida pretențiilor sale la antichitate, trecutul nu păstrează nicio urmă a existenței sale. Tradiția de care se revendică este nulă. Acest termen, în gura pontifilor și a bonzilor săi, este gol de sens. Ea nu se sprijină pe nimic. Sentimentele, tendințele, gesturile și cuvintele care acoperă acest neant cu o fațadă ies din sisteme filozofice perimate. Sunt din toate părțile urmele unei uzuri definitive. Se încearcă în zadar întinerirea acestor vechituri, procedând la o abilă ștergere a mărcii celei mai bune limbi creștine și la plagierea ideilor și vocabularului modern. Aceasta rămâne vechi și uzat, cu toate acestea.

Aceste vise de oameni de litere și de profesori excitați nu se pretează la nicio discuție serioasă. Ideile lor, sau ceea ce pare astfel, fug încă mai mult decât cuvintele. Inteligența nu poate prinde nimic din ele. Este mai bine să fie livrate aceste elucubrații, goale cu totul, bunului-simț vulgar; el va face repede dreptate. Ele nu merită decât disprețul său.

Totuși — am făcut deja observația — aceste absurdități sunt coerente. Purced unele din altele și unele duc la altele. Există aici de ajuns pentru a le pregăti o putere de seducție căreia îi rezistă greu oamenii care au suferit contagiunea erorilor filozofice, izvoare otrăvite ale acestui sistem religios. Aceste erori conduc la această formă a romantismului, iar acest romantism convoiază toate aceste erori. Este destul pentru a crea un pericol permanent. Cine vrea să-l constate nu are decât să urmărească dezvoltarea lăuntrică și exterioară a acestui vis, de la origini până în zilele noastre.

Împrejurările politice și sociale l-au favorizat în chip singular. A profitat de anumite reușite literare. Ai zice că evenimentelor le-a plăcut să-l slujească. Este o șansă extraordinară, pe care nimic nu o poate înlocui. Geniile însele au nevoie de acest concurs al oamenilor și al lucrurilor. Cei care îl primesc sunt capabili de orice, spre bine sau spre rău. Acțiunea lor va fi întotdeauna vătămătoare, dacă este în slujba erorilor care distrug ordinea în inteligențe.

Progresele romantismului religios sunt reale. Nu ar trebui nicidecum tratate ca un lucru neglijabil. Anumite fenomene merg până la a legitima temeri. Ele s-au produs prin faptul unei propagande în medii determinate și mai ales în grupările protestante sau evreiești. Lucrarea de pătrundere s-a găsit simplificată de o descompunere religioasă a spiritelor care datează de departe. A obținut rezultate neașteptate.

Aceasta se explică în mediile hughenote. Acest sistem nou nu poate repugna protestantismului. Există între ele afinități profunde. Comunitățile protestante nu-i pot opune nicio rezistență eficace. Sunt prea dezorganizate pentru a o face. De aceea opoziția lor a fost slabă și inconsistentă. Primul contact le-a tulburat. Pierzând conștiința primejdiei care le amenință, s-au deschis unor doctrine și unor tendințe care trebuiau să grăbească propria lor descompunere. Mișcarea nouă le absoarbe și le târăște în cursul său.

Această explicație nu valorează nimic pentru mediile israelite. Evreii nu s-au abandonat unei seducții intelectuale sau morale. Dar, ca oameni avizați, au văzut fără întârziere ce folos se putea scoate din această pretinsă renovare religioasă pentru a întreprinde cucerirea inteligențelor.

Acest sistem a germinat la începutul secolului al XIX-lea, în câteva creiere germane, sub acțiunea anumitor idei ale lui Jean-Jacques Rousseau. Este o urmare a romantismului. I-am dat numele de romantism religios pentru a aminti această origine și pentru a-i explica natura și norocul.

Crezându-se îndreptățit să deplaseze facultățile omenești, Rousseau a așezat inteligența și rațiunea mai prejos de instinct și de sentiment. Acest sentiment și acest instinct deveneau în om ceva independent și absolut. Ele participau în chip necesar la bunătatea sa naturală. Funcționarea lor normală se făcea în ordine, bine și adevăr. Omul nu avea decât să li se abandoneze. Uitarea sau neglijarea acestui principiu

fundamental făcea ca lumea să meargă strâmb. S-ar remedia repede dezordinea suprimându-i cauza. Sentimentul și-ar relua întâietatea. Prin el, sufletul ar avea percepția imediată a ideilor și a datoriilor. Lăsat intuiției sale naturale, individul s-ar elibera de slăbiciunile și decăderile pe care i le impune societatea. Această întoarcere la natură l-ar pune în comuniune directă cu ea. Ar găsi-o în el însuși, în ceea ce este mai intim în ființa sa, în conștiința sa, unde ar fi introdus de sentiment.

Rousseau a întreprins această revoluție. Căci era într-adevăr una, care purta mai multe altele în formulele sale. Omul, reținut de legăturile unui subiectivism radical, a fost izolat de trecut ca și de prezent. A fost prada unui individualism absolut, care îl condamna să-și fie suficient prin propriile mijloace. După ce au fost sfărâmate lanțurile pe care tradiția și mediul său i le făureau spre binele lui, el a fost expus tuturor aventurilor. Cea mai gravă a fost experiența erorilor lui Rousseau.

Aceste erori pot primi o aplicare religioasă. Rousseau însuși s-a însărcinat să o arate. Pentru a o face, a luat masca unui vicar savoiard. Faimoasa sa profesiune de credință își livrează tot secretul. Inutil, după cum îl auzim, să se dea religiei sale cea mai mică bază rațională; ea se lipsește foarte bine de concursul științei și al metodelor ei. Dogmele și adevărurile religioase sunt în plan secund. Numai preceptele morale merită oarecare atenție. Dumnezeu Însuși cedează pasul omului, care devine piesa principală. Religia acestui vicar

savoiard purcede din revărsările spontane ale sufletului său. Ea își are izvorul în inimă sau în conștiință. Este produsă de un instinct natural. Formele pe care le îmbracă au un interes secundar. Privite sub acest aspect, toate religiile se echivalează.

Această noțiune religioasă își va face drum. Revoluția politică și socială, care a tulburat atât de adânc Franța, a împiedicat-o să răstoarne acolo spiritele sau, pentru a vorbi mai exact, i-a oprit progresele. Nu la fel s-a întâmplat în Germania.

În timpul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, Germania a fost tributară inteligenței franceze. Scriitorii noștri aveau acolo o clientelă numeroasă. Li se făceau succese. Sub Frederic al II-lea, Voltaire, d'Holbach, Helvétius, Diderot, Rousseau au domnit acolo asupra spiritelor. Ceea ce se numește societate ignora sau disprețuia limba germană. Se afecta a nu cunoaște decât franceza. Latina era abandonată savanților; în aceste condiții, saloanele din Berlin și din cele mai multe orașe ale Germaniei au fost deschise operelor și doctrinelor filozofilor enciclopediști, tot atât cât la Paris. Dar Germania a avut asupra Franței acest imens avantaj: evenimentele politice s-au dezvoltat acolo în sens invers acestor erori. La noi s-a întâmplat contrariul. Sentimentalismul lui Rousseau a găsit deci dincolo de Rin un teren de cultură pregătit cu grijă. I s-a făcut bună primire la protestanți și la catolici. Și unii, și alții s-au abandonat suflului romantismului, care avea curând să redea rasei germane conștiința forței sale. Dar romantismul religios al vicarului savoiard a fost ținut în neîncredere. Nu a fost cultivat decât într-un mic grup de luterani. A fost, este

adevărat, un focar unde, reînnoindu-se, a căpătat intensitate. A primit acolo de la filozofia lui Kant și a lui Hegel un aport care i-a sporit puterile distructive. Îl vom vedea astfel, în cursul dezvoltării sale istorice, îmbogățindu-se cu toate erorile care se vor întâlni înaintea lui. Aceasta va face din el cloaca ereziilor secolului al XIX-lea.

Teologul protestant Schleiermacher (1768-1834) a fost cel care a comentat și a completat profesiunea de credință a Vicarului savoiard. Panteist convins și pios până la a părea mistic, era în chip firesc dispus să comunieze cu sentimentalismul lui Rousseau. A putut extrage din el consecințele cele mai primejdioase cu o candoare deconcertantă. Ele se găsesc în tratatul său *Despre religie*, publicat la Berlin în 1789, cu acest subtitlu: *Discursuri către spiritele cultivate dintre detractorii ei*.

Schleiermacher face din religie o viață țâșnind din adâncul ființei noastre. Este deci o experiență sau un sentiment, nu o cunoaștere sau un precept. Viața religioasă produce emoții care se exprimă și se comunică prin mijlocul simbolurilor. Dogmele însele nu sunt decât o reprezentare intelectuală a cauzei sau a obiectului acestor emoții. Împrumut din *Germania religioasă* a d-lui Georges Goyau această expunere a doctrinei teologului panteist:

Absorbirea finitului în infinit, a individului în tot, a persoanei omenești în această imensă operă de artă care este universul: iată rezumatul panteismului. Aceeași ființă care, considerată în

multiplicitatea sa, se numește univers, este denumită Dumnezeu dacă este considerată în unitatea sa; orice om este ca un fenomen al acestei esențe; orice om suferă și culege pulsațiile unei ființe universale. De atunci, sentimentul de dependență absolută a omului față de univers și sentimentul de dependență absolută a omului față de Dumnezeu se reduc la una și aceeași impresie: filozofia panteistă ajunge la cel dintâi sentiment, iar cât despre al doilea, el este cea mai bună definiție pe care Schleiermacher o poate da religiei. Religia este simțul intim al contactului cu Dumnezeu. Nu în cărți, nici în tradiții își are ea sediul, ci în inima noastră.

Credința în Cristos este independentă de miracole, de profeții, de inspirație, detalii secundare asupra cărora polemizau vechile școli. Ea este un fapt de experiență. Există o comunitate creștină, formată, cimentată, menținută de o lungă experiență colectivă, revelatoare a înălțimii morale și religioase a lui Cristos; această experiență, iată credința. Ea nu se agață, cu o discreție subalternă, de construcțiile metafizice ale unei pretinse religii naturale; și nici nu se asociază cu câteva frânturi de revelație, distribuită cu zgârcenie de o Biserică exterioară. Comunitatea creștină are această impresie perpetuă că omul trebuie să trăiască din infinit, că, în această privință, Isus a fost un prototip însemnat, că în El conștiința eului, victorioasă asupra trupului, era determinată de conștiința lui Dumnezeu și că Isus, datorită acestui miracol, a fost cu adevărat răscumpărător. Astfel, credința nu presupune și nu reclamă definiții; ea creează teologia, departe de a se lăsa formulată de ea; iar teologia nu face decât să înregistreze

datele empirice ale credinței. Creștinul desăvârșit care va ști cel mai bine să se observe pe sine însuși va fi cel mai desăvârșit teolog.

D-l Goyau îl așază pe Schleiermacher în fruntea revoluției care a transformat în secolul al XVIII-lea teologia protestantă germană. El a fost într-adevăr inițiatorul ei. Datorită lui, luteranismul s-a schimbat într-o religie naturalistă care încetează să mai fie creștină. Conservatorii și oamenii juste-milieu-ului, care s-au pus de timpuriu și rămân într-o reacție uneori violentă împotriva ei, nu scapă de influența ei. O suferă în pofida lor. Protestanții liberali o acceptă din toată inima. Tocmai aceasta caracterizează cel mai bine liberalismul lor. Sunt aproape întotdeauna spirite cultivate, profesori, scriitori, pastori de rang înalt. Numărul și creditul lor au crescut mult. Reprezintă astăzi o parte considerabilă a protestantismului german.

Nu am aici de făcut tabloul distrugerilor operate în Germania de maeștrii acestui romantism religios. El se va găsi în *Primejdia religioasă* a R. P. Weiss, cu trăsături variate și precise și culori vii. Îmi este de ajuns să prezint, împreună cu d-l Paul Sabatier, pe filozoful care personifică cel mai bine astăzi această școală și doctrina sa, d-l Eucken, profesor la Universitatea din Jena. Reputația sa este mondială. I s-a decernat, în 1908, premiul Nobel. Cărțile sale, traduse în franceză, au o mare clientelă de cititori. Apar sub patronajul și cu prefețele celor mai renumiți filozofi ai noștri. D-l Boutroux a prefațat *Marile curente ale gândirii contemporane*, publicată la

Alcan, în 1910, iar d-l Bergson, *Sensul și valoarea vieții*, apărută în 1912.

Romantismul religios ne-a venit din Germania prin reprezentanții acestui protestantism liberal. Nu trebuie nicidecum să obosim repetând aceasta. I se pregătiseră de multă vreme căile prin alte invazii intelectuale. Gândirea franceză s-a văzut, timp de o jumătate de secol, supusă filozofiei și exegezei germane cu o ușurătate culpabilă. Aceasta a fost, în mare parte, opera învățământului oficial. L-a ales pe Kant ca inspirator al metodelor sale filozofice. Lui i se datorează această oroare de absolut, care este marea slăbiciune a generației actuale. Subiectivismul kantian a sfârșit prin a emascula rațiunea, pentru a-l livra în cele din urmă pe om, prin sentimentele și instinctele sale, tuturor întreprinzătorilor de sugestie.

Nimeni nu a contribuit mai mult decât Renan la predispunerea spiritelor în favoarea acestui romantism mistic. El s-a făcut precursorul lui, punându-i pe nenumărații săi cititori și pe discipolii săi imediați la școala exegeților germani, pe care aceste tendințe noi îi antrenau deja. S-a greșit legându-l pe Renan de familia spirituală a lui Voltaire. Între aceste spirite nu a existat nicio afinitate. Acesta din urmă a ciuruit religia cu persiflările sale și ar fi voit să-i extirpe până și cele mai mici sentimente din inima omenească. Celălalt era, dimpotrivă, un mistic și un conservator. Ținea să păstreze religia; dar voia să o adapteze gustului contemporanilor săi. Cu această intenție a întreprins să laicizeze studiile teologice.

Nu a reușit decât prea mult. Exemplul său i-a antrenat pe discipolii săi, cărora li se alătură membri ai clerului.

Este totuși un teolog ciudat. Nu ne-am înșela prea mult poreclindu-l „Bardul Institutului și al Collège de France". Căci în chip de bard a privit chestiunile religioase și, mai ales, viața Domnului nostru Isus Cristos. Proudhon îl acuza că L-a făcut pe Cristos după chipul său. Teologia sa este, de asemenea, pe măsura imaginației sale. Renan nu a înțeles nimic din opera colosală a lui Isus Cristos. În pofida exigențelor acestui fapt unic, Biserica ieșind din viața lui Isus, el a voit să elimine cu totul supranaturalul din istoria și din religia Sa. Panteismul său i-o impunea. Acest panteist inconsecvent și bizar prigonea supranaturalul, iar supranaturalul îl bântuia. Georges Sorel este în adevăr când scrie despre Renan: era înainte de toate un om de litere și un om de litere breton. Totul la el devenea afacere de convenienţe literare. A tratat viața lui Isus asemenea unui roman, a cărui inspirație i-ar fi fost furnizată de poveștile care îi legănaseră copilăria și de amintirile unei călătorii în Palestina. Se poate spune același lucru despre ceea ce a scris asupra originilor creștine. Voind să întreprindă o construcție istorică, a luat drept principii constitutive ale creștinismului ceea ce nu este decât învelișul său exterior. De ce să ne mirăm? Renan a făcut ce a putut. Era un romantic, compatriot al lui Chateaubriand. Din opera sa exegetică nu rămâne nimic. Totul este mediocru în ea. Răul pe care l-a făcut și pe care nu încetează să-l facă purcede din teologia sa. Ea a domnit și mai

domnește încă asupra unei întregi părți a învățământului oficial și a literaturii noastre.

Alți teologi laici au lucrat la aceeași operă. Îi voi numi numai pe Edgar Quinet și Littré. Au avut în Universitate prebende grase și în public enorme succese literare. *Revue des Deux Mondes* și-a pus publicitatea în slujba ideilor lor. Burghezia cultivată, în Franța și în străinătate, a suferit influența lor.

Acești pontifi ai liberei cugetări contemporane au avut succesori. Situația care le este făcută este de invidiat. Ea contribuie mai ales la sporirea creditului lor în ochii oamenilor hotărâți să aprecieze o idee sau un drept în rațiune directă cu avantajele pe care fiecare le retrage din ele. Sunt destul de numeroși pentru a face necesară o selecție. Paul Sabatier va dirija alegerile noastre. Trebuie să se priceapă la aceasta.

Iată-l mai întâi pe Guyau. A avut pe lângă personalul Universității republicane un mare prestigiu. Aparținea patriciatului universitar și academic. Era răsfățat ca un copil al casei. Moartea sa prematură — avea treizeci și doi de ani — a scos mai bine în relief importanța operei sale intelectuale. A fost venerat ca un sfânt al religiei laice. O admiratoare a pus să se graveze pe piatra sa funerară această inscripție: „Sunt foarte sigur că ceea ce am mai bun în mine îmi va supraviețui. Nu, niciunul dintre visele mele nu se va pierde; alții le vor relua, le vor visa după mine până când se vor împlini într-o zi. Prin valuri muribunde izbutește marea să-și modeleze țărmul și să

deseneze albia imensă în care se mișcă." Aceste cuvinte sunt extrase din ultima carte pe care a publicat-o Guyau.

A existat unitate în viața acestui om. Ideile pe care le profesa înainte de a muri le-au continuat pe cele pe care le expusese, foarte tânăr, în 1874, în memoriul său asupra *Istoriei și criticii moralei utilitare*, prezentat Academiei de științe morale și politice. Rupea în mod deschis cu tradiția noastră intelectuală. *Schița unei morale fără obligație și fără sancțiune* livrează fondul unei gândiri care vine în linie directă din teoriile evoluționiste. Ea se sprijină mai întâi pe o credință neclintită în progresul nedefinit, ceea ce îl face să creadă trecutul inferior în toate față de prezent. Fiecare individ ar purta în el întreaga specie căreia îi aparține; gesturile sale nu ar fi decât repetarea gesturilor mai generale ale speciei însăși. Sistemul acțiunii reflexe dă cheia acestui mister. Guyau face din morală o acțiune socială; aceasta este marea sa originalitate. Omul, datorită progresului continuu al societății, va sfârși prin a-și elibera viața morală de orice grijă de obligație sau de sancțiune. Acestea sunt sentimente subalterne; vor trebui să cedeze locul altora mai înalte, precum bucuria de a acționa și plăcerea riscului în luptă. Astfel, datoria va deveni ceva impersonal. Un același sentiment social larg și puternic va absorbi altruismul și egoismul; este numit deja solidaritate. Pentru a-i ridica pe oameni la această morală superioară, este nevoie de concursul politicii, al educației și al științei. Nu-l vom avea decât socializând mediul omenesc. Concluzie:

venirea socialismului este singura care poate îngădui acestei moralități superioare să înflorească.

Lucrarea prin care s-a făcut cel mai bine simțită influența intelectuală și morală a lui Guyau este *Ireligia viitorului*. W. Monod i-a adus un omagiu public la congresul berlinez din 1910. Nu-și exagera, făcând aceasta, întinderea și importanța serviciilor aduse școlii sale de această carte. Văzătorul Apocalipsei îi pare că a vestit această ireligie a viitorului sub imaginea unei cetăți fără templu. Monod crede în venirea ei apropiată. Va fi o ireligie plină de loialitate intelectuală, de morală severă, de credință și de rugăciune; se va inspira din cele mai bune lecții ale Evangheliei și ale Crucii; va scoate din izvoarele vieții. Este un creștinism fără Biserici cel pe care Guyau îl propune. Ele vor fi înlocuite de asociații de inteligențe, de voințe și de sensibilități. Arta va ține loc de religie, iar estetica va deveni o mistică. Frumoase pagini asupra liturgiei se strecoară printre aceste grămezi de elucubrații umanitare. Pretutindeni omenirea, societatea domină. Specia este totul; individul este victima care îi este jertfită.

Ireligia viitorului a apărut în 1887. Era prea devreme. Spiritele nu aveau încă pregătirea necesară. Nu au înțeles nimic din ea. Misticismul ei, oricât de romantic și naturalist ar fi fost, i-a jignit pe materialiștii de stânga; distrugerile ei îndrăznețe i-au scandalizat pe prudenții radicalismului sau ai protestantismului liberal. Dar timpul și-a făcut lucrarea. Guyau, care era un artist, a avut presimțirea a ceea ce avea să agite generația

următoare. Influența sa, deși postumă, a fost considerabilă. Ea s-a exercitat fără zgomot, prin simpla lectură. S-a citit mult *Ireligia viitorului*, de vreme ce această carte este la a treisprezecea ediție. Să se judece, după această cifră, numărul inteligențelor contaminate.

Guyau le-a dat simțul său social al vieții și interpretarea sa a sentimentului religios. Grosolăniile, superstițiile, erorile și minciunile care desfigurează prea adesea religiile trec în plan secund, ca fenomene fără importanță. Dogmele se sting puțin câte puțin. Sensul filozofic al cuvântului religie începe să se degajeze. Este religios și este socotit astfel oricine caută, gândește, iubește adevărul. Religia câștigă în intensitate și în extensiune. Credința în divin încetează să fie o adeziune pasivă și devine o acțiune. Credința în Providență nu mai este justificarea, în numele intenției divine, a lumii actuale și a relelor care fac din ea o vale a lacrimilor; este un efort de a introduce în ea, printr-o intervenție omenească, mai multă dreptate și fericire. Iată ceea ce cartea lui Guyau va fi revelat cititorilor săi. Aceasta este convingerea d-lui Sabatier și a coreligionarilor săi.

După Guyau, d-l Émile Boutroux. Acest reprezentant distins al celei mai laice dintre filozofii are pentru religii, oricare ar fi ele, o simpatie cordială și sinceră. Este convins că filozofia și sentimentul religios ar câștiga dintr-o întâlnire și dintr-o colaborare. S-a ostenit să le pregătească pe una și pe cealaltă. Concluziile la care ajunge i-au meritat recunoștința pastorilor Couve și Doumergue, care conduc grupul hughenot *Credință*

și Viață. D-l Sabatier le judecă mai solide și mai avantajoase pentru creștinism decât cele care se degajă din conferințele de la Notre-Dame. Descoperă în scrierile sale o apologetică generală și nouă, care justifică dogmele, riturile și disciplina Bisericilor. Sunt convins că aceasta este și aprecierea anumitor catolici. Totuși, această apologetică nu iese deloc din simplul romantism religios. Cartea sa *Știință și Religie* se termină printr-un capitol care ar furniza bonzilor religiei viitoare elementele unui catehism.

La întrebarea: Ce este Dumnezeu? ei ar găsi acest răspuns:

O ființă în care tot ceea ce este pozitiv, tot ceea ce este o formă posibilă de existență și de perfecțiune s-ar uni și ar subzista, o ființă care ar fi una și multiplă, nu ca un tot material făcut din elemente juxtapuse, ci ca infinitul, continuu și mișcător, al unei conștiințe și al unei persoane... Ființa care reprezintă această idee este aceea pe care religiile o numesc Dumnezeu.

La această altă întrebare: ce este religia?

Religia este comuniunea individului... cu Dumnezeu ca părinte al universului și, în Dumnezeu, cu tot ceea ce este sau poate fi. Religia este de acum înainte esențialmente universalistă. Ea învață o egalitate și o fraternitate radicală a tuturor ființelor.

Dacă îl întrebăm pe d-l Boutroux despre viitorul religiei, el spune:

Viața religiilor nu este sustrasă legii generale potrivit căreia ceea ce este viu, dacă vrea să dureze, trebuie să se pună de acord cu condițiile sale de existență. Fie prin evoluție, fie prin acțiunea mediilor pe care le-a străbătut, religia, care odinioară se supraîncărcase de rituri, de dogme, de instituții, a degajat tot mai mult din învelișul său material spiritul care este esența ei.

El vede cauza contradicțiilor care se manifestă între religie și ideile sau instituțiile moderne în:

cutare sau cutare formă exterioară, cutare sau cutare expresie dogmatică a religiei, vestigiu al vieții și al științei societăților anterioare, iar nu în spiritul religios așa cum circulă prin marile religii. Căci acest spirit nu este altceva decât credința în datorie, căutarea binelui și a iubirii universale, resorturi secrete ale oricărei activități înalte și binefăcătoare.

Și acest spirit religios? El nu se lasă nici prins, nici definit. Este un principiu deopotrivă formal și pozitiv, asemenea marilor motoare ale istoriei, asemenea sentimentului, asemenea vieții.

Religia își are sediul în conștiință. Din lucru exterior și material, ea a devenit viață lăuntrică. Este o activitate a sufletului, fie a sufletului unui individ, fie a acestor suflete comune, din ce în ce mai largi, pe care ea însăși are puterea de a le crea prin suflete individuale. Cunoașterea religioasă are ca obiect nu ceea ce este, ci ceea ce trebuie să fie. Credințele, tradițiile, dogmele pe care le îmbrățișează au o semnificație simbolică.

Totul se reduce la un sentiment. Nu se știe ce devine Dumnezeu într-o religie astfel prezentată. Viața de dincolo dispare. Nu există supranatural. Religia nu este decât geniul tutelar al societăților. Ea este factorul principal al unirii, creând între conștiințe o legătură de iubire. Riturile ei sunt simbolurile incomparabile ale perpetuității și ale amplorii familiei omenești. Nu este decât să li se insufle o gândire mereu mai universală, mai profundă, mai spirituală. Ne-am aștepta să vedem cuvântul democratic țâșnind din pana d-lui Boutroux. Această concluzie a tezei sale asupra raporturilor dintre știință și religie este, într-adevăr, cu totul impregnată de misticism democratic.

Aceasta îmi explică două fapte rele pe care le-a săvârșit: a patronat, într-o prefață laudativă, un pamflet mizerabil al d-lui Pernot împotriva *Politicii lui Pius al X-lea* și a onorat cu binecuvântarea sa *Revista modernistă internațională*. Iată în ce termeni binevoitori:

Aplaud încercarea voastră și vă doresc bun succes, căci mișcarea de care vă ocupați este o manifestare foarte interesantă și nobilă a epocii noastre.

Trebuie adăugată o a treia faptă, care nu valorează mai mult decât celelalte: a prezidat ședințele conciliului ecumenic sau ale Congresului internațional al progresului religios, adunat la Paris în iunie 1913.

D-l Boutroux exercită un fel de patriarhat în Universitate. Creditul său este enorm. Director al fundației Thiers, membru al Academiei de științe morale și politice, tocmai a făcut o intrare triumfală la Academia franceză. Este un prinț al democrației republicane. Prestigiul său este universal. Guvernul îl deleagă în adunările filozofice internaționale ca reprezentant distins al inteligenței franceze. Străinii care vin la Paris să se inițieze în cultura noastră se grăbesc în jurul lui. Cine va spune răul făcut de omiliile și direcțiile sale de conștiință?

CAPITOLUL VI - CONTRIBUȚIA EVREIASCĂ

Națiunile creștine îi închideau pe evrei în ghetouri. Statutul legal și obiceiurile pe care li le impuneau au făcut din ei un popor aparte. Ceea ce și sunt. Societățile europene, călăuzite de instinctul lor religios, se puneau astfel la adăpost împotriva primejdiilor unei pătrunderi străine. Căci evreii rămân pretutindeni un popor străin. Acest popor nu are teritoriu; se găsește deci condamnat să trăiască pe solul unei națiuni care nu este a sa. Forța sa naturală de expansiune îl împinge să se arunce dincolo de barierele care îl închid. Tinde să pătrundă națiunea care îl primește. Îi provoacă înfrângeri ireparabile, disociind elementele din care se compune. Făcând aceasta, puterea sa este stabilită.

Europa nu a cunoscut această primejdie înainte de secolul al XIX-lea. Garanțiile cu care se înconjura îi protejau, în schimb, pe evrei împotriva amenințărilor unei pătrunderi creștine. Aceasta ar fi avut pentru ei cele mai grave

inconveniente. Și nu o voiau cu niciun preț. În aceste condiții, regimul ghetourilor le folosea și unora, și altora.

Totuși au existat întotdeauna evrei care l-au găsit insuportabil și învechit. Acești reformatori căutau să tragă folos din popoarele în mijlocul cărora trăiau, din civilizația lor și, la nevoie, din religia lor. Se explică rolul jucat de ei în lucrarea neîncetată de deformare la care ereziile expun creștinismul. Această acțiune, trebuie bine remarcat, nu a fost niciodată decât fapta unor indivizi. Condiția evreilor făcea imposibilă executarea unui plan de ansamblu. Revoluția a răsturnat acest obstacol. De aceea trebuie considerată drept evenimentul cel mai important din istoria lui Israel de la distrugerea templului din Ierusalim.

Un fapt de această natură nu sosește pe nepregătite. Are de obicei profeți și precursori. Acest rol i-a revenit unui om care a avut asupra destinelor evreiești o influență decisivă. Este Moïse Mendelssohn. A debutat în literatura germană prin *Scrisori asupra sentimentului* și printr-o traducere a *Discursului* lui J.-J. Rousseau *asupra originii inegalității*. Romantismul lui Rousseau consacra astfel primele gânduri ale acestui israelit. Relații intime au început imediat între Lessing și el.

Era pe vremea lui Frederic al II-lea. În timpul Războiului de Șapte Ani, acest principe a folosit aurul bancherilor evrei, care au obținut în schimb o sporire a averii și a creditului. Cei mai deschiși au simțit nevoia să se lepede de barbaria lor și să-și inițieze copiii în științele și artele creștinilor. Mendelssohn

le-a adus acest serviciu. Inițiativa sa a fost înțeleasă și încurajată. De atunci s-a ostenit să scoată intelectual elita coreligionarilor săi din ghetourile lor și să-i amestece în operele civilizației occidentale. În același timp, dispunea opinia publică spre emanciparea lor civilă.

Mendelssohn a murit în 1786. Ceea ce pregătise laborios în Germania și-a primit executarea în Franța cinci ani mai târziu.

Adunarea din 1791 nu putea înțelege nimic din motivele care legitimau condiția făcută evreilor. Actul care i-a introdus în națiunea franceză purcede din același spirit ca distrugerile săvârșite în aceeași epocă, în aceeași incintă și de aceleași personaje; legislatorii se încăpățânau să-l dezbrace pe cetățean de toate caracterele pe care i le confereau religia, rasa, tradițiile, profesiunea și mediul, pentru a nu vedea în el decât un om în toate punctele asemănător celorlalți oameni. Dogma egalității le făcea din aceasta o obligație.

Napoleon I a dat o nouă consacrare acestui act eliberator. Voind să le acorde evreilor toate avantajele de care se bucură francezii, a recunoscut oficial cultul lor printr-un decret din 17 martie 1808, ceea ce îl asimila religiei catolice. Evreii erau în Franța; erau tratați ca francezi de rasă și rămâneau ei înșiși.

Totuși, nu toți au rămas ei înșiși. Barierele fiind răsturnate, s-au amestecat cu noii lor concetățeni. Pentru a exercita o influență asupra lor și a profita de comerțul lor, era necesar să ia câteva dintre obiceiurile lor, să experimenteze slăbiciunile și

tendințele lor pentru a le exploata. Evreul excelează în această lucrare de adaptare. Totuși anumite lucruri, de pildă doctrine, metode, virtuți, îl depășesc. Îl vedem cu greu supunându-se disciplinelor scolastice ale Evului Mediu. Temperamentul său se acomodează mai bine cu ideile puse în cinste de ultimii filozofi ai Germaniei.

Evreii erau făcuți pentru a învăța, a înțelege și a propaga sistemele solidare ale lui Kant, Fichte, Hegel și Schelling. Acești filozofi erau contemporani cu emanciparea lor. Punându-se la școala lor, nu au făcut decât să urmeze exemplul lui Mendelssohn. El este, într-adevăr, cel care a inaugurat această evoluție a inteligenței evreiești. Rezultatele au venit repede și numeroase. Dar, înainte de a le culege, a trebuit să se constate o ruptură în poporul israelit. O masă grea și compactă a rămas, împreună cu rabinii săi, fidelă Talmudului și tradițiilor religioase. Acesta este poporul conservator. Ceilalți, reformiștii, interpretează tradițiile și Talmudul prin mijlocul datelor filozofice de care spiritul lor este saturat și își fac o religie nouă. Dacă reînnoiesc religia, nu ating cultul. Această prudență îi ferește să treacă drept revoluționari în ochii compatrioților lor.

Această diviziune nu ar putea compromite unitatea lui Israel. Căpeteniile o arată ori de câte ori se prezintă prilejul. Astfel, la sinodul de la Leipzig, care a avut proporțiile unui conciliu ecumenic, doctorul Philippson din Bonn, sprijinit de Astruc, marele rabin al Belgiei, a făcut să fie aclamată această propoziție: „Sinodul recunoaște că dezvoltarea și realizarea

principiilor moderne sunt cele mai sigure garanții ale prezentului și viitorului iudaismului și ale membrilor săi. Ele sunt condițiile cele mai energic vitale pentru existența expansivă și cea mai înaltă dezvoltare a iudaismului." Ortodocșii și reformiștii au consacrat această declarație prin aplauze unanime. Aceasta se petrecea la 29 iunie 1869.

La fel va fi în toate împrejurările care vor pune în joc ambițiile vitale și interesele primordiale ale acestei rase. Dominarea puterilor publice este în primul rang al acestor ambiții și interese. Rezultatele astfel obținute sunt tangibile. Principiile politice și sociale care cârmuiesc guvernarea Franței și a popoarelor vecine au procurat și procură evreilor o prosperitate pe care nu o avuseseră niciodată. Este vârsta lor de aur, realizarea unui vis paradisiac. Se înțeleg speranțele entuziaste pe care le pun în instaurarea republicilor universale.

Neglijez ambițiile lor politice și financiare pentru a mă ține la influența intelectuală și religioasă a evreilor reformiști. Ea s-a exercitat potrivit direcției indicate de Mendelssohn. Eforturile care au pregătit-o au rămas la început neobservate. Agenții ei au început prin a se forma pe ei înșiși. Prima lor operă a fost o deformare radicală a iudaismului. Noțiunile tradiționale pe care le dădeau rabinii nu au putut ține piept anarhiei filozofiei germane. Tradițiile teologice au trebuit să facă loc unui neo-iudaism care îmbrățișează cea mai mare parte a erorilor la care s-a făcut mai înainte aluzie.

Evreii intră și ei în noul lor mediu, amestecați cu oameni care gândesc și scriu; se pun ei înșiși să gândească și să scrie. Instinctul și interesul nu-i lasă să-și plece inteligențele disciplinei adevărurilor creștine; îi împing mai degrabă către ideile și tendințele care canalizează negarea lor. Îi vedem ridicându-se în primul rang prin pătrunderea spiritului și ardoarea în muncă. Ei merg înainte. Scopul lor este de a se impune. O fac exploatând aceste idei și tendințe.

Dar aceste idei și tendințe, prin forța lucrurilor, exercită mai întâi asupra lor o stăpânire irezistibilă. O suferă de bunăvoie. O revoluție religioasă se săvârșește. Gândul lui Dumnezeu se întunecă. Ceremoniile cultului Său își pierd din importanță. Spiritele se îndreaptă către un deism vag și către o pretinsă religie naturală oarecare. Mesianismul, care este una dintre dogmele fundamentale ale religiei israelite, nu-și mai are caracterul. Se vorbește mereu despre Mesia, obiect al speranțelor naționale; dar acest cuvânt desemnează o stare socială, nu o persoană. Sioniștii își localizează încă așteptarea la Ierusalim, capitală a unei viitoare Iudee. Interpretarea simbolică este mai bine primită în mediile cultivate. Această formă nouă a himerei, a cărei imagine bântuie creierele evreiești, este tocmai de natură să le flateze ambițiile. Ea face să strălucească înaintea ochilor lor, într-un viitor care se apropie, o civilizație care va favoriza în chip singular imperiul lor universal.

Această evoluție a ideii mesianice și transformarea ideii religioase s-au produs în același sens. Și una, și cealaltă s-au

fixat, în ultimă analiză, asupra aceluiași ideal, simplu și ușor de înțeles. El se poate exprima în câteva cuvinte: o religie umanitară, care l-ar scăpa pe om de Dumnezeul personal și care, după ce a săpat la temelie toate marile instituții creștine, concentrează asupra omului și asupra progreselor de care este susceptibil toate speranțele mesianismului.

Îl rog pe cititor să remarce această propoziție. Ea este una dintre ideile principale care constituie romantismul religios. Această dovadă a unei armonii cu idealismul evreiesc nu este izolată. Altele vor fi invocate, care o coroborează în chip singular. Suntem deci autorizați să spunem că evreii au adoptat-o și că rabinii o substituie teologiei lor tradiționale.

Această renovare a iudaismului a fost opera rabinului Isaac Wise, care a creat, în 1854, seminarul ebraic din Cincinnati, conferințele rabinilor reformați și uniunea comunităților israelite din Statele Unite. I-a avut ca auxiliari și continuatori pe Lilienthal, Silvermann, Adler și Sheldon. Félix Adler a fost cel care a întemeiat la New York, în 1876, cu ajutorul coreligionarilor săi, prima societate de cultură morală. Vom avea să vorbim despre această instituție. Evreii Europei nu au respins cu toții această transformare. Cei mai clarvăzători au înțeles curând folosul pe care l-ar scoate din aceste tendințe. Conducerea *Arhivelor israelite* și le-a însușit. Dezvoltarea lor a lăsat în această revistă urme numeroase. Oricine este în măsură să le regăsească.

Gougenault des Mousseaux a putut reuni citări curioase în cartea sa despre *Evreul, iudaismul și iudaizarea popoarelor moderne*. Mons. Delassus s-a servit mult de ele în *Americanismul și conjurația anticreștină*. Aceste mărturii sunt peremptorii. Ele au trecut totuși neobservate. Așa s-ar crede, cel puțin, atât de indiferentă a rămas opinia publică. Trebuie totuși smulsă din toropeala sa calculată, strigându-i, ca pe o amenințare nouă, ceea ce cei mai primejdioși dușmani ai Franței și ai numelui creștin repetă fără rușine de cincizeci de ani.

Neo-iudaismul este, în 1868, calificat drept israelitism liberal și umanitar, exagerând drepturile conștiinței individuale. El păstrează noțiunea unui Dumnezeu unic și imaterial. Dar fiecare este liber să păstreze sau să reformeze după voie practicile cultului pe care I-l aduce. Această libertate este o condiție a progresului religios; ea va îngădui să se ajungă la o religie universală, care se va stabili de la sine, fără a tulbura nici măcar o singură conștiință. Această religie universală va fi în mod necesar catolică; aceasta este în însăși alcătuirea cuvintelor. Catolicismul roman se va vedea astfel despuiat de una dintre prerogativele sale caracteristice.

Această religie, pentru cine o examinează de aproape, seamănă foarte mult cu o asociație israelită universală, deschisă tuturor oamenilor luminați, fără deosebire de naționalitate sau de rasă. Ea nu reclamă nicidecum sfârșitul celorlalte religii. Acestea sunt ca tot atâtea surori. Este în interesul lor să se unească. O pot face, de vreme ce toate au morala ca bază sau punct de

plecare și pe Dumnezeu ca vârf sau scop. Barierele care separă ceea ce trebuie să fie unit nu au decât să cadă. Să se lucreze deci la edificarea celui mai vast, celui mai frumos și celui mai minunat dintre temple.

Arhivele israelite își simt fasciculele umflându-se de entuziasm înaintea acestei speranțe:

Un templu, ale cărui pietre sunt vii și înzestrate cu gândire, se înalță pentru a primi în incinta sa elastică, sub stindardul pentru totdeauna sacru al rațiunii și al filozofiei, tot ceea ce genul omenesc cuprinde în sânul său generos, ostil misterului și ignoranței, adevărați fii ai luminii și ai libertății.

Dogmele și ideile care le încadrează își pierd caracterul de adevăr. Evoluția lor ar fi imposibilă dacă ar fi altfel. Talmudul nu mai este decât o venerabilă culegere de documente, abandonată investigațiilor filologiei și istoriei. Inutil, prin urmare, să se caute în el un cod sau o doctrină. Biblia încetează să fie cartea divină care supune sufletele autorității sale. Relatările ei nu sunt poate decât imagini și figuri.

O religie, se spune în prețioasele *Arhive*, nu este în ochii noștri nici o morală inflexibilă, nici o materie inertă care se pretează la neîncetate experiențe; este o ființă vie, perfectibilă, având în trecut rădăcini care nu trebuie tăiate și reînnoindu-se cu o încetineală necesară.

Această definiție este din 1866. Ea are afinități evidente cu teoriile expuse în capitolele precedente. Cititorul le va fi remarcat el însuși. Asemănările se precizează încă. Iată cum:

Suntem judecați întotdeauna din afară, cu obișnuințele Bisericii stabilite și oficiale, al cărei model ni-l oferă creștinismul. Noi suntem, dimpotrivă, tipul cel mai absolut de democrație religioasă, și fiecare dintre noi este judecătorul suprem al legii.

Această ultimă frază trebuie reținută. Neo-iudaismul se definește deci drept o democrație religioasă absolută.

Această liberă cugetare religioasă, aplicată studiului cărților sfinte, dă rezultatele care pot fi așteptate:

Să nu se atribuie lui Moise și lui Isus ceea ce aparține predecesorilor, succesorilor, progreselor timpului sau omenirii întregi. Este mai ales indispensabil să se separe limpede morala, care aparține tuturor, de dogmele religioase, particulare fiecărei credințe.

Neo-iudaismul a exercitat o influență decisivă asupra descompunerii religioase a Germaniei. P. Weiss o afirmă în *Primejdia religioasă*, iar aceasta reiese din întregul ansamblu al cărții sale. Agenții săi nu se gândesc nicidecum să-i încorporeze pe creștini rasei lor; lucrul este imposibil. Dar vor să-i supună idealului lor. Voința la ei devine întotdeauna eficace; cu alte cuvinte, nu neglijează niciun mijloc de a o transpune în actele lor. O societate puternică și bogată, *Alianța Israelită Universală*, s-a constituit în epoca în care

neo-iudaismul intra în scenă, pentru a-i organiza pe evreii din lumea întreagă în vederea apărării intereselor lor comune. Această alianță echivalează cu o guvernare. Are mijloacele ei de acțiune. Și este destul de puternică pentru a se impune guvernelor însele. *Arhivele israelite* trec drept organul ei oficial. *Alianța* și această revistă ascultă de aceleași tendințe și de aceleași idei; slujesc același ideal. Este necesar să avem prezente în minte aceste fapte pentru a înțelege o întreagă parte din istoria Europei occidentale de o jumătate de secol încoace. Aceasta este adevărat mai ales despre Franța. Există, în evenimente și în succesiunea ideilor, o unitate care, fără aceasta, ar rămâne inexplicabilă. Cu *Alianța Israelită Universală*, totul se luminează.

Ea însăși nu este decât un instrument în mâinile unui sanhedrin disimulat, care reușește să pună în exercițiu forțe enorme. Le ridică și le conduce după cum îi place, în lumea întreagă. Prin *Alianță*, atinge societățile secrete, organizațiile democratice și parlamentare, presa, finanța, afacerile, guvernele însele. Acțiunea sa financiară și politică este cunoscută; se gândește mai puțin la rolul său teologic și religios.

Ghiciți astfel existența unei oligarhii atotputernice, care deține o autoritate deopotrivă financiară și religioasă. Plutocrația internațională și romantismul religios au un focar comun. Am scris: ghicim, deoarece dovezile materiale ale acestei afirmații lipsesc. Dar această presimțire are, pentru a se autoriza, semne numeroase și caracteristice.

Se vor găsi vreodată membrii acestei oligarhii? Vor fi surprinși în exercitarea puterii lor? Nu cred. Ei procedează asemenea oamenilor care au pregătit și dirijat întreaga conjurație anticreștină de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Abatele Barruel îi arată la lucru în *Memoriile asupra iacobinismului*. Acțiunea lor a fost intelectuală și morală. S-au folosit cu o artă desăvârșită de masonerie, de enciclopedie și de filozofie. Revoluția pe care au operat-o în spirite era atât de completă încât nu mai aștepta, pentru a se transporta în afară, decât concursul evenimentelor. A fost slujită după dorință.

Acești conducători erau trei la număr. Doi locuiau în Franța, Voltaire și Diderot; celălalt era Frederic al II-lea, regele Prusiei. Acest triumvirat a fost de ajuns pentru toate distrugerile. Ceea ce a fost posibil atunci este posibil în zilele noastre. Organizarea financiară a lumii dă facilități pe care generațiile precedente nu le aveau. Ne reprezentăm lesne cinci sau șase oameni, bine plasați, având inteligență, voință și anumite relații, care ar fi adevărații inspiratori ai Alianței Israelite Universale. Numele lor ar putea să nu figureze pe listele oficiale. Puțin importă naționalitatea lor, reședința sau funcția lor. Sunt evrei, și aceasta este de ajuns. Un asemenea sanhedrin ar fi o mare putere. Salomon Reinach nu face poate parte din el; dar atunci este agentul său fidel și ascultat.

Oricum ar fi, evreii reformiști și evreii ortodocși nu formează decât un popor. Au aceleași interese și aceleași instincte; tind către același scop. Cei dintâi deschid calea celor din urmă, iar aceștia îi împing pe aceia. Această împingere în Germania se

exercită către Occident, adică spre Franța. Evreii germani văd în Rin un alt Iordan și în Franța un Pământ Făgăduit. O invadează individual sau în mici grupuri. Ortodocșii se instalează acolo în spatele unei tejghele de comerciant sau de bancher; reformiștii își iau locul într-o catedră de profesor, într-un cabinet de om de litere, într-un laborator de savant, într-o sală de redacție, în culisele unui teatru.

Regimul nostru democratic pare făcut pentru ei, atât de mult îi favorizează. De aceea invazia evreiască a devenit lucrul cel mai firesc din lume. Nu s-a izbit de niciun obstacol serios.

Neo-iudaismul a fost foarte bine primit în Universitate. Ai zice chiar că avea inteligențe în locul acela. În aceasta nu este nimic uimitor. Evoluția care îl zămislise se produsese la noi. Dintr-o aceeași eroare ieșeau tendințe identice. Câțiva evrei, de altfel, colaborau acolo de destulă vreme; căci prezența lor în literatură și în învățământul oficial nu datează din acești ultimi ani.

Mai multe spirite — și treceau drept eminente — erau dispuse să primească idealul lor. Au mers mai departe decât se făcuse până atunci. Renan s-a făcut purtătorul lor de cuvânt, la 26 mai 1883, într-o conferință foarte aplaudată despre *identitatea originară și separarea treptată a iudaismului și a creștinismului*:

Urmând spiritul modern, spune el, evreul nu face decât să slujească opera la care a contribuit mai mult decât oricine în pace și pentru care a suferit atât de mult. Religia pură prin ceea ce întrevedem, ca

putând să lege omenirea întreagă, va fi realizarea religiei lui Israel, religia evreiască ideală, degajată de zgurile care s-au putut amesteca în ea.

Renan în persoană este cel care ni-i desemnează pe evrei ca depozitarii Religiei înaintea căreia religiile vor dispărea. Religia evreiască, așa cum o înțelege neo-iudaismul, s-ar identifica astfel cu religia romantismului religios. S-ar fi putut concepe vreodată un asemenea mesianism?

Un israelit, care și-a făcut un nume în exegeză și în literatură, indică modul în care această fericită identificare se va impune atenției generale. Este de ajuns, declară el în *Profeții lui Israel*, să se pună în comun inteligența Profeților și rezultatele științei. Efectele acestei uniri nu vor întârzia să se facă simțite. Secolul al XX-lea se va bucura cu siguranță de ele. Iată propriile sale cuvinte: „Religia secolului al XX-lea va renaște din fuziunea profetismului și a științei." Va fi întoarcerea la tradițiile primitive. James Darmesteter — căci el este — nu ignoră nimic din aspirațiile timpului său. Nu acordă materialismului său mai multă importanță decât trebuie. Căci oamenii nu se vor putea lipsi de religie. Au abandonat una; alta va sfârși prin a-i domina. Această religie, religia, le va reda divinitatea pe care profeții o adorau și o contemplau. Ei vor datora această binefacere științei, care, redusă la mijloacele ei singure, este neputincioasă să-i satisfacă: „Iată aproape un secol, scrie el în prefața sa, de când Franța și Europa sunt în căutarea unui Dumnezeu nou și caută în toate vânturile ecoul bunei vestiri viitoare. O plângere umple veacul nostru,

plângerea orfanului care nu mai are Tată ceresc care să-i vorbească și să-l călăuzească." Să-L ceară de la profeții lui Israel. Evreii sunt acolo pentru a le sluji drept introductori.

O teologie nouă s-a elaborat încet în mediile rabinice. Religia pe care o susține și o luminează se dă drept o religie laică și rațională. Credincioșii ei constituie *Uniunea liberală israelită*. Promotorul ei este rabinul Louis-Germain Lévy, doctor în litere. Faimosul senator anticlerical Delpech aplaudă ideea pe care acesta și-o face despre religie. Este, spune el, „un efort al ființei omenești pentru a sesiza, în măsura mijloacelor sale, esența absolută și orânduirea totală a lucrurilor și pentru a-și acorda acțiunea cu această realitate și cu această ordine universală. Această religie aspiră la cunoașterea unui Dumnezeu, principiu veșnic viu de ordine, de frumusețe și de iubire."

Rabinul Lévy a publicat, ca răspuns la *Aspirațiile conștiinței moderne* ale lui Séailles, o broșură sub acest titlu: *Religia secolului al XX-lea*! El se exprimă acolo în numele coreligionarilor săi, membri ai Uniunii liberale israelite. Ideile pe care le profesează nu trebuie să rămână neobservate. Iudaismul, așa cum îl privește el, răspunde într-un mod surprinzător aspirațiilor conștiinței moderne. Este o religie fără mister, fără dogmă revelată, fără teologie oficială, fără preot, dușmană a oricărei superstiții, însetată de cunoștințe clare, neadmițând alt criteriu al adevărului decât propria sa lumină. Religie a liberei examinări și a speculației libere, acest iudaism renovat încurajează efortul științific și ține seama de

rezultatele sale dovedite. Dacă recomandă cutare sau cutare credință, nu impune dictatorial niciuna.

Această religie esențialmente morală predică binele pentru bunătatea și frumusețea sa ideală; înlătură orice teamă și orice calcul personal; nu încurajează nici pietatea ocioasă, nici contemplația sau asceza; urmărește fuziunea intimă a individului și a societății și realizarea ideilor de dreptate și pace universală. Nedefinit perfectibilă, își asimilează progresele acumulate ale savanților și gânditorilor. Cu ea, rațiunea are întotdeauna ultimul cuvânt, iar critica se exercită liber asupra tradițiilor și instituțiilor. Această religie nu ezită niciodată să sacrifice un obicei perimat și să contracteze deprinderi care se adaptează mai bine condițiilor noi.

Nu se poate imagina nimic mai larg. Acest neo-iudaism își dilată brațele tot atât cât condițiile sale. Totul intră în el și se găsește acolo în largul său. Bonzii liberei cugetări religioase au acolo un exemplu vrednic de admirația lor. Unul dintre cei mai venerabili, cel puțin prin numărul anilor, s-a făcut interpretul lor la congresul de la Berlin, prin acest compliment savuros: „Admirabilă religie, care se rezumă într-o dogmă pe cât de profundă, pe atât de simplă, unitatea lui Dumnezeu, cu corolarul ei, unitatea omului, și care putea deveni religia genului omenesc, dacă doctrinele ei nu ar fi îmbrăcat-o și, ca să spunem astfel, închis-o în mai mult de șase sute de precepte. Cinste iudaismului modern, din care avem printre noi mai mulți reprezentanți distinși, care caută să redea religiei

lor semnificația sa primitivă." Hyacinthe Loyson a ținut acest limbaj.

În aceeași adunare, pastorul W. Monod a adus omagiu acestui mesianism, a cărui credință pur morală și religioasă nu se poate găsi niciodată în conflict cu progresul social sau cu știința. Neocreștinismul va fi readus, prin logica evoluției sale, la acest ebraism fundamental, care se confundă cu doctrina împărăției lui Dumnezeu, dacă este despuiată de ceea ce conciliile i-au adăugat.

Iată-ne deci pe toți amenințați să ne găsim evrei peste câtăva vreme.

Între timp, evreii de la Sorbona și din licee strecoară la urechea elevilor lor, sub învățământul moralei, al filozofiei sau al sociologiei, acest ideal religios. Încep prin a înlătura obstacolele care i-ar crea o stânjenire. Apoi inoculează puțin câte puțin tinerelor spirite gânduri și sentimente care îi reclamă prezența. În *Revista critică a ideilor și a cărților* din 10 octombrie 1912, d-l Gilbert Maire a zugrăvit pe unul dintre acești profesori, Frédéric Rauh. Îl surprinde chiar în exercițiul funcției sale, dezvoltându-și „experiența morală". Portretul se potrivește altor o sută. El prezintă toate caracterele rasei. Pun sub ochii cititorului trăsăturile sale principale:

Seducția bunăvoinței sale făcea mai primejdioasă nebunia opiniilor pe care învățământul său le dădea drept legi. Barbaria sa nu era lipsită de strălucire, și încă mai rar părea plictisitoare; avea finețuri

de psiholog, clarviziune în detalii, un stil rău, dar ingeniozitate. Este înveselitor să-l vezi pe acest profet al lui Israel, în cele mai rele divagații ale sale, luându-se drept savant. El poseda, credea el, imparțialitatea unui experimentator în laboratorul său; în realitate, toată viața sa nu făcu altceva decât să danseze, dacă îndrăznesc să spun, înaintea arcei dosarului. Lecțiile acestui om onest au dizolvat mai multe caractere decât toate viciile laolaltă. Dar era un corupător atât de candid și poate atât de iresponsabil, încât atenția noastră nu-l poate privi, în ciuda tuturor, fără indulgență. În chip naiv, voia să gândească occidental și, așa cum un negru crede că se civilizează în berăriile bulevardului Saint-Michel, Rauh a crezut că se francizează, că se naturalizează în facultățile și în școlile noastre, păscând și respingând toate florile culturii franceze.

Fără ereditate națională, fără legătură naturală cu francezii, aruncat într-o țară pe care poate o admira, dar pe care nu știa să o iubească, nu putea decât să adune cât mai bine ceea ce, în ideile franceze și în sofismele străine, îi părea susceptibil să ajute la gloria și victoria lui Israel. În el, mai mult decât în oricare altul, vorbeau tare pământul și morții, Iudeea eternă și familiile talmudiste. Idealul pe care nu-l proclama, dar care rămânea vigilent în el însuși, care îi dirija actele și le guverna inspirația, adevărata voce a conștiinței sale, era dorința de revanșă a strămoșilor săi persecutați.

CAPITOLUL VII - INFILTRĂRI PROTESTANTE

D-na de Staël reunea în salonul ei, sub Consulat, câțiva liber-cugetători cultivați. Ei se odihneau în bună companie de recentele orori ale revoluției. Acești voltairieni dezabuzați pregăteau împreună o conciliere între libera cugetare și creștinism. Benjamin Constant era unul dintre obișnuiți. Cuvier frecventa și el aceste reuniuni. Se ocupau mult de protestantism și de Germania.

Trezirea intelectuală care se producea dincolo de Rin stârnea tot atâta simpatie câtă curiozitate. Kant era obiectul unei vii atenții. La insistențele lui Benjamin Constant și ale lui Cuvier, Ch. de Villers a format la d-na de Staël proiectul de a scrie cele două volume ale sale asupra filozofiei kantiene.

În acest mediu exista un mare interes pentru situația religioasă a protestanților francezi. Ea nu fusese strălucită sub vechiul regim. Revoluția nu le dăduse decât libertatea. Era foarte puțin lucru. Ei s-au găsit, la începutul secolului al XIX-lea, într-o mare ignoranță a propriei lor religii. Bunele dispoziții

ale primului Consul față de ei nu puteau fi de ajuns pentru a le reda vigoarea intelectuală și morală. D-na de Staël s-a străduit să-i pună în relații cu coreligionarii lor din Germania. Aceștia ar putea mult pentru ei. Aceste încercări au ajuns la rezultat. Raporturile au devenit asidue. Protestantismul francez a acceptat de bunăvoie tutela protestantismului germanic.

Hughenoții noștri s-au făcut astfel primii agenți ai pătrunderii intelectuale a Germaniei la noi. Nu s-au ținut numai la serviciile pur teologice și biblice. Tot restul a urmat. D-l Bonet-Maury a profitat de congresul de la Berlin, în 1910, pentru a-și exprima cu glas tare recunoștința sa și pe aceea a coreligionarilor săi francezi față de pietatea și teologia germană. Amintea, în același timp, nobilul efort al alor săi în vederea stabilirii unor relații frecvente și intime între spiritul francez și știința germanică.

Protestanții, tot atât cât evreii, au concurat la revanșa pe care Germania a luat-o asupra Franței în timpul secolului al XIX-lea. Ea fusese până atunci tributară gândirii franceze. Rolurile s-au schimbat. Franței i s-a impus literatura științifică și filozofică a greoaiei sale vecine.

Elveția este, prin situația sa geografică, un intermediar natural între cele două țări. Este un rol pe care l-a împlinit adesea din secolul al XVI-lea. Protestanții din Elveția romandă știu în special să pună limba franceză în slujba teologiei germanice. Sunt, pe deasupra, capabili să adauge acolo bogățiile propriei lor gândiri. Nu le-au lipsit teologii. Au făcut bună primire

evoluției inaugurate de Schleiermacher. Ea a avut norocul de a beneficia acolo de efortul considerabil pe care l-a produs Vinet.

Vinet este cu mult superior lui Schleiermacher. Influența sa a fost mai profundă. Protestanții liberali și liber-cugetătorii îl pun în același rang cu Luther și Calvin. Gândirea protestantă a primit, într-adevăr, de la el o viață nouă și intensă. *Eseurile sale de filozofie morală și de morală religioasă* au apărut în 1867. Avea atunci patruzeci de ani și a murit zece ani mai târziu. Învățământul literar și religios pe care îl dădea la Basel și la Lausanne a trecut aproape neobservat. Opinia nu s-a ocupat de el decât după moartea sa.

Romantic și protestant cum era, Vinet s-a eliberat de orice tradiție de Biserică pentru a nu vedea decât Evanghelia și individul. Se îndepărtează prin sistem de tot ceea ce seamănă cu o dogmă. Teologia tradițională nu este în ochii săi decât o construcție juridică fără valoare; nu merită nicio atenție. Morala evanghelică singură îl interesează. Creștinismul îi apare în Evanghelii ca religia conștiinței. Este chiar conștiința conștiinței. Nu conține decât adevăruri omenești. Dă confirmarea sa elementelor esențiale ale cunoștințelor de care rațiunea este capabilă și celor mai bune rezultate ale experienței noastre. Mulți nu ar accepta o altă dovadă a adevărului Evangheliei.

Această înțelegere nouă a religiei este o dezvoltare logică a protestantismului. Dar Vinet face observația că ea îl depășește.

Este un ultra-protestantism. O distanță le separă. Cei care vor să o treacă nu întâlnesc obstacol mai stânjenitor decât principiul autorității. Să se descotorosească de el o dată pentru totdeauna. Ei au să se sprijine pe aplicarea următoarelor două principii: individualismul și libertatea de gândire. Acestea sunt marile lor reguli de viață. Ele le descoperă identitatea lui Dumnezeu și a legii morale absolute. Le arată în personalitatea lui Cristos absolutul moral, adică pe Dumnezeu, îmbrăcat cu atracția necesară împlinirii legii. Ei nu privesc atunci în virtute decât dezvoltarea individuală a conștiinței lor. Astfel pot fi oameni folositori semenilor lor și societății. Nu vor uita niciodată că viața societăților are drept garanție libertatea.

Învățământul postum al lui Vinet a avut asupra protestanților liberali o influență considerabilă. Autoritatea sa durează încă. Ea s-a impus principalelor oracole ale romantismului religios. Îi datorează tendința lor de a confunda morala și religia sau, mai degrabă, de a absorbi religia în morală.

Strasbourg este unul dintre aceste orașe-răscruce unde popoarele se întâlnesc în chip cu totul firesc. Germanii, elvețienii și francezii abia ies din casa lor pentru a ajunge acolo. A fost și rămâne o citadelă a protestantismului. Exista acolo o școală superioară de teologie protestantă. Profesorii și elevii erau francezi. Dar inteligențele priveau mereu dincolo de Rin. Gândeau ca în Germania. Metodele adoptate erau cele ale criticii germane. Se primeau ultimele rezultate obținute în laboratoarele ei cu o docilitate superstițioasă. Reuss a fost

multă vreme personajul cel mai reprezentativ al acestei stări de spirit.

Teologii protestanți din Strasbourg nu s-au mulțumit să vorbească; scriau mult. *Revista de Strasbourg*, timp de douăzeci de ani, de la 1850 la 1870, a întins cercul influenței lor. Erau citiți în toate mediile protestante cultivate. Cititorii lor erau ținuți de ei la curent cu tot ceea ce se învăța și se publica în Germania asupra chestiunilor religioase. Doi redactori s-au impus prin știința și talentul lor: Lichtenberger și Auguste Sabatier. Nu erau simpli traducători și încă mai puțin plagiatori. Aveau un câștig personal și idei cu adevărat ale lor. Cele treisprezece volume ale *Enciclopediei științelor religioase* o mărturisesc. Datorită muncii lor, miniștrii protestanți au avut mijloacele de a dobândi o instrucție teologică superioară. Dar era deja o instrucție foarte modernă prin fond și prin formă.

Acțiunea profesorilor din Strasbourg, până în anul 1870, nu a trecut prea mult de limitele protestantismului. Miniștrii care au voit, la rândul lor, să canalizeze răspândirea teologiei și a exegezei germane printre colegii lor din ținutul cévenol sau din provinciile de vest au avut încă și mai puțină iradiere. Édouard de Pressensé, care a întreprins să vulgarizeze doctrinele morale ale lui Vinet, nu a fost ascultat decât de un public restrâns. Nu era deci mare primejdie. Dar ieșirea dezastruoasă a războiului din 1870-1871 a modificat complet situația.

Protestanții alsacieni au dat, în cea mai mare parte, un frumos exemplu de patriotism. S-ar fi putut crede că comunitatea de credință religioasă le-ar face mai ușor acceptabilă dominația invadatorilor. Nu a fost așa. Fidelitatea față de Franța a biruit orice alt sentiment. Mulți și-au părăsit țara. Au primit la Paris și aiurea o primire foarte caldă. Catolicii s-au arătat tot atât de grăbiți ca ceilalți. Patriotismul excludea orice neîncredere. De altfel, nu a fost prilej de regret. Faptele pe care le voi relata își trag gravitatea din împrejurări cu totul diferite.

Democrația noastră republicană a arătat protestantismului o bunăvoință pe care o refuza Bisericii Catolice.

Constat faptul fără a-i cerceta cauzele. Conducătorii religioși ai protestanților alsacieni au beneficiat de această dispoziție favorabilă. Facultatea lor de teologie din Strasbourg dispăruse. Ei s-au gândit să o restabilească în altă parte. În anul 1877, ministrul Waddington le-a depășit toate așteptările, întemeind, sub acoperișul ospitalier al Sorbonei, o Facultate de Teologie Protestantă cu rămășițele celei din Strasbourg. Aceste rămășițe își păstraseră întreaga putere. Nu a fost nevoie decât să fie puse la locul lor pentru a oferi, în plin Paris, protestantismului liberal și romantic un învățământ superior oficial. Lichtenberger a îndeplinit funcția de decan; Auguste Sabatier, care a fost unul dintre primii profesori, i-a succedat. În locul acestuia a venit Edmond Stapfer. Jean Réville ocupa decanatul atunci când separarea Bisericilor și a Statului a adus desființarea acestei Facultăți (1908).

Facultatea de Teologie Protestantă din Montauban a avut aceeași soartă. Două școli superioare de teologie îi țin locul. Guvernul Republicii s-a arătat mărinimos. Titularii catedrelor desființate au fost obiectul grijii sale. Din șapte catedre noi create atunci la Paris sau în provincie, cinci le-au fost atribuite lor. Era mult; de aceea domnul Aulard a profitat de ocazie pentru a denunța cititorilor ziarului *L'Aurore* „Sorbona hughenotă".

Tendințele cele mai liberale predominau la Facultatea din Paris, în timp ce aceea din Montauban rămânea conservatoare. Creștinismul romantic al lui Schleiermacher a fost, așadar, cultivat și dezvoltat cu grijă de profesorii veniți din Strasbourg și de discipolii și succesorii lor. Laicizarea teologiei a fost radicală. Din ea s-a făcut ceva distinct de religie. Ei au adoptat tezele cele mai îndrăznețe ale colegilor lor germani, dar învăluindu-le într-o grație cu totul franceză. Decanul Auguste Sabatier excela în această artă. Lucrările sale i-au sporit și mai mult autoritatea prin succesul lor și prin meritul lor intrinsec. Gândirea sa se dezvoltă în ele, de la început până la sfârșit, mereu aceeași.

O găsim maturizată printr-o lungă experiență în ultima sa carte: *Religia autorității și religia spiritului*. Lucrarea care a exercitat cea mai profundă influență asupra inteligențelor este *Schiță a unei filozofii a religiei după psihologie și istorie*. Admiratorii și adversarii recunosc deopotrivă că aceste două opere au făcut epocă. Sabatier oferă cititorilor săi un protestantism reînnoit, înzestrat cu puteri neașteptate.

Devoții lui Vinet le puneau pe aceeași treaptă. Nu i-ar fi putut aduce o onoare mai mare. Alții cred că, de la Calvin încoace, protestantismul nu a mai avut un asemenea teolog. Nimeni, într-adevăr, nu a contribuit atât de mult ca el la a da neo-protestantismului formulele și sprijinul de care avea nevoie.

Pe bună dreptate este considerat cel mai autorizat doctor al progresului religios. Scrierile sale arată ce face din dogma creștină, în conștiința și în rațiunea credincioșilor, sistemul evoluției naturale necesare. O parte considerabilă a teologiei dispare ca definitiv perimată; ceea ce rămâne este transformat prin interpretări până la a deveni de nerecunoscut. Nu mai este o teologie, nici măcar o teologie protestantă.

Doctrina sa poate fi redusă la aceste concluzii revoluționare: dogmele sunt expresii simbolice prin care oamenii și-au rezumat experiența religioasă; admirația față de Cristos și înțelegerea Evangheliei trebuie însuflețite prin iubirea tradiției și a progresului; pentru a elabora o teorie religioasă tot mai științifică, trebuie eliminate ideile particulare pe care Cristos le avea din mediul și timpul Său; autonomia rațiunii nu trebuie niciodată sacrificată. Pe scurt, fiecare este invitat să-și făurească o religie, o Evanghelie și un Cristos propriu.

Facultatea de Teologie Protestantă nu era singura care răspândea aceste idei în Sorbona oficială.

Guvernul Republicii înlocuise Facultatea de Teologie Catolică, după desființarea ei, printr-o secție de științe religioase deschisă în cadrul Școlii Practice de Înalte Studii. Acolo se studia mai ales istoria originilor religioase și critica textelor, ceea ce oferea o excelentă ocazie de a aplica doctrina evoluției instituțiilor și ideilor creștine. Nu se făcea economie de aceasta sub conducerea familiei Réville. Prezența unor profesori catolici, ba chiar ecleziastici, nu trebuie să creeze iluzii cu privire la metodele aflate în cinste în această școală. Câteva catedre foarte specializate se bucură de o libertate deplină. Dar acestea nu sunt decât excepții. Ansamblul este consacrat laicizării științelor religioase.

Tinerii care frecventau cursurile Școlii Practice de Înalte Studii și ale Facultății de Teologie Protestantă au adoptat foarte repede ideile profesorilor lor. Auguste Sabatier a exercitat asupra tuturor cea mai mare influență. El le-a format spiritul după chipul propriului său spirit.

Mulți se pregăteau pentru slujirea pastorală; alții așteptau o carieră universitară. Studenții Facultății de Litere, care aveau dintr-un motiv oarecare nevoie de o informare religioasă, o căutau la această sursă. Chiar și profesorii se adăpau din ea. Era inevitabil. Prin caracterul său oficial, acest învățământ se recomanda astfel întregii Sorbone, profesori și studenți deopotrivă. Or, educatorii unei mari părți a tineretului provin de acolo. Se poate ghici ce poate rezulta de aici. Mă limitez pentru moment la a determina influența pe care acest focar a exercitat-o asupra evoluției protestantismului francez.

Cele două tendințe, conservatoare și liberală, reprezentate de Facultățile din Montauban și Paris, existau înainte de întemeierea celei din urmă. Ele provocau mai mult decât simple neplăceri. Existau tensiuni pe care publicul ajunsese să le cunoască. Pentru a remedia aceste tulburări, s-a convocat, în anul 1872, un sinod general al Bisericilor Reformate din Franța. Era primul după două secole. Dar, în loc să liniștească dezbinările, această adunare nu a făcut decât să agite spiritele.

Liberalii, care erau mai puțin numeroși, s-au arătat ireductibili. Nu s-a reușit să fie determinați să accepte simbolul majorității conservatoare. A trebuit să se ajungă la separare, și aceasta s-a făcut cu zgomot. De atunci înainte nu a mai fost vorba de un sinod general. Fiecare grup și-a avut propriul sinod.

Întemeierea Facultății din Paris și mai ales acțiunea personală a lui Auguste Sabatier au sporit forțele stângii liberale. Membrii ei erau deja câștigați de noile doctrine. Pastorii formați în această școală veneau aproape întotdeauna să le mărească rândurile. Protestanții lor deveneau și mai raționaliști.

Protestantismul lor își pierdea treptat caracterul confesional. Nu avea nimic definitiv. Nu era o Biserică. Nu trebuia să se caute în el nici organizare, nici formă creștină. De altfel, aceasta nu avea nicio importanță. Tradiția istorică era neglijată la fel de mult ca și dogmele însele. Creștinismul regenerat nu avea decât o singură misiune de îndeplinit: să facă să

conlucreze la dezvoltarea idealului creștin toate mișcările spiritului modern.

În acest scop, el acordă un loc foarte mare problemelor morale și sociale. Acesta este mijlocul de a spori în credincioși iubirea pe care ar trebui să o împingă până la dezinteresul absolut și la sacrificiu. Acest creștinism pretinde să fie social și afirmă că întemeiază fraternitatea umană pe paternitatea divină. Pentru a-l răspândi și dezvolta dispune de slujitori cultivați și zeloși. Democrația pe care o extrag din evanghelia lor nu se oprește întotdeauna înaintea socialismului.

În timp ce pastorii ortodocși au ca organe *Foi et Vie* sau *Le Christianisme au XXe siècle*, iar moderații se străduiesc să păstreze o dreaptă măsură în *La Vie Nouvelle*, ei își antrenează credincioșii prin *Le Protestant*, *L'Avant-Garde* sau *Le Christianisme Social*.

Charles Wagner este unul dintre lucrătorii activi ai acestei renovări. El a scris și a vorbit mult. Mai ales însă a acționat. Lui i se datorează deschiderea mai multor biserici libere. Ele sunt destinate acelui protestantism de avangardă care își revendică partea sa în marea operă de renaștere religioasă și de reconstrucție a cetății sufletelor pe noile sale temelii.

El este — după cum afirmă însuși Wagner — moștenitorul tuturor rezultatelor obținute prin munca generațiilor precedente în domeniul religios. Printre acești neobosiți gânditori și acești harnici pionieri sunt cântărite și rezolvate

problemele de care depinde, aici pe pământ, mersul ideilor religioase.

Charles Wagner are despre religia sa cea mai înaltă idee. El o prezintă ca opera timpurilor noi. Ea le pregătește în mod activ și mai bine decât orice altă religie sau filosofie. Este cea dintâi putere spirituală care există. Organizarea sa liberă și largă îi oferă acces în toate mediile și deschidere asupra tuturor domeniilor. Ea poate răspândi și provoca cea mai largă simpatie fără cea mai mică infidelitate față de principiile sale. Este capabilă să atragă, să grupeze și să lege în mănunchi toate forțele vii ale trecutului și toate cele ale viitorului.

Bisericile sale sunt deschise protestanților de orice confesiune și liber-cugetătorilor, cu condiția să aibă spirit de toleranță și să pună mai presus de orice adevărul și dreptatea.

Slujitorii neo-protestantismului fac multă vâlvă. Vom întâlni mai mulți dintre ei în continuarea cercetării noastre. Mă limitez aici la a prezenta unul care este, împreună cu Wagner, un tip al pastorului format după modelul lui Sabatier. Este vorba despre Wilfred Monod.

Începuturile slujirii sale pastorale au avut loc la Rouen. Ulterior a primit conducerea templului parizian al Oratoriului. Prin scrierile și conferințele sale ajunge la un public numeros. Atitudinea sa la sinodul de la Orléans, în ianuarie 1906, a atras atenția asupra ideilor și persoanei sale.

Critica sa la adresa protestantismului oficial manifestă fondul gândirii sale. Iată principalele sale reproșuri: acest protestantism este prea străin de rezultatele criticii moderne și de adevărurile științei; este închis preocupărilor sociale; este incapabil să distingă litera care ucide de spiritul care dă viață.

Monod nu se mulțumește să formuleze aceste critici. El trece la acțiune. Pentru a reuși mai bine, și-a trasat următorul program: să adune fiii Reformei într-o Biserică unde un creștinism modern, o rațiune deschisă tuturor luminilor, iubirea poporului și o vie preocupare pentru realitățile sociale să atragă oamenii pe care absența sentimentului religios îi întristează și pe care vechiul papism nu îi poate mulțumi. Astfel, trecerea de la protestantism la religia viitorului se va găsi pe deplin organizată.

Această pagină din cartea sa *Către credincioși și către atei* permite să fie judecat:

„Trebuie să mărturisim, după însuși Sfântul Pavel, că manifestarea supremă a lui Dumnezeu este încă viitoare. Astăzi, revelația Celui Veșnic în istorie nu este încheiată; stadiul actual al evoluției cosmice nu ne permite să elaborăm un concept adecvat al divinității. Lumea prezentă este un organism embrionar care aspiră la starea completă; această stare perfectă este împărăția lui Dumnezeu, sau cetatea dreptății, sau omenirea. Ea poate fi numită și Dumnezeu, căci Dumnezeu este cauza finală a lumii. Prin urmare, a admite că Dumnezeu există nu este decât un prim pas. Trebuie mers mai

departe; trebuie să vrem ca Dumnezeu să fie. Această afirmație și această atitudine reunite constituie credința în Dumnezeu.

A avea credință în Dumnezeu înseamnă, așadar, a voi deplina revelație a lui Dumnezeu în viitor. Dumnezeu nu este încă pe deplin manifestat... Trebuie să vrem ca Dumnezeu să fie; trebuie să-L afirmăm cu toate puterile ființei noastre; trebuie ca toate facultățile noastre să devină complicele venirii Sale, aliatele cauzei Sale."

Această parafrază sacrilegă a Rugăciunii Domnești ne introduce și mai adânc în gândirea domnului Monod:

„Vie împărăția Ta! — adică: să triumfe Mesia! să biruiască spiritul lui Isus! să devină fapt împlinit emanciparea economică, eliberarea intelectuală și răscumpărarea religioasă a neamului omenesc și să dovedească paternitatea divină! Dumnezeule! desăvârșește Întruparea: după Omul-Dumnezeu și prin El, dă-ne Omenirea-Dumnezeu."

Și restul.

Auguste Sabatier nu mergea atât de departe. Dar pastorul Monod are logica teribililor copii. El urmează, cu tot elanul său, tendința care i-a fost imprimată. Paul Sabatier face din el un mistic înflăcărat. Misticismul său seamănă foarte mult cu acela al rabinilor iudaismului reformat.

Toți acești oameni se împărtășesc dintr-o religie care nu mai este o religie. Sunt liber-cugetători care iau aparențe de devoțiune.

Acești educatori religioși își transmit starea de spirit. Numai oamenii cultivați o pot înțelege. Dar ei sunt capabili să o răspândească la rândul lor.

Favorurile de care se bucură le oferă, pentru aceasta, înlesniri incontestabile. Învățământul oficial le deschide larg porțile, așa cum le deschide și evreilor. Ei le trec în număr mare. Îi întâlnim la Sorbona, în universități, în licee și în școlile normale, unde ocupă de bunăvoie catedrele de filosofie și de istorie.

Tocmai acestea sunt catedrele care le permit să smulgă din suflete orice religie serioasă. Mai norocoși decât evreii, ei au reușit să se ridice până la posturile influente ale Ministerului Instrucțiunii Publice. Conducerea învățământului secundar și a învățământului primar s-a aflat în mâinile lor timp de mai mulți ani.

Franța democratică îi datorează învățătorii săi lui Ferdinand Buisson. Iar Buisson gândește și vorbește asemenea lui Auguste Sabatier, Charles Wagner și Wilfred Monod.

CAPITOLUL VIII - SPIRITUL NOU

Evreii reformați și protestanții liberali nu păstrează nicidecum monopolul sentimentelor lor. Tendințele cărora li se supun îi împing la o propagandă activă. Sunt destul de abili pentru a o organiza. Mijloacele nu le lipsesc. Ei au înțelegeri în cetatea pe care este vorba să o cucerească. Familiarizați, precum sunt, cu psihologia mulțimilor, ei evită preocuparea pentru număr. La ce bun, de altfel, să cauți mulțimea? Ea îi urmează întotdeauna pe cei care o antrenează. Pe aceștia trebuie să-i ai. Exemplul și acțiunea lor vor învinge toate obstacolele și toate rutinele. Să li se acorde timp. Nu se pot lipsi de el.

Există conducători de opinie la dreapta și la stânga, printre catolici și printre liber-cugetători. Opinia este întotdeauna făcută de ei. Ei învață, scriu, vorbesc. Savanți, artiști, scriitori, profesori, ei au asupra inteligențelor o stăpânire pe care o apără împotriva tuturor atacurilor. Regii opiniei catolice sau liber-cugetătoare nu se vor arunca în număr mare în sanctuarele religiei noi. Dar, la început, o minoritate este de ajuns. Trebuie prevăzute tulburări care vor face propaganda

ușoară. Progresul se va face cu prețul unor eforturi adesea eroice și al unor mari sacrificii. Astfel se răspândesc religiile.

Libera cugetare va opune mai puțină rezistență decât catolicismul. Religia care îi va fi supusă nu are nimic care să o înspăimânte. O adâncă comunitate de idei și de sentimente le unește deja. Ele nu sunt despărțite decât printr-o barieră de cuvinte. Aceasta va fi repede răsturnată. Atunci libera cugetare va deveni religioasă, în timp ce religia nu va avea decât să arate că este o liberă cugetare. Vom vedea curând cum se face aceasta.

Aceste tendințe se izbeau, în mediile catolice, de dificultăți de netrecut. Catolicii ultramontani sunt absolut închiși; nu se poate obține nimic de la ei. Catolicii liberali, așa cum s-au arătat până în 1890, nu sunt mai puțin ireductibili. Ei au rătăcit adesea atunci când a fost vorba de drepturile Bisericii asupra societăților moderne sau de acordul dintre știință și credință; dar credința lor este sinceră și iubirea lor față de Biserică, arzătoare. Liberalismul lor nu are nimic comun cu acela al neo-protestanților și al neo-evreilor. Pentru a câștiga teren de o parte sau de alta, va trebui deci să se uzeze de diplomație. Înaintarea cu fața descoperită este imposibilă. Numai procedeul obișnuit al sectelor poate reuși. Este metoda secretă sau ocultă pe care o întrebuințează francmasoneria. Ea constă în a propune în mod deschis un scop pe care, de fapt, pari să-l urmărești, în timp ce, în realitate, cauți un altul.

Apostolii romantismului religios vor să substituie Catolicismului religia, adică religia lor proprie. Iată scopul lor real și secret. Scopul lor mărturisit va fi să dezvolte sentimentul religios, să cultive bunele sentimente care decurg din el, să folosească pentru aceasta concursul credincioșilor tuturor religiilor și să caute în aceste religii ceea ce le unește, nu ceea ce le desparte. Ei se prezintă, așadar, drept lucrătorii unei uniri pe care o numesc necesară. Ei fac, la dreapta și la stânga, un apel stăruitor către bunele voințe.

Acest apel nu poate fi auzit decât de oameni cu o anumită cultură. Este inutil să te adresezi spiritelor vulgare și abia cioplite. Această tactică cere o dispoziție de a părăsi adevărurile și instituțiile stânjenitoare. Dar nimic nu este atât de comod.

Abilitatea și perseverența misionarilor acestei Evanghelii noi nu vor obține decât rezultate mediocre dacă evenimentele nu se pun de partea lor. Acestea sunt auxiliarii de care omul nu se poate lipsi. Cel care se identifică cu succesul unei cauze nu are decât să le aștepte. Ele îi vor lipsi numai rareori. Fără ele, osteneala sa ar fi pierdută. Religia nouă le-a văzut punându-se în slujba sa.

Marele public îl ignora încă pe Auguste Sabatier. Spiritele deosebeau cu greu termenul elucubrațiilor religioase ale lui Renan. Lucrarea de descompunere care se săvârșea în sânul protestantismului și al iudaismului rămânea neobservată. Nimeni nu putea avea cea mai mică neîncredere.

Franța ieșea din boulangism. Tinerimea își arătase dezgustul față de refrenele optzeci-nouăiste și față de parlamentarism; un ideal patriotic rău definit o ridicase deasupra ei însăși. Ea s-a găsit dezorientată a doua zi după umilințele în care această mișcare generoasă tocmai sfârșise. Marea serbare populară a Expoziției din 1889 a lăsat-o indiferentă. Atunci a fost văzută luând două direcții: o parte, descurajată, a devenit anarhistă; alta și-a continuat alergarea spre ideal, fără să știe unde să-l găsească.

Un scriitor care cunoștea tinerimea acelui timp, vicontele Melchior de Vogüé, a dat sentimentelor vagi care agitau această tinerime o formulă fericită: ea nu mai are credință în dogma fundamentală a marilor principii; maeștrii pe care îi ascultă cel mai bucuros i-au demonstrat insuficiența prin singurul procedeu de raționament la care este sensibilă, lecția faptelor. Ea înțelege că în zadar s-ar căuta, în întreaga lume a ideilor raționale sau raționaliste, principiul care singur poate da un temei solid noțiunii de datorie; omenirea nu l-a regăsit niciodată decât în fortăreața unde acesta locuiește, în sentimentul religios. Aceasta era sensibil în Cartierul Latin.

Sorbona oficială, cu scopul de a ridica nivelul moral al tinerimii universitare, provocase întemeierea Asociației Generale a Studenților. Aceștia se reuneau o dată pe an într-un banchet corporativ. Ministrul Instrucțiunii Publice îl prezida. Înalții demnitari ai Sorbonei își luau locul în jurul lui. Această tinerime avea o excelentă ocazie de a auzi o predică laică. Ea a ascultat și a aplaudat pe cei mai renumiți predicatori

ai idealului pământesc și ai moralei fără Dumnezeu, precum Renan, Gréard, Duruy, Gabriel Monod, Lavisse. Au fost și alții, capabili să dea o învățătură mai bună, de pildă Pasteur și Puvis de Chavannes.

Cel mai apreciat era, fără îndoială, domnul Lavisse. Omiliile sale revărsau cel mai curat spirit sorbonic. Greșesc scriind „omilii". Nu era aceasta. Domnul Lavisse lăsa monopolul omiliilor academice lui Renan, care excela în acest gen. Conversația familiară i se potrivea mai bine domnului Lavisse. El îi iubea pe studenți. Această iubire îi impunea slăbiciuni. Ce nu a sacrificat el nevoii de a rămâne popular printre ei? Societatea lor îl făcea să-și uite vârsta; devenea un camarad. În loc să predice, se lăsa dus.

„A conduce o tinerime, spunea el, dar aceasta nu este cu putință; aproape îmi vine să spun că nu este îngăduit. După ce o generație a ocupat scena timp de un sfert de veac și a uzat opiniile, ideile, iluziile, o alta îi urmează cu opinii, idei, iluzii noi și cu fii care nu seamănă cu părinții lor. Această deosebire este un efect perpetuu al lucrării de reînnoire care întreține viața. A pretinde să oprești această lucrare ar fi nebunie și foarte vătămător. Nu conduci o tinerime; o privești lucrând, o consulți, o asculți. Și, dacă îi vorbești, trebuie să fie întotdeauna respectând drepturile viitorului."

Tinerimea nu este decât prea dinainte câștigată de aceste sentimente măgulitoare.

S-a putut crede, în 1890, că această reînnoire avea să se facă într-un sens creștin. Banchetul anual al Asociației Generale a avut loc ca de obicei. Henri Bérenger, președintele ei, ocupa locul de onoare. Jules Ferry reprezenta guvernul. Vicontele de Vogüé a fost oratorul împrejurării. Să-l lăsăm la o parte pe Jules Ferry; prezența sa oficială este lipsită de interes. Vogüé și Bérenger trebuie să rețină întreaga noastră atenție.

Cel dintâi publicase deja *Romanul rus* și *Observațiile asupra Expoziției Centenarului*. În „cuvântul înainte" al *Romanului rus*, el invita tinerimea să se elibereze de un realism prea greoi, care închide înaintea inteligenței orice orizont spiritual. Ea nu are decât să lase să se dezvolte germenii de înviere a căror prezență este trădată de neliniști semnificative.

Bérenger a fost printre tinerii care au înțeles acest limbaj. Pentru el, ca și pentru mulți alții, Vogüé a devenit un maestru. Mărturiile de încredere pe care i le-au risipit au arătat că vorbise drept. Ei au crezut că trebuie să privească Biserica cu simpatie și să citească Evanghelia. Aceasta le-a produs efectul unei descoperiri. Dar nu au descoperit credința. Bunele sentimente le țineau locul. Și aceasta era deja ceva.

Vicontele de Vogüé avea înaintea lui această mulțime trezită și gata să-l aplaude. Niciunul dintre cuvintele sale nu trebuia să cadă în gol. El știa aceasta și a vorbit în consecință. Ai fi zis că este un om care citește prin ochi în adâncul cel mai intim al spiritelor și al inimilor și care traduce într-o limbă armonioasă și caldă ceea ce fiecare putea gândi și simți. Comunicarea

sufletească dintre orator și auditoriu a fost imediată și deplină. Părea că „berzele", mesagere ale renașterii creștine așteptate, zburau deasupra comesenilor. Numele scriitorilor desemnați prin această imagine erau pe toate buzele. Se auzea un freamăt de aripi.

Acest discurs a avut importanța unui eveniment. Presa pariziană i-a sporit însemnătatea prin laudele și comentariile sale. Sosise la ceasul potrivit. Acest succes a contribuit nu puțin la întărirea și înmulțirea semnelor unei renașteri religioase. Caracterul ei a fost mult exagerat, mă grăbesc să o spun. Oratorul îi invita pe jurnaliști prin propriul său exemplu. Totuși exista ceva. Această neliniște era sinceră. Mișcarea care a ieșit din ea ar fi putut da rezultate serioase și durabile. I-au lipsit numai oamenii capabili să o conducă și să o întrețină. Lăsată propriilor energii, trebuia să le consume și, în cele din urmă, să se împrăștie și să se piardă. Totuși, nu totul a fost pierdut.

Asociația Generală a Studenților nu a urmat mult timp această direcție. Alte influențe au înlocuit-o pe aceea a lui Melchior de Vogüé, astfel încât, doi ani mai târziu, Émile Zola a fost invitat la banchetul anual. Discursul său a fost aplaudat cu entuziasm. Nu a fost totul. În același an, membrii Asociației s-au înrolat în număr mare în Liga Democratică a Școlilor, care îl avea pe Aulard drept întemeietor. Studenții din 1892 nu mai erau, este adevărat, cei din 1890. Dintre aceștia din urmă, mai mulți au rămas credincioși idealului lor.

Alți scriitori, în toată puterea vârstei și în plinătatea talentului lor, mergeau pe urmele autorului *Romanului rus*. Domnul Paul Bourget începea, cu *Discipolul* și *Senzațiile Italiei*, o evoluție care avea să se încheie printr-un act de credință. Anatole Leroy-Beaulieu avea să spună curând nevoia pe care societățile contemporane o aveau de fraternitate religioasă, de spirit creștin, de Evanghelie. Curtea literară care se formase în jurul lui Zola pierdea câțiva dintre obișnuiții ei; Édouard Rod a avut, în *Sensul vieții*, îndrăzneala de a se întreba dacă nu cumva credința ar fi singurul răspuns la curiozitățile de care erau asaltate spiritele contemporane; Huysmans arunca publicului paginile extraordinare și misterioase ale cărții sale *Là-Bas*, care lăsa să se prevadă *En Route*.

Barbey d'Aurevilly nu a așteptat această dată pentru a descoperi la autor primele semne ale evoluției sale. El a crezut că poate spune, după lectura cărții *À Rebours*: Huysmans nu are decât să-și zboare creierii sau să se arunce la picioarele unui crucifix. Această prevedere s-a împlinit curând. Huysmans a făcut mai bine: s-a așezat în genunchi înaintea unui preot pentru a se spovedi. Coppée făcuse același lucru. Semnele prevestitoare ale acestei convertiri apăreau de mai mulți ani în scrierile sale. Studiul lui Bossuet avea să-l pună pe Brunetière pe drumul care duce la Roma.

Bourget, Brunetière, Coppée, Huysmans s-au întors la Biserică în anii care au urmat lui 1890. Dar evoluția lor se contura deja. Fiecare dintre ei a luat drumul care se potrivea cel mai bine temperamentului său și întorsăturii spiritului său.

Era urmat de o clientelă literară. Cititorii lor nu au trecut toți ultima etapă. Dar simțeau prejudecățile anticreștine risipindu-se una după alta; îl părăseau tot mai mult pe Voltaire; un început de iubire față de Biserică și de încredere în serviciile care se puteau aștepta de la ea le făcea odios orice anticlericalism. Era un mare bine.

Exemplul acestor convertiți iluștri a făcut să se emită asupra mișcării de care ne ocupăm judecăți al căror optimism ar fi astăzi inacceptabil. Această mișcare, care a fost numită neo-creștină, nu merita un asemenea nume. Pierre Lasserre, care i-a făcut o critică judicioasă în *Criza creștină*, este departe de a împărtăși aceste iluzii. Această tinerime literară, către care suflete naive își întorceau speranțele și admirația, avea o credință vagă, fără adeziune la un adevăr obiectiv. Era încă departe de credință. Nu avea nici măcar vreo dorință de a se informa asupra obiectului ei. De aceea Lasserre nu vedea niciun motiv de a-i numi neo-creștini. Titlul de neo... pur și simplu li s-ar potrivi mai bine. Avea dreptate.

Nu voi spune nimic despre snobii care au zburat în stoluri în falanga noului. Era ceva nou; nu cereau mai mult. Acest nou reușea; aceasta avea să le țină loc de talent. Acești degenerați și acești neputincioși, care aglomerează, sub pretext de literatură și artă, căile gândirii, nu contează. Ei sunt totuși mulțimea, iar opinia crede că există. Huysmans, într-o pagină pe care o voi cita, i-a respins cu dispreț spre neantul din care nu ar fi trebuit niciodată să iasă. *Latina mistică* a lui Remy de Gourmont,

căreia i-a dat o prefață, i-a oferit prilejul de a scrie ceea ce gândea despre ei.

„Se pare că tinerimea literară devine mistică. Această vorbă a circulat de curând prin Paris, iar reporteri sagaci s-au grăbit să ne anunțe această uimitoare mană cerească. Ea ne-a fost confirmată de martori importanți. Cu această ocazie, câțiva tineri scăpați din hergheliile Școlii Normale, unde nici măcar nu se osteniseră să-i jugănească, au intervenit pentru a explica mulțimilor neo-creștinismul. Unul dintre ei, un fel de elvețian, cu numele de Desjardins, a constatat gestația aeriană a tinerimii și, într-o broșură veselă intitulată *Datoria prezentă*, a predicat idealismul vesel și a pretins că aduce celor îndureraţi o mângâiere. Pe de altă parte, diverse reviste s-au întemeiat pentru a proclama necesitatea de a fi mistic. A fost atunci o ploaie de lucruri pioase. Poeții au părăsit-o pe Venus pentru Fecioara și i-au tratat pe Fericiți ca pe niște nimfe. Toate aceste fleacuri ar fi rămas, în definitiv, sterile și fără interes pentru oamenii care se ocupă de sănătatea unui timp, dacă teatrul nu s-ar fi amestecat...”

Huysmans sfârșește prin aceste reflecții pline de bun-simț: mistica nu se face așa cum se face roman naturalist, idealist sau psihologic. Trebuie mai întâi și înainte de toate să ai credința; trebuie apoi să o cultivi într-o viață curată. Această nelămurită tristețe a sufletului, care se numește idealism, spiritualism sau chiar deism, nu poate ține locul ei. Aceste năzuințe confuze către un necunoscut, un dincolo mai mult sau mai puțin tulbure, nu au nimic comun cu căutarea unei puteri

misterioase care domină omul. Sufletul care urmează această din urmă orientare știe ce vrea și unde merge; Îl găsește pe Dumnezeu, pentru a se adânci înaintea Lui, în timp ce El Se revarsă în el.

Aceste aprecieri au putut părea severe; ele rămân totuși adevărate. Snobii au tăcut curând, căci nu au găsit niciun folos în a scrie sau a vorbi. Idealismul lor mediocru nu a avut puterea de a recruta un public, nici de a păstra câțiva curioși.

Sentimentul nou și-a păstrat totuși energia la anumiți oameni de litere și profesori. Ei își dădeau impresia că au o religie, fără să încerce însă cea mai mică dorință de credință. Supranaturalul nu trezea în ei nicio curiozitate. „Vagul sufletului" le era de ajuns. Melchior de Vogüé a rămas pentru ei un conducător; dar le era cu mult superior. *Journal des Débats*, desemnat dinainte pentru această funcție, le-a servit drept organ oficial; coloanele sale au fost deschise cu generozitate condeielor lor. Același lucru îl voi spune despre *Revue des Deux Mondes* și despre *Revue Bleue*. Prin acestea ajungeau la o burghezie intelectuală care trecea drept conducătoare a opiniei. Dar opinia nu a urmat mult timp. Această neo-religie nu era o religie. Nu era nimic. Oricât s-ar face, opinia ajunge repede să simtă dezgust pentru un asemenea neant.

Această publicitate masivă și laudele care o umflau încă și mai mult i-au pătruns de importanța lor pe inspiratorii neo-creștinismului. Nemulțumiți să predice, ei și-au atribuit o

misiune care s-ar putea defini prin aceste cuvinte: laicizarea creștinismului. Le întâlnesc sub pana unui om al acestor zile, Jean Honcey. El a așezat-o într-un articol despre *Deșteptarea ideii religioase în Franța*, pe care *Revue Bleue* l-a publicat în 1891. Iată pasajul important:

„Acest secol vrea să trăiască, fiindcă speră; iubește, deci va crede. Începe să-și dea seama că Biserica nu este religia, chiar dacă religia se află în Biserică... El va întemeia o religie independentă, în care nu va avea nicio greutate să împace aspirațiile inimii sale cu nevoile legitime ale gândirii sale. A laiciza creștinismul ar însemna, la urma urmei, restituindu-i forma de la origine, a-i restitui și puterea și adevărul dintâi."

Acesta era și sentimentul lui Henri Bérenger și al altor neo-creștini. Fiecare îl exprima în limba sa și după întorsătura spiritului său. Citindu-i și ascultându-i, se recunoștea o doctrină comună. Iar această doctrină este exact aceea pe care romantismul religios o propagă de multă vreme. Absorbirea religiei într-un sentimentalism vag este aceeași de o parte și de alta. Se regăsesc aceleași erori, aceleași iluzii și adesea același limbaj. Ajungi să te întrebi dacă neo-creștinismul nu izvorăște în linie directă din această sursă. În orice caz, el s-a revărsat de timpuriu în albia ei, până la a confunda ideile, tendințele și persoanele. Au fost unii care, împreună cu Bérenger, au întors spatele idealismului lor, pentru a se arunca într-un alt romantism: socialismul anticlerical, care va fi numit curând dreyfusard. Cei care au rămas credincioși visului nu mai aveau decât să-și unească efortul cu acela al neo-protestanților și al

neo-evreilor. Făcând aceasta, fiecare a respectat condițiile pe care i le dicta mediul său social și mediul asupra căruia voia să acționeze.

James Darmesteter a privit această situație din punctul său de vedere israelit. Senzațiile pe care le-a încercat l-au înălțat până la nivelul profeților săi. De pe aceste înălțimi, el a zărit religiile viitorului. Acesta este titlul pe care l-a dat prefeței sale la *Profeții lui Israel*, publicată în *Revue Bleue* la 3 ianuarie 1892. Omenirea nu avea decât să reia adevărurile eliberatoare cuprinse în cărțile profetice. Darmesteter se credea, verosimil, chemat să le promulge din nou. Semnul pe care l-a făcut de a privi către originile lui Israel ar fi putut părea începutul unei retrageri. Ceea ce ar fi fost ridicol la niște oameni preocupați să meargă înainte. Dar o frază fericită a îngăduit să se venereze în persoana profeților lui Israel niște prevăzători și precursori. „Urcând înapoi spre ei, omenirea nu se dă înapoi cu douăzeci și șase de veacuri; ei erau cei care se aflau cu douăzeci și șase de veacuri înainte."

Protestanții liberali au triumfat. Mișcarea neo-creștină era pentru ei o șansă nesperată. Ea atrăgea înaintea tendințelor lor o întreagă tinerime. Noutățile lor teologice și aspirațiile prezentate drept moderne concordau. Îndrăzneala maeștrilor lor primea, în sfârșit, o justificare. Graba câtorva pastori se explică foarte bine. Ei deschideau pur și simplu brațele celor care veneau spre ei.

Domnul Honcey, pe care l-am citat adineauri, era protestant. El predica ridicarea indivizilor și a societății prin credința în sine însuși și în Cristos. Dar acest „sine însuși" era mărit peste măsură, în timp ce Cristos Se arăta atât de micșorat încât nu mai putea fi recunoscut. Ghirlandele de cuvinte și de imagini, cu îndemânare așezate în jurul gândirii și al numelui Său, nu înșelau pe nimeni. Acest Cristos era inexistent.

Pastorul Charles Wagner și-a încredințat destinul literar și teologic neo-creștinismului. Aceasta i-a reușit. Acest gest i-a dat numele celebrității. Generația care intra în viață în 1892 a putut citi cartea sa *Tinerețe*. O redactase pentru ea. Asemenea lui Darmesteter, el scrie ca un om care vede și care vestește. Este cel mai bun mijloc de a fi crezut.

Diagnosticul său moral asupra Franței este interesant de recitit. Țara noastră, declară el, se află la vârsta științei inductive. Timpul și-a făcut lucrarea. Vechile temelii sociale trosnesc, iar credințele străvechi amenință să se ruineze. Este urgent să fie întărite, exercitând un control sever asupra faptelor și ideilor intrate ca materiale în structura vechiului edificiu.

Această caducitate aparentă nu-l tulbură pe domnul Wagner. El salută sfârșitul iernii și venirea primăverii. Se dezgheață și o sevă primăvăratică însuflețește tinerimea. Berzele nu și-au făcut încă cuibul. Dar o lumină nouă strălucește în azurul cerurilor. Este steaua Franței democratice; o clipă întunecată înaintea amenințărilor brutale și a sarcasmelor vechiului

despotism și ale unei barbarii renăscânde, această vestitoare a vremurilor mai bune se arată în sfârșit la orizont.

Tinerimea nu are decât să ia ideile și lucrurile în punctul în care se află. Viața i le oferă de-a gata. Ea varsă în ea, fără cel mai mic efort, rezultatul lucrărilor și al luptelor la care ei nu au asistat. Fiecăruia îi revine să și-l însușească. Viața își va continua astfel mersul prin generația prezentă. Cei care o primesc nu mai au decât să o realizeze, făcând ceea ce le stă în putere și devenind ceea ce sunt capabili să devină. Experiențele lor personale se vor adăuga, spre a le spori, celor ale trecutului.

Domnul pastor Wagner își completează omiliile scrise prin definiții. El prezintă tinerimii lucrarea analizată mai sus drept scopul vieții și asimilează revelației roadele unirii, într-un suflet, a experienței trecutului cu propria sa experiență. El nu se teme să numească „credință" această revelație personală pe care viața o face fiecăruia. Dumnezeu le-a revelat oamenilor, o dată pentru totdeauna, adevărul pe care viața li-l aduce. Nu va mai începe din nou. Revelația Sa continuă cu viața. Nu trebuie decât să o primești în genunchi, în tăcerea sufletului, fără examinare și fără discuție.

Această credință nu implică adeziunea la niciun corp de doctrină. Ea nu poate fi demonstrată; infinitul pe care îl urmărește depășește prea mult inteligența omenească. Teologul hughenot întinde sub ochii cititorilor săi declarații a căror origine se recunoaște cu ușurință. Teologia istorică a

apropiat Evanghelia primitivă de conștiința timpului prezent; această Evanghelie depășește toate Bisericile care se revendică de la ea; ea se află mai mult în viitor decât în trecut; Bisericile particulare nu sunt bune decât pentru a pregăti Biserica universală.

Cartea lui Charles Wagner a fost prima încercare de confiscare a neo-creștinismului de către romanticii hughenoți. Alte tentative vor fi făcute de același pastor Wagner, de Wilfred Monod, de Gounelle. Dar eforturile lor reunite vor fi făcut mai puțin, pentru a realiza joncțiunea acestor două mișcări, decât singura operă teologică a maestrului lor al tuturor, Auguste Sabatier.

Pontifii liberei cugetări au făcut și ei avansuri acestei interesante tinerimi. Niciodată nu i s-au găsit atâtea calități ca în acea epocă. Rolul și stăruințele domnului Desjardins au fost foarte remarcate. Nu voi spune nimic despre personaj. Cititorii îl cunosc deja. Nimeni nu s-a ocupat mai mult decât el de laicizarea religioasă. Merge până la a dori o „convertire a Bisericii". Acesta este titlul unui articol pe care l-a publicat, în martie și mai 1898, în protestanta *Revue chrétienne*. El notează acolo cu satisfacție simptomele acestei convertiri și risipește, în această privință, încurajările și sfaturile sale. Lectura acestor pagini este foarte sugestivă, după tot ceea ce s-a petrecut de douăzeci de ani încoace.

Domnul Desjardins declară că religia lui Cristos încetează să fie imobilă; ea se întinerește. Iat-o deschizându-se, vorbind de

iubire; mijlocește pentru mulțimi suferinde. Ea pune accentul pe spiritual, după ce l-a așezat multă vreme pe ritual și pe politic. Nu este o evoluție de suprafață. Această împingere către spiritul modern s-a pregătit chiar în adâncurile Bisericii. Clerul însetează după mai mult adevăr prin mai multă iubire, asemenea oamenilor de aer liber și de drumuri libere. Tânărul cler iese în întâmpinarea democrației. Tinerii catolici se bifurcă; unii se țin de caritate și de resemnare; ceilalți sunt pentru războiul celor nefericiți împotriva celor fericiți. Aceștia din urmă păstrează lungile resentimente ale micilor lor familii, atât de des umilite de cei bogați. Sunt printre ei oameni cu imaginație năvalnică, care tună de la amvon împotriva societății și care fac să tremure, pentru a atrage atenția.

Journal des Débats avusese premiera acestui articol. Domnul Desjardins se afla acolo la el acasă. De acolo putea fi citit de un public dispus să ia neo-creștinismul în serios. Nicăieri nu se dorea atât de mult convertirea Bisericii. Aluziile sale au fost înțelese. El voia să facă să conveargă spre o acțiune comună diferitele medii care acceptaseră mișcarea neo-creștină. Vom vedea îndată ce trebuie să credem despre optimismul său.

Cititorii *Débats* îi putuseră urmări gândirea și preocupările într-o întreagă serie de articole, care au fost reunite în volum sub acest titlu: *Datoria prezentă*. Era programul său de laicizare religioasă. El l-a propus neo-creștinilor de toate provenințele. Domnul Desjardins este un predicator laic. Vorbind despre veselie, cultivă totuși genul plictisitor. Aceasta îl așază mult mai jos decât domnul Lavisse. Nu o primă tinerețe se

grupează în jurul lui. El predică o religie nouă pe care evită să o numească religie. Ea seamănă cu o morală. Este, într-adevăr, o morală care trebuie să țină loc de religie. Nu el a imaginat-o. Vechea morală creștină îi este de ajuns. Dar el a desprins-o numai de orice influență dogmatică.

Dogmele îi repugnă. Contemporanii noștri le găsesc lipsite de interes. Ei nu acordă decât o atenție ușoară dumnezeirii lui Isus Cristos și existenței unui Dumnezeu personal. Problema destinului, dreptatea, morala îi preocupă mai mult și pe bună dreptate. Căci, în sfârșit, omenirea, din care facem parte, este făcută pentru ceva. Domnul Desjardins mărturisește că nu știe care poate fi destinul ei. Dar se consolează de această ignoranță, gândind că datoria îi suplinește locul.

Datoria este, în ochii săi, voința binelui. Această voință este cu totul personală. Ceea ce înseamnă că fiecare vrea ceea ce i se pare bun și își fixează singur datoria. Fiecare este stăpânul moralei sale. Ea există în germen. Nu trebuie decât să o iubească din toată puterea sa. Atunci morala acționează asupra lui; intră în viața sa. Popoarele sunt supuse acestei condiții asemenea indivizilor. Ideile morale le agită și le împing. Actele unui eroism comun vin de aici. Se explică astfel modul cu totul spontan în care marile noastre fapte au țâșnit din solul nostru creștin, în Evul Mediu, la epoca marilor solidarități.

Domnul Desjardins speră că vom face din nou asemenea experiențe. El se străduiește să comunice tinerimii încrederea sa în viitor. Face mai mult: o îndeamnă să pregătească această

întoarcere, să-și creeze un ideal, să-l iubească și să-l facă iubit, să-și deschidă inimile revărsărilor mistice ale vieții, să suscite mișcări de opinie, să se asocieze cu persoanele care au credință în datorie, să procure răspândirea acestei credințe, să elaboreze un creștinism interior și, în sfârșit, să lucreze la venirea democrației.

Datoria prezentă întrece toate religiile care caută să edifice printr-o explicație a misterelor vieții și ale morții, în timp ce ea se propune să asigure pacea și îmbunătățirea comună prin dezvoltarea voinței și a iubirii. Religiile sunt individualiste, iar *Datoria prezentă* este socială. Religiile așază cerul dincolo de pământ și deasupra omului; *Datoria prezentă* îl așază pe pământ, în om și în conștiința sa.

Domnul Desjardins se teme să nu vadă aceste caractere sociale sau colective ale credinței sale și ale datoriei sale trecând neobservate. El le pune în evidență cât poate mai mult, mergând până la a face din acest ideal interior pe care fiecare trebuie să și-l impună sieși: „Puși în societate, acești oameni suferă atracții misterioase către o idee comună. Astfel poporul care se unifică și se întemeiază zămislește în mod spontan religia sa, care nu este decât conștiința, adevărată sau iluzorie, a destinului său."

Nu-mi dau osteneala să semnalez enormitățile pe care domnul Desjardins le acumulează. Ele se etalează toate singure, cu riscul de a expune bunul-simț cel mai simplu la ciocniri neîncetate. Propoziția sa cea mai uimitoare ar putea foarte

bine să fie aceasta: Franța nu și-a găsit încă religia și nici nu a luat conștiință de destinul său.

Uimirea, mărturisesc, scade când ne gândim la Franța despre care este vorba. Este Franța democratică, nu Franța... fără calificativ. Aceasta din urmă își cunoaște destinul și are drept religie catolicismul; cealaltă ar putea, într-adevăr, să reclame o altă religie, pe care o ignoră, și să urmărească un alt destin, de care nu are conștiință. Domnul Desjardins îi face ofertele sale de serviciu: ține la dispoziția ei și o religie, și conștiința unui destin. El contează pe colaborarea neo-creștinilor pentru a o face să le accepte. Împreună vor elabora „creștinismul interior", fără dogmă, care va fi perfecțiunea celuilalt, și vor căuta să descopere, printr-o experiență contemporană și zilnică a ceea ce se petrece în ei și în jurul lor, fenomenele spirituale pe care creștinismul le-a recunoscut dintotdeauna sub numele de păcat, răscumpărare, har etc.

Domnul Desjardins definește astfel, în *Datoria prezentă*, religia sa, pe care o va numi mai târziu, la Pontigny, un ultra-creștinism. Scopul său este, cu siguranță, de a o face acceptată de tinerii neo-creștini. Alianțele nu-l sperie. Va colabora bucuros cu domnul Wagner și cu pastorii, colegii săi. Domnul Henri Bérenger îi va fi, pentru un timp, auxiliar, în ciuda tendințelor sale mai intelectuale. Dar acești apostoli ai religiei noi s-au întrebat ce atitudine aveau să ia față de ei religiile creștine. Protestantismul și iudaismul li se păreau neglijabile. Nu la fel a fost cu catolicismul. Privirile lor s-au întors adesea spre Roma și au urmărit îndeaproape toate

manifestările gândirii catolice în Franța. Niciun simptom nu le scăpa.

Cunoaștem speranțele pe care domnul Desjardins le avea într-un viitor destul de apropiat. Domnul Bérenger, care era prin fire mai puțin optimist, a găsit câteva motive de speranță într-un scurt al lui Leon al XIII-lea către episcopul de Grenoble, monseniorul Fava.

După ce a citit actele unui congres al tinerimii catolice ținut în acest oraș, Papa a scris, între altele, aceste rânduri: „Ține de prudența creștină să nu respingem, ba mai bine zis, să ne conciliem, în urmărirea binelui fie individual, fie mai ales social, concursul tuturor oamenilor cinstiți. Marea majoritate a francezilor este catolică. Dar chiar printre cei care nu au această fericire, mulți păstrează, în ciuda tuturor lucrurilor, un fond de bun-simț, o anumită rectitudine pe care o putem numi sentimentul unui suflet în mod natural creștin." Această scrisoare este din 22 iunie 1892. Nu a fost nevoie de mai mult pentru a-i entuziasma pe neo-creștini. Admirația fără margini pe care au consacrat-o lui Leon al XIII-lea datează din acea zi. Bérenger s-a apucat să scoată din aceste cuvinte binevoitoare câteva consecințe neprevăzute:

„Este dogma Bisericii, a acestei societăți tainice și sfinte, la care necredincioșii sinceri și luminați, dacă sunt cu Isus, participă ei înșiși. Biserica redevine deci catolică, adică potrivit tuturor; ea grupează în jurul lui Cristos toate sufletele atinse de divin."

Era ceva nou în anumite medii catolice pariziene. Acest nou provenea în parte din aceleași izvoare ca neo-creștinismul. Desjardins și alții o știau. Mai mulți elevi ai Școlii Normale simțeau și ei nevoia de a întineri Biserica. Erau tineri evlavioși, care voiau să fie ai timpului lor și să joace un rol. Teza pe care unul dintre ei, domnul Maurice Blondel, a susținut-o la Sorbona, la 7 iunie 1893, despre *Acțiune*, a făcut un zgomot care s-a prelungit. Acest *Eseu al unei critici a vieții și al unei științe a practicii* a aruncat punți pe care numeroși catolici au trecut. În ciuda obscurității stilului și a gândirii, care l-ar face pe autor să fie luat drept german, a avut un mare succes și a contribuit la pregătirea unui neo-catolicism. A fost mai ales un act de reconciliere între catolicism și gândirea modernă.

Ecleziastici s-au făcut remarcați în aceleași medii prin întinderea științei lor și prin extraordinara suplețe a teologiei lor. Execuțiile sumare la care procedau în *Bulletin critique* îi scandalizau pe catolicii ortodocși. În schimb, tinerimea intelectuală aprecia spiritul domnilor Loisy și Duchesne. Era spiritul modern în haină ecleziastică. Exemplul lor dădea speranța acomodărilor pe care vechea teologie avea să sfârșească prin a le suferi. Oamenii la curent știau că aceste tendințe câștigau treptat tânărul cler. Dar aceste simptome scăpau celor mulți. Astfel, Biserica trecea mai mult ca oricând drept dușmana ireconciliabilă a tot ceea ce s-a convenit a se numi modern. Ea se încăpățâna să nu fie decât Biserica Syllabusului. Părea imposibil să se obțină cea mai mică apropiere, atâta vreme cât dura această prevenție. Singurul

mijloc de a o face să dispară nu ar fi oare să i se substituie una contrară? Oameni deprinși în arta de a mânui opinia au întreprins aceasta; vom vedea cu ce succes.

Suntem în epoca ralliement-ului. Eșecul boulangismului fusese, pentru cauza regalității și conservatoare, un dezastru. Roma l-a socotit ireparabil. Învinșii nu sunt apreciați nicăieri. Prudența recomanda o nouă orientare politică. S-a crezut necesar să se tragă folos din faptul republican. O asemenea schimbare de atitudine într-o guvernare nu se improvizează niciodată. A trebuit, așadar, ca spiritele să fie pregătite îndelung. Mulțimea, atunci, nu și-a dat seama. Era important să fie lăsată să ignore totul.

Oamenii avertizați își făceau o plăcere malițioasă din a nota zi de zi semnele prevestitoare ale evoluției. Așa a făcut Spuller. Doamna Juliette Adam l-a făcut cunoscut pe acest admirator al lui Lamennais, care își găsise locul în anturajul lui Gambetta. Anticlericalismul feroce al prietenilor săi nu avusese niciodată priză asupra acestui liber-cugetător cu adevărat liberal. Antecedentele și caracterul său îl predispuneau în favoarea neo-creștinismului și mai ales a noii orientări pe care Sfântul Scaun o dădea politicii sale. Ziarul *La République française* i-a publicat impresiile din 1890 până în 1892. Articolele sale au fost reunite într-un volum: *Evoluția politică și socială a Bisericii*.

După Spuller, Biserica ar înțelege că s-a terminat cu ideile monarhice și că democrația este forma nouă și poate definitivă

a societăților. De aceea o vedem acomodându-se, cu o suplețe extraordinară, timpurilor și împrejurărilor și începând prin a-și da ei însăși transformările indispensabile. Filosoful și istoricul care o observă sunt din nou cuprinși de admirație pentru geniul ei politic și social. Această evoluție a Bisericii romane este, fără nicio îndoială, evenimentul capital al secolului al XIX-lea. Ea are ca efect ivirea, printre catolici, a unui „spirit nou".

Spiritul nou, iată formula fericită care era așteptată. Spuller este cel care a găsit-o. Ea a avut norocul de a plăcea la dreapta și la stânga. Propriul ei succes o impunea neo-creștinilor drept cea mai bună formulă a speranțelor lor. Ei puteau crede că Biserica însăși simțea nevoia de a se reconcilia cu veacul. Nu le trebuia mai mult. Spuller nu era singurul care vorbea astfel. Anatole Leroy-Beaulieu repeta aceleași lucruri în termeni diferiți. În acea epocă s-a citit mult o carte a lui: *Papalitatea, socialismul și democrația*.

Opinia emisă de acești scriitori s-a propagat în cercurile liberale. Obișnuiții lor au celebrat mai sus ca oricând geniul marelui Papă care tocmai făcuse Bisericii această revelație. Aceste omagii interesate, care nu adăugau nimic actelor Sfântului Scaun, au contribuit la rătăcirea spiritului public.

Neo-creștinismul a durat numai câțiva ani. Nu putea fi decât prima fază a unei evoluții. El s-a produs în jurul Școlii Normale și al Sorbonei, pentru a se întinde la tinerii vasali ai anumitor seniori ai feudalității literare și universitare. A fost o

afacere de intelectuali. Dar acești intelectuali socoteau, desigur, să slujească drept organe gânditoare ale democrației noastre. Tendințele lor deopotrivă religioase și morale îi purtau către filosofie, exegeză, istoria religiilor, a originilor creștine sau a dogmelor, și către politică. În aceste diferite domenii ale activității lor intelectuale, au găsit maeștri și au cultivat un ideal. Alții decât ei puteau să intre la școala acestor maeștri și să se împărtășească din acest ideal. Făcând aceasta, aveau să colaboreze la formarea creștinismului interior și la laicizarea creștinismului.

Biserica avea să se preteze la aceasta? Care avea să fie atitudinea catolicilor?

CAPITOLUL IX - IMPORTURI AMERICANE

Un preot care a crezut că poate exercita o bună influență în mediile tinere, domnul abate Klein, i-a informat pe catolicii din Franța asupra acestor noi tendințe în religie și în literatură. Era la fel de tânăr prin vârstă și prin spirit ca aceia pentru care voia să trezească interesul cititorilor săi. Talentul său precoce și candoarea sa i-au cucerit numeroase simpatii. Renumele l-a copleșit repede cu favorurile sale. *Le Correspondant* l-a tratat ca pe unul dintre cei mai buni reprezentanți ai clerului francez. Avea încrederea unui public numeros.

În 1892, domnul Klein era tânăr. A înțeles că îi era necesară o mare rezervă. Se vede aceasta la lectura capitolelor cărții sale consacrate neo-creștinilor. Gândirea sa personală nu izbutește să se desprindă. Dar domnul Joiniot, vicar general al diecezei de Meaux, care i-a onorat cartea cu o prefață, nu are aceleași motive de a se arăta timid.

Tabloul pe care îl schițează despre situația noastră intelectuală ne livrează propriile sale sentimente.

Credincioșii și necredincioșii apar sub forma a două legiuni dușmane. Observatorul distinge în fiecare dintre ele două corpuri. La credincioși, sunt conservatorii și tinerii; la necredincioși, ireductibilii și spiritele largi. Conservatorii și ireductibilii aparțin generației care se duce; sunt neglijabili. Atenția se poartă în întregime asupra celor două grupuri tinere și largi; aceste două calificative se potrivesc și unuia, și celuilalt. Tinerii credincioși vor să comunice lumii noi care se ridică adevărurile al căror depozit îl au. Ei caută ceea ce unește, nu ceea ce desparte. Este singurul mijloc de a suda prezentul de trecut și de a da echilibru noii arce, lestând-o cu toată înțelepciunea strămoșilor. Ei au ambiția de a frământa societatea în fermentație cu plămada vieții vechi și veșnice. Împrumut aceste metafore de la domnul vicar general de Meaux.

Tinerii necredincioși se întorc spre ceea ce a fost, pentru a descoperi ce ar fi de luat din el. Poate că vor găsi ceva bun în vechile credințe, după ce le vor fi despuiat de formele lor pieritoare. Crezurile moderne, principiile și codurile noi li se par discutabile. Dezorientarea sufletelor și falimentul doctrinelor îi împing să ceară vechii credințe puțină lumină și o mângâiere. Acești tineri constituie o elită intelectuală și morală; fiind gândirea și virtutea, ei vor fi conducătorii de mâine. Trebuie, așadar, luați în serios. Iar domnul Joiniot rezumă astfel impresiile pe care le produce tabloul său: „Între susținătorii credinței tradiționale deschise gândirii moderne, pe de o parte, și susținătorii gândirii moderne în căutarea unei

credințe, pe de altă parte, se va face unirea, se va semna tratatul de pace al sufletelor."

Viitorul este acolo. Câți preoți, citind aceste pagini, au simțit născându-se și dezvoltându-se în ei optimismul de care ele debordează. Aceste sentimente au beneficiat de tot ceea ce s-a făcut atunci pentru a-i antrena pe francezi spre politica ralliement-ului. Dezvoltările oratorice în care contele Albert de Mun și-a așezat ordinul de a vira la stânga au contribuit mult la aceasta. Voințele romane au fost astfel, chiar din primele zile, alterate și depășite. Frumoasa enciclică a lui Leon al XIII-lea asupra *Condiției muncitorilor* a primit ea însăși interpretările cele mai fanteziste. Ralliement-ul, care era o simplă tactică, a luat importanța unui mare act doctrinal. Trebuie văzut la domnul Klein concluziile la care se ajunge cu acest sistem.

„Interesul Bisericii și al democrației cere alianța acestor două mari puteri, și vedem că cea dintâi face avansuri celei de-a doua."

Și zece pagini mai departe adaugă:

„De altfel, această enciclică întreagă, a cărei publicare este unul dintre cele mai mari evenimente ale istoriei religioase, se ridică drept exemplu și dovadă în sprijinul ideii pe care o apărăm."

El salută, așadar, vântul de Rusalii care a trecut peste Biserica Franței, scuturându-i până aproape de frângere ramurile

îmbătrânite, risipind ramurile moarte, readucând la aer, la soare, la viață, tulpinile ei verzi și tinere. Amintește cu o emoție pioasă primirea triumfală a muncitorilor la Vatican, onorurile regale care le-au fost aduse. Mulțimea lucrătorilor lua locul cortegiului suveranilor trecutului. Era întâlnirea solemnă a capului Bisericii cu trimișii poporului, punerea în lucrare a enciclicei și inaugurarea practică a unui timp nou.

Bunul abate Klein ne introduce într-un romantism social în care surprizele nu vor lipsi. Vom vedea aici dreptul divin trecând de la vechile monarhii la democrație. Ni se vor predica afinitățile dintre democrație și Biserică. Aceasta nu va fi totul. Există și afinități între romantismul social și romantismul religios. Se trece cu ușurință de la unul la celălalt. Afinitățile descoperite între democrație și Biserică vor face să se nască speranța de a democratiza catolicismul. Or, democrația nu este decât una dintre tendințele numite moderne. Aceste tendințe îndeamnă la apropieri în domeniul religios. Istoria religiilor, a originilor creștine, a dogmelor, exegeza, filosofia oferă un teren comun, favorabil concilierilor. Neo-creștinii sunt dispuși la asemenea întâlniri. Ei au deja cu tinerii credincioși pe care domnul vicar general Joiniot li i-a prezentat o tendință comună: democrația. Conversațiile pot începe de aici.

Ar fi multe de făcut pentru a acredita democrația pe lângă catolicii din Franța. Nu s-ar reuși decât antrenându-i fără știrea lor. Oamenii își fac rareori ei înșiși o opinie. Preferă să o primească gata făcută. Este inutil să te adresezi rațiunii lor.

Aceasta le-ar cere un efort. Se ajunge mai bine și mai repede sugerându-le. Pentru a o face, nu trebuie decât să li se pregătească o serie de impresii; cu punerile în scenă pe care le înlesnesc resursele unei mari capitale și publicitatea ziarelor cu mare tiraj, acesta este lucrul cel mai ușor din lume. Oamenii merg de la sine la momeala curiozităților satisfăcute și a succeselor reale sau fictive. Nimic nu-i impresionează atât de mult ca aparențele numărului și simulacrele inteligenței. Vor să fie și ei acolo.

Franța a văzut începând, în 1892, un întreg import de idei americane. A fost o reclamă organizată și condusă cu multă artă. Expoziția nu a lăsat nimic de dorit. Aceasta trebuia să prindă. Căci francezul este ospitalier față de idei și față de oameni. El ascultă cu plăcere și aplaudă din curtoazie ceea ce i se aduce din străinătate. Oamenii și lucrurile Americii de Nord îi stârnesc și mai mult curiozitatea. Statele Unite sunt patria averilor gigantice și a iluziilor colosale. Limba și arta noastră sunt foarte apreciate acolo. La New York, la Chicago, la San Francisco, se iubește mult să fie auzite și văzute celebritățile literare franceze. Cei pe care americanii i-au aplaudat consacră bucuros laudei lor și celei a țării lor un volum sau câteva articole. America a devenit astfel și mai interesantă. În realitate, francezii o cunosc foarte puțin. Aceasta dă libertate celui care le vorbește despre ea.

Este un pământ imens, pe care locuitorii săi nu au terminat de a-l cuceri. Se află acolo de toate, chiar și în materie de religie. De aceea domnul Desjardins este autorizat să caute acolo

câteva tipuri ale creștinismului său interior. Socotește necesar să-i inițieze mai întâi pe compatrioții săi în cunoașterea acestei țări. Aceasta ar contribui la promovarea reînnoirii care se pregătește în Franța.

Domnul Desjardins nu se înșală, iar domnul abate Klein ignoră trăsăturile modelului pe care vrea să-l ofere în jurul său. Americanii nu privesc, ca regulă generală, chestiunea religioasă sub aceeași lumină ca noi. Divergențele care separă confesiunile religioase se atenuează în ochii lor. Ansamblul acestor confesiuni le pare a constitui o religie americană. Această religie pretinde să se ocupe de societate mai mult decât de indivizi; este mai curioasă de omenesc decât de supranatural. Pentru acest dublu motiv, este numită socială și pozitivă. Ea vrea să se justifice prin servicii aduse și nu să se prevaleze de un drept divin. Se ocupă de viitor mai puțin decât de prezent. Învață să trăiești, nu să mori. Este o școală de energie. Domnul Henry Bargy o rezumă într-o singură frază: „Este o religie a umanității, altoită pe creștinism."

Catolicii își fac despre ea o cu totul altă idee. Dar nu ei sunt cei pe care străinul îi remarcă la sosire. Comunitățile protestante și religiile laice îi atrag mai degrabă atenția. Domnul Desjardins nu are nevoie de alte modele pentru a-și organiza creștinismul interior.

Câțiva membri ai clerului american trebuie să sufere influența mediului și să întindă mai mult decât se cuvine comuniunea sfinților peste șanțurile pe care erezia le-a săpat. Noțiunea lor

despre Biserică resimte aceasta. Ei tind să o americanizeze. Pe atunci, arhiepiscopul de Saint-Paul, monseniorul Ireland, a avut ambiția de a face catolicismul să intre în civilizația americană mai adânc decât protestantismul. Era oportun și realizabil. Americanii luau conștiință de unitatea lor națională. Sentimentul patriotic se trezea. Era loc să se amestece cu această trezire un sentiment religios. Cine avea să o facă? Protestantismul, risipit în secte multiple, era neputincios. Catolicismul depășea, prin numărul credincioșilor săi, principalele confesiuni protestante. În aceste împrejurări, arhiepiscopul de Saint-Paul s-a făcut apostolul patriotismului.

Avea deja o mare celebritate. Era un gentleman și un orator. Oamenii politici și oamenii de afaceri îl prețuiau foarte mult. Trecea drept om cu idei largi. Reușea mai bine decât oricine să liniștească grevele muncitorilor irlandezi. Antreprenorii și industriașii îi arătau recunoștința lor prin largheți regale. Seminarul său și operele diecezane profitau de aceasta.

Monseniorul Ireland tocmai dobândise un nou titlu la admirația compatrioților săi. Intervenția sa, unită cu aceea a cardinalului Gibbons, salvase de la o condamnare romană Cavalerii Muncii. Încă nu era de ajuns. Un triumf obținut în Franța, la Paris mai ales, de către un om și o cauză din America, avea să consacre pe unul și pe cealaltă pentru multă vreme. Opinia, pentru a domni acolo, se vede constrânsă să treacă prin Europa.

Prietenii și admiratorii arhiepiscopului de Saint-Paul știau aceasta. Ei aveau să tragă acasă o putere extraordinară dintr-un succes parizian, dacă ar fi putut să-l obțină. L-a obținut.

Era 18 iunie 1892. Arhiepiscopul de Saint-Paul se întorcea de la Roma. Prezența sa la Paris i-a făcut pe creștinii aflați în căutarea unei noi ordini de luptă să spere un cuvânt viu și luminos. Pentru a le procura satisfacția de a-l auzi, a fost organizată o conferință în sala mare a Societății de Geografie. Oratorul îl avea la dreapta sa pe vicontele Melchior de Vogüé, din Academia Franceză, și la stânga pe contele Albert de Mun. Membrii comitetului de inițiativă îl înconjurau. A fost remarcat domnul Henri Lorin, care va fi de acum înainte unul dintre lucrătorii cei mai activi ai propagandei democratice, și domnul Max Leclerc, autorul unei cărți despre *Crizele economică și religioasă în Statele Unite în 1890* și care, devenit director al puternicei case de editură Colin, a lucrat la aceeași propagandă într-un mediu diferit, cu tot atât succes.

Un auditoriu de elită era gata să aplaude totul. Erau vreo douăzeci de membri ai Institutului, deputați, senatori, profesori ai marilor școli, tânăr cler. Presa era larg reprezentată prin *Le Correspondant*, *Revue des Deux Mondes*, *L'Univers*, *La Croix*, *Le Figaro*, *Le Monde*, *Le Petit Journal* și *Les Débats*. Monseniorul Ireland a făcut să fie aclamată de acest nobil și bogat auditoriu parizian democrația, guvernarea poporului de către popor și pentru popor. Din discursul său, scânteietor de spirit și plin de informații curioase despre oamenii și lucrurile Americii, nu notez decât două pasaje; ele dau tuturor

celorlalte propria lor savoare: „Ce era, la începuturile sale, Creștinismul? O adevărată democrație." Comentariul care explică această propoziție a rămas neobservat. „Trebuie să spun că am în inima mea un viu sentiment de recunoștință pentru marea țară care a făcut ca Republica să fie canonizată de Leon al XIII-lea."

Câteva zile mai târziu, arhiepiscopul de Saint-Paul prezida banchetul studenților catolici din cercul Luxembourg. În toastul său, le-a dat, printre alte sfaturi practice, pe acela de a accepta democrația: „Iată înaintea voastră oceanul, și acest ocean se numește democrație; iar dacă voiți să plutiți pe acest ocean, trebuie să învățați a naviga pe valurile democrației."

Începând din iunie 1892, tinerii credincioși francezi, care îi solicitau cu brațele deschise pe neo-creștini, l-au ales drept doctor și călăuză pe monseniorul Ireland. El personifica acea Biserică americană ale cărei aspirații erau ale lor. Nimeni nu le-a formulat în termeni mai elocvenți. Domnul abate Klein, după o călătorie în Statele Unite, a publicat câteva dintre discursurile sale. Două pot fi luate drept discursuri-program: *Biserica și veacul* și *Progresul uman*. Cel dintâi este de departe cel mai important. Titlul său a devenit acela al culegerii. Nu garantez că toată gândirea arhiepiscopului de Saint-Paul se află acolo și încă mai puțin că aceasta ar fi expresia fidelă a sentimentelor episcopatului american. Nu tratez despre Bisericile americane, ci despre un import american. Ceea ce nu este același lucru, de vreme ce importatorul și-a făcut alegerea.

Domnul Klein, care este importatorul, oferă prietenilor săi *Biserica și veacul* drept expresia exactă a propriei sale gândiri. „Ceea ce spune aici acest arhiepiscop, spunem și noi ca el; ceea ce crede, credem și noi; voim ceea ce voiește el. Cerem să fim judecați după el; acesta este dreptul nostru, de vreme ce ne însușim ceea ce gândește." După exemplul său și aplicând doctrina sa, ei lucrează la reconcilierea Bisericii cu veacul. Nu poate fi vorba de a face Niagara să urce înapoi în lacul Erie.

„Biserica veacului și veacul Bisericii! Aceasta este deviza cea mai scumpă a monseniorului Ireland, continuă traducătorul. Va fi și a noastră. Suntem gata să-l urmăm și să spunem cu el: În ciuda defectelor și erorilor sale, îmi iubesc veacul; iubesc aspirațiile și hotărârile sale; mă desfăt în faptele sale de vitejie, în industriile și descoperirile sale. Îi mulțumesc pentru larga sa binefacere față de tovarășii mei, față de popor mai degrabă decât față de principi și pretendenți. Nu caut să urc înapoi spre trecut prin oceanul veacurilor. Voi privi întotdeauna înainte. Cred că Dumnezeu voiește ca prezentul să fie mai bun decât trecutul, iar viitorul mai bun decât prezentul."

Iluziile progresului nedefinit au emigrat dincolo de Ocean. Creierele americane s-au împovărat cu ele, se vede, tot atât de mult ca mințile franceze.

Acest faimos discurs cuprinde alte declarații, care au mers la noi din presbiteriu în presbiteriu, din colegiu în colegiu, grație domnului Klein. Mă limitez la aceasta:

„Este veacul democrației, în care popoarele, obosite de puterea nelimitată a suveranilor, devin suverane la rândul lor și exercită, mai mult sau mai puțin direct, puterea care le-a aparținut întotdeauna în principiu prin voința lui Dumnezeu. Veacul democrației! Biserica Catolică, sunt sigur, nu se teme de democrație, această înflorire a principiilor sale celor mai sfinte de egalitate, de fraternitate, de libertate a tuturor oamenilor în Cristos și prin Cristos. Aceste principii se citesc pe fiecare pagină a Evangheliei."

Transcriind aceste rânduri, îmi amintesc episoadele ultimei campanii electorale din Statele Unite pentru numirea Președintelui Republicii. Aceasta este democrația reală. Democrația monseniorului Ireland nu există decât în regiunea miturilor.

Să mai citim:

„Ceva nou! acesta este cuvântul de ordine al omenirii, iar a reînnoi toate lucrurile este hotărârea sa fermă... Momentul este prielnic pentru oamenii de talent și de caracter dintre fiii Bisericii lui Dumnezeu. Astăzi rutina timpului vechi este fatală; astăzi mijloacele obișnuite miros a decrepitudinea bătrâneții; criza cere ceva nou, extraordinar; și cu această condiție Biserica Catolică va înregistra cea mai mare dintre victoriile sale în cel mai mare dintre veacurile istorice."

Și încă:

„Predic noua cruciadă, cea mai glorioasă dintre cruciade: Biserica și veacul! să le unim, în numele omenirii, în numele lui Dumnezeu. Biserica și veacul! puneți-le în contact intim; inimile lor bat la unison; Dumnezeul omenirii lucrează în una, Dumnezeul revelației supranaturale lucrează în cealaltă; în amândouă este unul și același Dumnezeu."

Neo-creștinii și tinerii credincioși tresaltă de entuziasm și emoție la lectura acestor cuvinte și auzind comentariile calde pe care le primesc. Domnul Frédéric Boudin întemeiază, pentru a se inspira din ele, o *Uniune progresivă a tinerimii catolice*.

Henri Bérenger simte optimismul câștigându-l. Admiră mai mult ca oricând Biserica, simbolismul riturilor și al ceremoniilor ei; învață ceea ce ea conține venerabil în forma sa, moștenită de la evrei și de la eleni: esența anticei umanități care o impregnează de entuziasm. Ea este cel mai incomparabil monument al religiei universale. Să împlinească deci dorințele veacului, făcând o pace adevărată, și veacul nu o va mai nega.

În sfârșit, un întreg cler pregătește venirea cetății viitoare, care va urma acestei reconcilieri glorioase. Este abatele Garnier cu ziarul său republican *Le Peuple français*, abatele Naudet cu *Justice sociale* și mai târziu *Le Monde*, abatele Brugerette cu *L'Auvergne libre*, abatele Dabry, abatele Lacroix, viitorul episcop de Moûtiers, cu *Revue du clergé français*. Îi uit pe alții, care ar fi tot atât de necunoscuți fără aceste agitații cauzate de

neo... de toate felurile. Au fost unii, cu sau fără foaie, în numeroase dieceze. Numărul lor nu a făcut decât să crească. Au încercat să-și dea o organizare. Congresul sacerdotal de la Bourges, în 1900, a marcat apogeul dezvoltării lor. Laici, printre care mai mulți universitari, le dădeau un concurs folositor. Domnul Fonsegrive, între alții, le-a condus inteligențele prin revista sa *La Quinzaine*.

Acest nou cler, mă grăbesc să o spun, nu reprezintă Bisericile Franței și preoții lor mai mult decât clerul american al abatelui Klein reprezintă preoții și Bisericile Statelor Unite. Tipul acestui cler modern este domnul abate Lemire. El devine conducătorul și modelul său. Suveranitatea pe care urnele electorale ale circumscripției Hazebrouck au vărsat-o asupra capului și umerilor săi îi sporește prestigiul și îi recomandă discipolii. Totuși nu este un doctor. Dar alții vor avea idei pentru el. Ospitalitatea generoasă și abilă a domnului Henri Lorin îi va furniza mijloacele de a-i întâlni pe cei care le au. Acest rol ascuns, cu care acest Mecena discret va binevoi să se mulțumească până la era Săptămânilor Sociale, îi va permite să exercite asupra acestor elemente noi o influență considerabilă și adesea decisivă. Nu se bănuiește ce s-a făcut sau s-a pregătit la el.

Acești lucrători ai Cetății viitoare aveau nevoie de o mistică. Căci omul, fără mistică, nu face nimic durabil. Domnul abate Klein le-a adus una din America. Și ea era nouă. Doctorul ei, părintele Hecker — un sfânt pe care el l-a descoperit — realizase în viața și operele sale acest catolicism american pe

care arhiepiscopul de Saint-Paul îl idealiza prin elocvența sa. Clerul francez avea să aibă în el maestrul pe care îl aștepta, pe Vincent de Paul al secolului al XX-lea.

Domnul Klein și-a rezervat onoarea de a-l manifesta preoților pe acest mare ales al Providenței, acest maestru care învață mai multe generații omenești sarcina care le revine. Îl pune printre mistici, pe primul rang, după sfânta Tereza. Este tipul preotului modern, așa cum îi trebuie Bisericii pentru a recâștiga terenul pierdut prin faptul protestantismului și al necredinței contemporane. Viața lui ajută la înțelegerea stării prezente a omenirii și a condițiilor actuale ale progresului Bisericii. Ea arată, în practică, formarea și atitudinea intimă a unui suflet sacerdotal, preocupat să acționeze asupra timpurilor care încep.

Câte lucruri noi la părintele Hecker! Mai întâi, noțiunea sa despre viața religioasă. Religiosul său, paulistul — numele congregației al cărei întemeietor este — este un creștin care caută perfecțiunea creștină, compatibilă cu trăsăturile caracteristice ale propriei sale naturi și cu civilizația particulară a propriei sale țări: el acționează sub lucrarea lăuntrică a Duhului Sfânt; se adaptează mersului veacului spre libertate și independență personală; individualitatea sa nu ar putea fi prea puternică.

Și această încredere în sine, pe care o deghizează destul de rău o teorie asupra acțiunii Duhului Sfânt în indivizi! Această acțiune, unită cu o cooperare mai viguroasă din partea fiecărui

credincios, trebuie să ridice personalitatea omenească la o intensitate de forță și de măreție care va asigura în Biserică și în societate o eră nouă. Imaginația ar avea greutăți să conceapă ce va fi această cetate viitoare.

Acest sentiment ajunge la predominanța virtuților numite active asupra virtuților numite pasive. Se dă acest din urmă calificativ virtuților supranaturale ale smereniei, ascultării și renunțării. Virtuțile active sunt cele care asigură cea mai mare dezvoltare posibilă a umanității; ele răspund mai bine exigențelor temperamentelor democratice.

„Tipul de devoțiune și de ascetism după care se formează catolicii nu este bun decât să reprime activitatea personală, această calitate fără de care, în zilele noastre, nu există succes politic posibil. Energia pe care o cere politica modernă nu este proprie unei devoțiuni ca aceea care domnește în Europa; acest gen de devoțiune a putut, la vremea sa, să aducă servicii și să salveze Biserica; dar era mai ales atunci când era vorba de a nu se răzvrăti."

Acest amestec de politică și de mistică nu este banal.

Este o mistică anglo-saxonă, dispusă să ia toate aspirațiile moderne, în materie de știință, de mișcare socială, de politică, de spiritism, de religie, pentru a le transforma în mijloace de apărare și de victorie. Ea trebuia să obțină imediat sufragiile francezilor deja numeroși pe care direcțiile abatelui de Tourville și, curând, o carte a lui Demolins îi livrau

superiorității anglo-saxonilor. Părintele Hecker are vederi destul de stranii asupra inferiorității latinilor. Misiunea lor în Biserică s-ar fi încheiat la Conciliul Vaticanului. Celto-latinii intră în scenă; misiunea lor va fi de a naturaliza supranaturalul, în timp ce saxonii vor avea să supranaturalizeze naturalul.

Autorul acestor gânduri originale începe prin a se rătăci într-un naturalism tulburător. Spusele și faptele sale privitoare la accesul raționaliștilor în Biserică se potrivesc rău cu învățăturile teologiei. Căci nu poate fi vorba de a desființa vămile ecleziastice în favoarea lor. Cinstea omenească și calitățile intelectuale, morale sau politice nu vor ține niciodată locul cinstei religioase la un necatolic, fie el protestant sau fără nicio religie.

Părintele Hecker acordă o importanță capitală tuturor lucrurilor care privesc demnitatea omului sau evoluția harului lui Cristos. Cât despre subtilitățile teologiei, nu le găsește niciun interes. Teologia sa, ca și mistica sa, ar putea foarte bine să nu fie valabilă decât în democrație. Declarații precum următoarea îi dădeau o garanție în ochii tinerilor noștri credincioși:

„Forma guvernamentală a Statelor Unite este preferabilă oricărei alteia pentru catolici. Ea este mai favorabilă decât altele practicării virtuților care sunt condițiile necesare ale dezvoltării vieții religioase în om. Ea îi lasă o mai mare libertate de acțiune; prin urmare, îi face mai ușor să coopereze la conducerea Duhului Sfânt. Cu instituțiile sale populare, oamenii se bucură de o libertate mai mare

pentru împlinirea destinului lor. Biserica Catolică va fi deci cu atât mai înfloritoare în această națiune republicană cu cât reprezentanții Bisericii vor urma mai îndeaproape în viața civilă doctrina republicană."

Viața părintelui Hecker de domnul abate Klein a avut un mare succes. *Revue du clergé français*, publicându-i prefața, a recomandat cartea clientelei sale numeroase și influente. *La Quinzaine* a venit cu un articol dintre cele mai elogioase. *Le Correspondant* a avut unul al contelui de Chabrol. A fost, într-o întreagă presă, același concert de laude ca pentru discursul monseniorului Ireland. Opinia s-a găsit, dintr-odată, câștigată. Dar abatele Klein se angajase pe un teren primejdios. Teologii și-l rezervă. Domnul abate Maignen, în *La Vérité française*, și domnul abate Delassus, în *Semaine religieuse de Cambrai*, au început o examinare teologică a acestui nou import american. Domnul abate Périès, care îi cunoștea proveniența, îi semnalase mai întâi pericolul. S-a luat obiceiul de a-l desemna printr-un cuvânt, *americanismul*, care i-a rămas. Cei care vor să se pună la curent cu această polemică nu au decât să citească studiile domnului Maignen asupra *americanismului*: *Părintele Hecker este oare un sfânt?* și cartea monseniorului Delassus, *Americanismul și conjurația anticreștină*. *Americanismul* domnului Houtin face să se audă un alt sunet de clopot.

Sfântul Scaun nu putea păstra tăcerea. Dar, înainte de a se pronunța asupra valorii unei doctrine, așteaptă ca ea să se fi maturizat. Atunci poate fi prinsă în câteva formule precise.

Aceasta cere timp și muncă. Judecățile congregațiilor romane scapă astfel reproșului de precipitare.

În acest timp, americanismul s-a amestecat atât de bine cu tendințele unei părți a clerului, încât a supraviețuit efectelor unei condamnări. El circulă încă, pe fragmente, prin literatura democratică. Scrisoarea *Testem benevolentiae*, prin care Leon al XIII-lea l-a condamnat, este din 22 ianuarie 1899. Iată erorile proscrise în acest document: anumite dogme trebuie trecute sub tăcere sau modificate; trebuie adaptată disciplina Bisericii la timpuri și locuri și slăbite legăturile care îi leagă pe credincioși de autoritatea ecleziastică; Duhul Sfânt este de ajuns pentru conducerea sufletelor, iar direcția exterioară a autorității este inutilă; virtuțile naturale sunt mai potrivite timpurilor prezente decât virtuțile supranaturale; virtuțile active trebuie preferate virtuților pasive; voturile religioase sunt potrivnice geniului timpului nostru.

Neo-creștinii prevăzători nu au așteptat această condamnare pentru a lua o hotărâre. Li se făcuse speranța că Biserica avea, în sfârșit, să se preteze la o reconciliere cu veacul. Preoți și laici se puneau chezași pentru aceasta, după ce adoptaseră ei înșiși tendințele și ideile noi. Afirmațiile lor se umflau de tot zgomotul făcut pentru a acredita importurile americane. Dar era cu neputință să se recunoască acolo vreun act, vreun cuvânt oarecare care să angajeze Biserica. Ea păstra întotdeauna aceeași rezervă. Un observator nu avea nicio greutate să descopere ce ascundea, în asemenea condiții, o asemenea prudență.

Încă de la sfârșitul anului 1896, Henry Bérenger nu a crezut că trebuie să meargă mai departe. A făcut stânga-mprejur. *Revue des revues* din 15 ianuarie 1897 a primit confidențele sale: „Nu este adevărat că Biserica Catolică ar fi beneficiat de mișcarea neo-creștină. Biserica nu a recucerit asupra noastră nici măcar un singur suflet, iar noi am cucerit multe asupra ei: iată adevărul. Tot restul este reportaj și legendă." Nu mai erau berze, iar vicontele de Vogüé scria despre altceva.

Optimiștii — erau credincioși — au avut iluzii tenace. Abia în 1899, după condamnarea americanismului, întemeietorul-președinte al *Uniunii progresiste a tinerimii catolice*, domnul Frédéric Boudin, și-a dat în mod solemn demisia; nu i-au trebuit mai puțin de două broșuri pentru a o comenta: *În jurul politicii lui Leon al XIII-lea* și *Mișcarea neo-creștină*. Adolescenții din *Sillon* au crezut în senilitatea Papei; cardinalii substituiau voințele lor voinței sale.

Un om veghea și lucra. Îndelungatul său efort intelectual nu-l împiedica nicidecum să vadă, să audă și să vorbească. Este decanul Auguste Sabatier. Un alt Sabatier, Paul, bine așezat pentru a-l cunoaște, îl înfățișează pe „acest hughenot de rasă, al cărui sânge nu făcea decât o singură întoarcere la amintirea trecutului; [el] s-a găsit în câțiva ani cunoscut, apreciat, iubit în multe parohii de țară și seminarii catolice." Își lăsa să vorbească inima caldă și vibrantă, fără să se coboare la polemici. Sentimentul religios se afirma la el mai presus de controverse și de uri. Protestantismul reînnoit în inima sa avea

o putere de expansiune necunoscută. Preoți au mers spre el ca spre un mântuitor.

Vidalot, un apostat, îi mulțumea că i-a dat o mare parte din gândirea și din inima sa. Era atras spre preot ca printr-o adevărată vocație. Câți au trecut pragul cabinetului și al casei sale ospitaliere! Câte confidențe a auzit! Peste câte suflete tulburate a revărsat pacea! Pe lângă această acțiune personală și directă asupra conștiințelor, a avut asupra ansamblului clerului o influență reală. Unii asistau la cursurile sale; mulți alții îl citeau. Lui i se datorează reînnoirea exegezei și a teologiei. „A aruncat explozibilul în această tabără." I-a fost de ajuns, pentru a o face, să pună fiecare lucru la locul său: știința în creier, sediul ideii; religia în inimă, sediul sentimentului.

Un alt apostat i-a dat această mărturie:

„Se vedeau adesea sutane la cursul său; cabinetul său era asaltat de preoți. Era un părinte și un prieten atât de devotat! Avea darul de a ne înțelege, de a ne ghici crizele de conștiință, de a le analiza și de a le ușura, făcându-ne să renaștem la credință și la viața religioasă. Influența pe care domnul Sabatier o exercita asupra tânărului cler vine din faptul că el însuși străbătuse aceeași criză. Venit de la extrema ortodoxie la extremul liberalism, suferise în formule și în cadre; trecuse prin frângeri, trebuisese să-și elibereze conștiința. Iată de ce ne înțelegea atât de bine."

Și iată de ce au fost în acea epocă atâtea apostazii sacerdotale. Aceasta nu se mai văzuse niciodată din anii străluciți ai

Reformei. Era cunoscut preotul rău pe care ciuda, revolta sau o patimă grosolană îl arunca afară din calea sa. Cei abili își acopereau defecțiunea cu un frumos pretext intelectual. Dar aceste scandaluri erau rare. După 1890, numărul lor a crescut atât de mult încât a trebuit să se gândească la organizarea acestor evadări. Un preot apostat din dieceza de Marseille, Bourrier, a deschis un refugiu la Sèvres și și-a publicat ziarul *Le Chrétien français*. Un religios apostat, Corneloup, a întemeiat opera *Preotului convertit* la Courbevoie. Acești evadați nu se acomodau prea mult cu un protestantism liberal. Ar fi continuat mai bucuros slujirea lor într-o Biserică adaptată tendințelor romantismului religios.

CAPITOLUL X - CONGRESUL RELIGIILOR

Domnul abate Klein avea un prieten, abatele Charbonnel, care împărtășea admirația sa pentru catolicismul american și simpatiile sale pentru neo-creștinism. Ei tindeau spre același scop, dar pe căi diferite. Nu-i vedem prea mult lucrând la o operă unică. Abatele Klein se străduia să facă posibilă și apropiată reconcilierea Bisericii cu veacul; abatele Charbonnel și-a pus în gând să reconcilieze Biserica Catolică cu toate religiile. Era o întreprindere mult mai dificilă.

Bunătatea religiilor, oricare ar fi ele, cititorul își amintește, este înscrisă în crezul romantismului religios. Prin urmare, ar exista echivalență între toate religiile trecutului, prezentului și viitorului. Această pretenție trece, în Statele Unite, în domeniul realităților publice. Catolicismul, iudaismul, vechiul catolicism, diversele confesiuni protestante sunt tratate în același fel și cu aceleași considerații. Starea de spirit americană este, în aceasta, de acord cu preocupările legiuitorilor.

Această țară oferă religiilor un pământ virgin. Ele nu pot epuiza fecunditatea lui. Mai este loc pentru toate sectele posibile și imaginabile. Ele mișună. Se numără o sută cincizeci având un caracter oficial. Există cel puțin tot atâtea congregații independente, care nu au între ele nicio legătură. Este manifestarea evidentă a unei anarhii intelectuale și morale, care se explică într-o țară astfel formată. Un fapt se desprinde de aici cu aceeași evidență: americanul de Nord are o natură fundamental religioasă. Instinctul său este îndreptat cât se poate de rău. Sau, mai bine zis, nu este îndreptat deloc. Îl vedem atunci abandonându-se tuturor impulsurilor și atracțiilor. Se cheltuiește în toate direcțiile, fără discernământ. Aventurierii în materie de cult își fac din exploatarea lui treaba lor. Reușesc, ca alții în finanțe, în industrie sau în politică.

Un liberalism tot atât de larg ca imensele prerii îi poartă pe cetățeni spre respectul reciproc al convingerilor lor religioase. El este, poate, mai mult în temperamentul lor decât în constituția Statelor. Religiile se găsesc, prin fapt, până și în viața familială, pe piciorul unei egalități absolute. Această toleranță, devenită cu totul naturală, își poartă roadele. Americanul își schimbă religia precum domiciliul. Sau, fără să o schimbe oficial, participă la cultele cele mai diverse. Afacerile sale, relațiile sale, situația sa socială, alte comodități îi determină alegerea. Astfel, irlandezul care a făcut avere își va schimba cartierul, numele și Biserica. Cu excepția New York-ului, a Baltimore-ului și a câtorva alte orașe, unde se

întâlnesc catolici înstăriți, noile sale relații îl atrag spre comunitățile protestante unde se adună membrii aristocrației financiare. Locul său nu mai este în mijlocul oamenilor de rând. Trebuie să fii cetățean al unei mari democrații pentru a ridica religia până la acest nivel monden.

Aceste fenomene sunt destul de comune. Ele se leagă de altele despre care nu am nimic de spus. Americanul le produce spontan. Nu-i vine în minte să le susțină sau să le lege între ele printr-o teorie oarecare. Este în obiceiurile sale. El aleargă drept spre practic, fără să sistematizeze. La el, confraternitatea religiilor ajunge practic la relații și acorduri, așa cum se stabilesc în afaceri între case rivale. Apărarea intereselor comune le face necesare. Religiile, care au un scop și mijloace comune, nu scapă acestei necesități. Un european își dă seama cu greu de aceasta; dar americanul pricepe pe loc.

Catolicul găsește în învățăturile și practicile Bisericii sale o sută de motive de neîncredere. Rezerva sa îi depășește pe compatrioții săi. Ei nu înțeleg nimic din ea. A căuta ceea ce unește, interesele comune, și a neglija restul, ceea ce desparte: aceasta este maxima lor directoare.

Oameni care gândesc astfel ajung întotdeauna la o înțelegere. Încep prin a studia mijloacele de a o realiza și mai ales de a o face profitabilă. Orice întâlnire este bună pentru aceasta. Ele nu sunt nicăieri atât de numeroase și de ușoare ca la expozițiile universale. Dar aceste reuniuni, dacă se vrea ca ele să aibă rezultate, trebuie pregătite. Trebuie mai ales ca un om sau doi

să facă din ele propria lor afacere. Astfel reușesc congresele. Cineva, știind ce voiește, le adună și le conduce și, prin acest mijloc, asigură triumful unei idei, a sa.

Aceasta s-a petrecut la Chicago cu Parlamentul religiilor. Inițiativa acestui congres extraordinar a venit de la domnul Barrows. Dar nu ar fi obținut nimic fără concursul rectorului Universității Catolice din Washington, monseniorul Keane. Acest prelat a intrat în vederile sale. Nu s-a mărginit să pregătească opinia printre catolici și să obțină o participare efectivă a mai multor înalți demnitari ai clerului. S-a făcut încă avocatul Congresului prin presă și prin relațiile sale personale, pretutindeni unde aceasta a fost socotit folositor. Domnul Barrows l-a asociat lucrărilor de pregătire și de organizare. A luat o parte foarte activă la redactarea programelor.

Succesul a depășit toate speranțele. Săli vaste nu au putut cuprinde auditorii. Entuziasmul a devenit general și continuu. Un serviciu de presă făcut cu abilitate l-a comunicat departe. Simpatiile erau câștigate dinainte. Organizatorii Expoziției au avut și ei un rol. Congresul auxiliar însărcinat cu pregătirea și conducerea generală a tuturor adunărilor care trebuiau să aibă loc în cursul Expoziției universale a dat o dovadă strălucită a dispozițiilor sale, invitându-l pe arhiepiscopul de Saint-Paul să inaugureze seria lucrărilor sale printr-un discurs, la 21 octombrie 1892. Oratorul a vorbit despre Progresul uman. A fost interpretul aplaudat al opiniei comune.

Nu am de amintit decât pasajele din discursul său privitoare la Parlamentul religiilor.

„Secțiunea de religie, spune el, va încorona opera celorlalte secțiuni și va răspândi asupra lor suavul miros al parfumurilor cerești. Sublimă gândire, aceea de a face să iasă din marea Expoziție declarația că Dumnezeu domnește și că omul este slujitorul Său, că orice progres își are începutul și sfârșitul în El, alfa și omega tuturor lucrurilor. S-au tras obiecții împotriva congreselor religioase din faptul că acordul nu ar putea exista acolo asupra multor puncte și că adevărul ar avea întotdeauna de suferit din juxtapunerea erorii. Acest punct de vedere nu poate prevala. Adevărurile vitale și primordiale care privesc pe Dumnezeul suprem vor fi mărturisite de toți, iar proclamarea acestor adevăruri va avea un imens avantaj. De altfel, cei care cred că posedă adevărul nu au de ce să se teamă. Adevărul nu este timid. El ar căuta mai degrabă publicitatea cu această ocazie, ca în toate celelalte, pentru a se face cunoscut și pentru a se face iubit. Nu va fi discuție, nu va fi controversă. Scopul va fi de a arăta, prin procedee pașnice, care sunt mărturisirile de credință și operele religioase ale lumii în timpul prezent. Planurile secțiunii de religie a congresului auxiliar nu pot deci aduce decât rezultate excelente."

Aceasta trebuia să fie gândirea cardinalului Gibbons și a monseniorului Seton, episcop de Newark, care au făcut la Parlament două rapoarte despre *Biserica Catolică, Providența omenirii*, și despre *Sfânta Scriptură și catolicii*. Monseniorul

Keane a dat citire celui dintâi, aceluia al cardinalului. El însuși a tratat despre *Religia viitorului*. Monseniorul Ireland nu a putut să-și citească memoriul despre *Religia și Statul*, nu știu din ce motiv. Congregația Pauliștilor a fost reprezentată de superiorul său general, reverendul părinte Hewit, și de reverendul părinte Elliot, biograful părintelui Hecker. Acesta din urmă a tratat despre caracterul esențial și scopul religiei, iar celălalt a avut să expună *Dovezile existenței lui Dumnezeu*. Voi menționa numai memoriile domnului Byrne, președintele seminarului din Cincinnati, despre *Omul înainte și după cădere*, și ale domnului Martin Wade despre *Indisolubilitatea legăturii conjugale*. Aceasta dă o idee despre restul. În fond, membrii clerului american au făcut o apologetică politicoasă. Memoriile sau discursurile lor nu au oferit pretext pentru nicio critică serioasă.

Prezența lor într-un asemenea mediu este aceea care, chiar și după douăzeci de ani, produce o impresie dureroasă. Nu erau la locul lor. Mulți au simțit aceasta în diecezele Statelor Unite și s-au ținut în rezervă. Arhiepiscopul anglican de Canterbury a dat o lecție care ar fi trebuit înțeleasă; a blamat deschis însăși ideea Congresului.

Episcopii și preoții care au luat parte la lucrările sale nu angajau decât persoanele lor. Biserica a rămas în afară. Totuși, trebuie recunoscut, această participare a unui cardinal, a mai multor episcopi și a unui anumit număr de preoți a contat mult în succesul acestui Parlament în ochii catolicilor,

protestanților și necredincioșilor. I-au dat un prestigiu care îi lipsea și, prin urmare, o importanță. Au fost o „atracție".

Când a venit ziua, membrii activi ai Parlamentului religiilor au ocupat tribuna care le era destinată. Au fost 16 catolici, 100 de protestanți și schismatici greci sau armeni, 12 evrei, 2 musulmani, 6 chinezi, 8 japonezi și vreo cincisprezece hinduși. Franța avea doi reprezentanți, doi hughenoți, domnii Bonet-Maury, membru al Institutului, și Albert Réville, profesor la Collège de France și director al *Revue des religions*. Nu s-a văzut niciodată un asemenea spectacol. Este anormal și, voi spune cuvântul, ridicol. Este oare un Conciliu ecumenic al religiei sau o Adunare generală a Trustului religiilor? Nu știu prea bine. Mulțimea enormă și distinsă, care găsea aceasta admirabil, uimește cel puțin tot atât. Dar să-i lăsăm pe acești gravi personaje să deschidă gura; au lucruri importante de spus.

Lucrările Parlamentului religiilor s-au deschis prin recitarea Rugăciunii Domnești. S-a folosit traducerea uzitată la protestanții de limbă engleză. Cardinalul Gibbons a fost invitat să o pronunțe cu glas tare. După ședința de închidere, această onoare a fost rezervată rabinului Hirsch. Când acesta a terminat, monseniorul Keane a dat o binecuvântare. Președintele, domnul Bonney, anunțase sfârșitul lucrărilor în acești termeni: „Parlamentul este amânat. Slavă lui Dumnezeu întru cei de sus. Pace pe pământ. Bunăvoință către oameni."

Câte lucruri extraordinare au căzut de la această tribună! Toate temeritățile religioase au avut urechi care să le primească și mâini care să le aplaude. Protocolul admis le conferea aceleași drepturi ca adevărului. Unii au creierul pierdut în norii romantismului religios. Vor să antreneze Parlamentul după ei în căutarea mijloacelor de a obține unitatea religioasă. Este doctorul Alger, din Boston, care își face mărturisirea de credință: „Nu cerem să fie închisă ideea de Cristos într-o individualitate istorică, Isus din Nazaret. Cristos este întrupat în tot neamul omenesc." Este Albert Réville, declarând cu solemnitate că doctrina primordială a religiei viitorului va fi consubstanțialitatea omului cu Dumnezeu. Este doctorul Momerie, care pune toată religia în iubirea omului; el crede că un mare număr dintre cei pe care îi numim atei sunt mai religioși decât noi înșine. Cât despre domnul Drummond, din Glasgow, el Îl așază pe Dumnezeu în natură, unde este inseparabil de energiile lumii; definește creștinismul ca o evoluție întărită de ordin moral. Colonelul Higginson afirmă egala neputință a tuturor religiilor din punctul de vedere al inteligenței; dacă credulitatea lor este puerilă, aspirațiile lor sunt sublime. Rabinul Hirsch revendică pentru religia sa universală o Biserică fără dogmă, fără păcat, fără viață viitoare, fără Biblie, fără deosebire între sacru și profan. Această Biserică, dacă are un nume, se va numi Biserica lui Dumnezeu, fiindcă va fi Biserica omului. Omenirii îi trebuie mai multă religie decât teologie. Știința îi va ține loc de revelație.

Auditorii au remarcat cel puțin tot atât aceste enormități cât și demonstrațiile apologetice. Le-au aplaudat puternic și îndelung. Cei care le-au produs contau pe propria lor îndrăzneală. Vor fi regăsiți în altă parte. Dacă vor ajunge să lipsească, alții îi vor înlocui. Concluziile practice ale Parlamentului de la Chicago autorizau toate speranțele lor. Președintele Bonney nu a pronunțat închiderea lui; nu a făcut decât să-l amâne. Congresiștii au putut să-și spună un „la revedere". O comisie a fost însărcinată să asigure ținerea regulată a acestor adunări. Reverendul Lloyd Jones a propus ca sediu al următoarei orașul Benares; aceasta ar fi pentru începutul secolului al XX-lea. Dar Parisul a avut preferința. Reînnoirea secolului avea să coincidă cu Expoziția universală. Acest „conciliu al tuturor erorilor și al tuturor virtuților" avea să împrumute din această împrejurare o strălucire neașteptată. Credincioșii de credință tolerantă și gânditorii de gândire liberă aveau să alerge în număr mare în capitala Franței.

Domnul Bonet-Maury trebuia să organizeze acest congres al religiilor, de acord cu domnul Barrows. Nu a pierdut timp. Prima sa grijă a fost să câștige simpatii pentru proiect. Cititorii *Revue des Deux Mondes* au cunoscut, printr-un articol din 15 august 1894, impresiile sale asupra a ceea ce văzuse și auzise la Chicago și încrederea sa în viitorul acestor adunări. Librăria Hachette a lansat cât a putut mai bine cartea sa, *Congresul religiilor la Chicago*. Academia de Științe Morale și Politice a fost pusă la curent cu ceea ce se pregătea. Raportorului i-au fost adresate câteva critici judicioase. În ciuda unor rezistențe

care au făcut cinste spiritului francez, a câștigat partizani. Adeziunea cea mai importantă a fost aceea a decanului Auguste Sabatier. Așa trebuia să fie: un asemenea proiect demonstra că ideile sale erau în mers. Marele rabin Zadoch Kahn și-a promis concursul; era de așteptat.

Tânărul și ridicolul episcop al Gnozei, Synésius, s-a alăturat cu entuziasm: „Ceea ce pregătim, a scris el, nu este nici o adunare politică, nici un consiliu de ereziarhi; este conciliul ecumenic al timpurilor noi." Această formulă pretențioasă condensează ceea ce domnul Bonet-Maury exprima într-un stil prolix: „Unii au salutat congresul ca pe Rusaliile spiritului nou de fraternitate care trebuie să-i însufleţească pe oameni; alții nu au văzut în el decât o zadarnică tentativă de a face sinteza religiilor pe baza unei morale comune și a unei vagi sentimentalități religioase." Trebuie recunoscut în el un conciliu universal al religiilor istorice, care caută un acord asupra anumitor principii morale şi religioase comune, în vederea unei acțiuni de ansamblu împotriva unor adversari comuni. Asemenea reuniuni pot avea o mare însemnătate morală; ele răspund aspirațiilor elitei religioase a țărilor civilizate. Această elită religioasă îi cuprindea, evident, pe toți cei care gândeau ca domnul Bonet-Maury.

De partea sa, monseniorul Keane s-a pus în măsură să orienteze opinia catolicilor. Domnul abate Klein a pus la dispoziția sa, cel puțin o dată, *Bulletin de l'Institut catholique de Paris*. Domnul abate Maignen citează pasajul următor din articolul pe care l-a publicat acolo:

„De vreme ce o trăsătură distinctivă a misiunii Americii este, prin distrugerea barierelor și a ostilităților care despart rasele, întoarcerea la unitatea copiilor lui Dumnezeu îndelung divizați, de ce ceva asemănător nu s-ar putea face în ceea ce privește diviziunile și ostilitățile religioase? De ce congresele religioase nu ar ajunge la un congres internațional al religiilor, unde toți ar veni să se unească într-o toleranță și într-o caritate mutuale, unde toate formele de religie s-ar ridica împreună împotriva tuturor formelor de ireligie?"

Congresul științific internațional al catolicilor, reunit la Bruxelles în septembrie 1894, i-a oferit ocazia favorabilă de a sta de vorbă cu oameni care ar putea apoi să acționeze asupra anturajului lor. Monseniorul Keane le-a vorbit despre proiectul său cu o căldură comunicativă. A celebrat frumoasa și puternica unitate americană, care distruge în sânul ei tradiția geloziilor naționale, în timp ce Europa o perpetuează. Urile și diviziunile noastre se traduc prin mii de oameni sub arme pentru a distruge lumea. Nu există nimic asemănător în America. Fără a bănui folosul pe care antimilitariștii aveau să-l tragă din aceste declarații, rectorul Universității din Washington continuă și declară că religia este caritate. Este întotdeauna posibil să te înțelegi asupra carității, când nu o poți face cu prilejul credințelor. Nu este necesar, la urma urmei, dacă vrei să rămâi fidel credinței tale, să rămâi în război cu cei care au despre credință o idee diferită.

Acest prim sunet de clopot a dat sunete plăcute. S-a părut că lumea era mulțumită. Monseniorul Keane, rechemat de funcțiile sale în Statele Unite, a avut nevoie de un auxiliar

capabil să ducă această campanie până la capăt. Acest rol i se potrivea abatelui Klein. Cei pe care mișcarea neo-creștină îi mișcase îl socoteau un oracol. Avea încrederea publicului cu idei largi, singurul care putea porni. În ciuda unor simpatii care erau câștigate dinainte, nu a putut să-și asume această sarcină. Ea i-a fost oferită prietenului său, abatele Charbonnel, care a acceptat-o cu grabă.

Domnul Charbonnel a intrat în campanie prin zgomotosul său articol: *Un congres al religiilor în 1900*, pe care l-a publicat *Revue de Paris* la 1 septembrie 1895. Ar fi, spunea el, o frumoasă ocazie de a restaura ideea religioasă și un mijloc pentru Biserică de a-și oferi doctrina mulțimilor „fără aparatul nepopular al unei autorități care ar voi să se impună". Odată publicul prevenit, trebuia, prin demersuri personale, să se câștige simpatii și să se asigure concursuri. Monseniorul d'Hulst, care totuși nu dădea înapoi înaintea unei inițiative, s-a arătat sceptic asupra rezultatelor, încă din prima zi. Alții au fost mai puțin clarvăzători.

Tânărul cler și-a ciulit urechile și și-a ridicat capul. Ceda înnoirii vieții despre care i se vorbea. Servitutea rutinelor îmbătrânite îi devenea odioasă. Clerul parohial ignora aproape întotdeauna aceste noutăți; nu le înțelegea când, din întâmplare, ajungea să le cunoască. Dar clerul intelectual, clerul de învățământ și de acțiune socială, era mult mai deschis. Ar fi fost ușor de câștigat. Încrederea sa mergea deja către oameni gata să-l urmeze pentru a-l călăuzi mai bine.

Părintele Didon a fost unul dintre primii care și-a dat adeziunea. Domnii Lemire și Naudet au urmat exemplul său. Acesta din urmă luase conducerea ziarului *Le Monde*. Câțiva universitari au pledat aceeași cauză: domnul Fonsegrive, în *Gazette de France* din 17 septembrie, sub pseudonimul Jean Lacoste, și Léon Grégoire, în *Le Monde* din 14 octombrie. Abatele Charbonnel a revenit la atac în *L'Éclair* din 14 noiembrie. Era sigur că *Revue du clergé français* va merge. În acest timp, domnul Charbonnel își continua vizitele. A avut loc, la birourile ziarului *Le Monde*, o reuniune în care abatele Naudet a propus formarea unui comitet de propagandă. S-a putut crede că *L'Univers* avea să acorde simpatii măsurate. Domnii Anatole Leroy-Beaulieu și de Meaux, pe care domnul Bonet-Maury îi convinsese, aveau să acționeze, se credea, asupra mediilor lor. Cel dintâi găsea interesant să arate tuturor că despărțiturile confesionale nu mai sunt destul de înalte și destul de groase pentru a-i separa pe credincioși în secte vrăjmașe și pentru a tăia omenirea în tabere ostile. Abatele Charbonnel știa că monseniorul O'Connell, superiorul seminarului american de la Roma, era cu totul devotat Congresului religiilor. Împrejurări ușor de prevăzut aveau să facă necesară intervenția sa.

Congresul religiilor era departe de a plăcea tuturor catolicilor. S-a început discutarea lui. Ziarele care se vedeau în primul rând atunci când interesele religioase erau în cauză au manifestat neliniștile cititorilor lor avertizați. *La Vérité française*, *Gazette de France*, pe care articolul domnului

Fonsegrive nu o angaja nicidecum, *La Croix*, *L'Autorité*, au avut în reprobare aceeași atitudine. Aceste ziare reprezentau o forță. Unanimitatea lor echivala cu un semnal de alarmă. Arhiepiscopia Parisului se arăta mai mult decât rezervată; era neîncrezătoare. Cardinalul Richard aștepta, pentru a lua o decizie, ca Roma să se fi pronunțat.

De la începutul campaniei sale, abatele Charbonnel îi adresase cardinalului secretar de Stat un memoriu asupra proiectului de Congres universal al religiilor. Răspunsul nu a întârziat mult. Monseniorul Ireland a lăsat să se spere, la întoarcerea dintr-o călătorie la Roma, că va fi favorabil. În ciuda criticilor presei religioase, domnul Charbonnel credea în succesul întreprinderii sale. A plecat spre Elveția, unde protestanții îl așteptau. Conferințele sale la Lausanne și la Geneva au provocat uimire. A avut totuși motive să fie mulțumit de acest turneu.

Semaine littéraire din Geneva, câștigată în mod natural acestei idei, a deschis o anchetă pe lângă personalități eminente. Răspunsul pe care i l-a adresat Auguste Sabatier este, dintre toate, cel mai semnificativ: „Idealul care a inspirat congresul de la Chicago în 1893 nu este numai omenesc; el este încă esențialmente creștin. Nimic nu este mai mult în logica creștinismului, care aspiră să devină religia universală, și în aceea a dezvoltării istorice a omenirii, care de la o zi la alta capătă o conștiință mai limpede a unității sale morale. Nimeni nu ar putea nega că, în toate cultele, oamenii care se simt chemați să intre în marea familie omenească a lui Dumnezeu

nu încearcă încă de pe acum o vie dorință de a se apropia, de a se cunoaște, de a se edifica împreună, nu în mărturisirea unei doctrine religioase comune, ci în sentimentul practic și în credința într-un destin comun. Congresele religioase nu vor realiza unitatea religioasă, dar pot fi profeția ei." Marele teolog al romantismului religios nu avea altceva de spus.

Aceasta era într-adevăr gândirea dominantă a promotorilor și organizatorilor acestor adunări. Așteptând realizările viitoare, ei se aplicau să descopere și să expună elementele acestei unități religioase care zac în natura omenească și să dezvolte, printr-o cultură inteligentă, factorii morali și spirituali ai progresului omenesc. Primul articol al programului lor consta în a face din Rugăciunea Domnească sau *Pater noster* (*Tatăl nostru*) rugăciunea universală. Ea dă formula religiei supreme care îi va cuprinde pe toți oamenii. Este religia Paternității divine și a Fraternității omenești. Pentru a ajunge acolo, trebuie să se înceapă prin a uni toate religiile în aceeași credință morală. Se obține astfel o cultură morală și religioasă deopotrivă, care împinge pe planul din urmă divergențele exterioare. Fraternitatea efortului împlinește astfel o unire adevărată, fără abjurare și fără confuzie.

Biserica nu a voit să audă nimic. Demersurile abatelui Charbonnel au fost zadarnice. În ciuda stăruințelor celor al căror mandatar era, în fond, proiectul său a eșuat. Leon al XIII-lea, printr-o scrisoare către cardinalul Satolli, delegat apostolic în Statele Unite, a condamnat Congresele religiilor. S-a terminat, așadar. Patronii pe care abatele Charbonnel îi

recrutase la Paris l-au părăsit. Cât despre el, în loc să dea în mod loial mașina înapoi, a ascultat sugestiile necazului. Ele i-au devenit fatale. S-a observat repede că acest nefericit își pierduse credința în slujba erorilor al căror profet a fost. O credință nouă se substituise legii botezului și a sacerdoțiului său. Scrisoarea sa către cardinalul Richard nu lasă să mai subziste nicio îndoială:

„Nu, nu toate religiile sunt bune, scria el atunci; dar da, în toate există religia care este bună, și da, toate conștiințele sincer religioase, în care este spiritul religios, sunt bune prin valoarea morală a acestui spirit și a acestei sinceități; nu, religiile nu valorează toate la fel; dar da, toate conștiințele drepte valorează la fel și au un drept egal de a cere respectul liberei lor convingeri. Dacă credința este cel mai mare dar al lui Dumnezeu, buna-credință este cel mai mare merit al omului, dreptul său cel mai sacru și cel mai vrednic de apărat. Religiile valorează mai ales prin însușirea pe care sufletele și-o fac din ele și prin sprijinul moral pe care sufletele îl găsesc în ele... Nu este vorba atât de religii, cât de oameni religioși, și nu atât de crezuri și de adevăruri, cât de suflete credincioase și de sinceritate. Și astfel, dincolo de secte și de capele, într-o comuniune superioară de aspirații, de sentimente și de rugăciuni, se formează nobila elită a sufletelor religioase — Biserica într-adevăr a atâtor aleși care, prin pacea înălțătoare a credințelor și prin regrete și dorințe de credință, sau prin chinurile unei gândiri neliniștite, sau prin chemările

suferințelor lor, cu privirea spre lumină, Îl caută pe Dumnezeu."

Iată-l deci pe Charbonnel trecând pragul Bisericii romantismului religios. Are credința și aspirațiile ei. Campania pe care a dus-o i-a adus o celebritate, chiar literară. Nimic în el nu o legitima. Era un mediocru. Succesul său a fost efemer. Venea mai ales din contrastul dintre ideile sale și haina sa. Rar se vede un om în sutană ținând un asemenea limbaj. Parisul s-a interesat de aceasta. Dar, când Charbonnel și-a părăsit costumul ecleziastic, nu a mai rămas decât un om de litere neînsemnat. A dispărut în destinele tumultuoase ale *Rațiunii* și ale *Acțiunii*, unde emulul și vrăjmașul său norocos, Henry Bérenger, și-a găsit norocul.

S-a încăpățânat încă un timp să-și poarte privirile înapoi. A fost lăsat să scrie și să spună. Cele două volume ale sale: *Congresul religiilor și Elveția* și *Congres universal al religiilor în 1900. Istoria unei idei*, nu au avut nevoie să cadă în uitare. Dintr-un articol pe care l-a publicat, la 1 octombrie 1899, în *Revue chrétienne*, despre americanism, au fost reținute trăsăturile aruncate asupra prietenilor săi de odinioară, aceasta, de pildă: „Domnul abate Félix Klein și apărătorii americanismului se vor închide cu bună știință în făgăduințele lor de ascultare și de fidelitate, și vor răspândi ideile active care vor trezi independența personală, vitalitatea liberă a conștiințelor. Cu atât mai bine! nu vom avea decât să privim cum opera lor se împlinește puțin câte puțin."

Protestanții și liber-cugetătorii nu au renunțat la proiect. Nu au avut decât să-și modifice ușor programul. Congresul a avut deci loc la Paris în timpul Expoziției universale din 1900. Abținerea catolicilor a făcut necesară o schimbare de titlu. A fost un congres de istorie a religiilor. Trei preoți au crezut că pot să-i urmeze lucrările. Domnul Fourrière a rămas mai ușor neobservat decât ceilalți doi, domnul Toiton, pe care asociațiile cultuale l-au făcut celebru, și domnul Denis, care moderniza cât putea venerabilele *Annales de philosophie chrétienne* ale lui Bonnetty.

Concordia religioasă preocupa prea mult spiritele pentru ca să se renunțe la aceste adunări. Exemplul de la Chicago nu trebuia să eșueze la Paris. Domnul Bonet-Maury a putut face la Berlin, în 1910, istoria congreselor religiilor. Satisfacția sa era vizibilă. Memoriul său ne informează despre existența unui dublu curent. Cel dintâi se îndreaptă spre istoria religiilor, care este o formă nouă a științei religioase; domnii Albert și Jean Réville, Auguste Sabatier și Söderblom au fost, de la început, reprezentanții săi autorizați; *Revue d'histoire des religions* le-a servit drept organ. O catedră de istorie a religiilor la Collège de France le este dobândită. Sunt la ei acasă la Sorbona, în secția de științe religioase a Școlii Practice de Înalte Studii. Congresele de la Stockholm (1896), Paris (1900), Basel (1904) și Oxford (1907) au adoptat programul lor. Al doilea curent s-a manifestat la Congresele de la Londra (1901), Amsterdam (1903), Geneva, Boston și Berlin (1910). Următorul a avut loc la Paris în 1910. Domnul Ch. Wendle,

din Boston, pare să-i fie inspiratorul. Aceste reuniuni iau titlul de Congres al creștinismului liberal și al progresului religios.

Scopul rămâne același. Se caută de o parte și de alta să se suprime barierele dintre confesiunile religioase și libera cugetare, să se astupe șanțurile sau să se arunce punți. Paternitatea divină și fraternitatea omenească sunt principiile pe care se sprijină unirea. Se vorbește acolo mult despre solidaritatea dintre clase, națiuni și culte. Internaționalismul și interconfesionalismul găsesc în aceste medii credincioși și apostoli. Gândurile și tendințele acestor teologi pe dos au fost condensate de domnul Bonet-Maury în această axiomă: „Formulele și riturile sunt morminte în care se închide ideea religioasă încă vie."

Aceste Congrese, prin numele și calitatea membrilor lor și prin ideile pe care le emit, mărturisesc întinderea și adâncimea acestei descompuneri religioase. Protestantismul suferă cel mai mult din ea. I se descoperă simptomele la evrei și la schismaticii orientali. Islamismul însuși nu reușește să se apere. Același rău a contaminat, în Hindustan, în China și în Japonia, numeroase inteligențe. Nu va face decât să progreseze. Budismul, islamismul, iudaismul, ereziile creștine și schismele sunt incapabile să-i reziste. Bisericii Catolice îi trebuie, pentru a se apăra, constituția ei divină și energiile ei supranaturale.

CAPITOLUL XI - COMPANIONII VIEȚII NOI

În *Datoria prezentă*, domnul Paul Desjardins se adresează celor care urmează calea care urcă. Le promite să-i reunească într-o ligă a sufletelor. Aceasta va fi Societatea Companionilor Vieții Noi; împreună cu el și sub conducerea sa, ei se vor aplica să îndrepte idealul vieții și să-l facă iubit. Cartea sa pune la dispoziția lor o doctrină și o metodă. Acest apel a fost auzit de tineri și de oameni care începeau să nu mai fie tineri. Au mers spre el și împreună au întemeiat liga sufletelor. Titlul de Societatea Companionilor Vieții Noi nu le-a plăcut nicidecum. Vom vedea îndată pe cel care a avut preferința lor.

Domnul Desjardins nu acordă decât o importanță mediocră unei firme și dispozițiilor exterioare ale unui program. Atenția sa se poartă întreagă asupra scopului pe care și l-a propus o dată. Trage cu abilitate folos din împrejurări și din oameni. Iată douăzeci de ani de când aceasta durează și nu a fost văzut niciodată descurajându-se. Situația sa de profesor la colegiul Stanislas îi era favorabilă la început; mai târziu, aceea de

conferențiar la Școala Normală Superioară din Sèvres i-a fost cel puțin tot atât de favorabilă; fiecare lucru îi venea la ceasul său.

Colegiul Stanislas funcționa în acea epocă în condiții unice. Religioșii, Marianitii, aveau în mâini administrația și exercitau supravegherea și direcția religioasă și morală. Îndeplineau rolul de educatori, în timp ce învățământul era dat de maeștri universitari. Acesta era cazul domnului Desjardins. Avea deci la îndemână și membri ai Universității, și tinerimea ieșită din acest colegiu. Elementele de care a dispus la Sèvres au fost cu totul altele. Le-a avut drept eleve pe viitoarele profesoare ale liceelor de fete și ale școlilor normale de institutoare. Funcția sa îl punea în raporturi frecvente cu profesorii lor. În acest fel, difuzarea ideilor sale s-a făcut automat, sub acoperirea oficială și pe cheltuiala Statului, adică a contribuabililor.

Domnul Desjardins a grupat treptat universitarii care urmăreau același ideal. Sunt numeroși și au influența educatorilor. Ei sunt cei care, crescând tinerimea, pregătesc viitorul. Se vorbea mult atunci despre noile metode de educație. Morala laică tindea tot mai mult să devină o religie. Ea și-a avut pontifii și doctorii ei, s-a spus chiar teologii ei. Este religia pe care ei pretind să o impună Franței, prin mijlocirea învățământului oficial. Această religie nu diferă de libera cugetare religioasă, care este una dintre formele cele mai seducătoare ale romantismului.

Datoria prezentă era făcută pentru asemenea oameni. Tendințele neo-creștinismului îi interesaseră; mai mulți s-au abandonat lor. Ar fi cu putință să fie înrolați într-o societate a Companionilor vieții noi.

Să ne oprim pentru a privi acest mediu. Merită osteneala. Sunt toți republicani, fideli memoriei lui Gambetta. Credința lor democratică nu admite nicio îndoială; este radicală. Ea are toate iluziile și toate entuziasmele adolescenței. Republica este, în ochii lor, condiția politică definitivă a țării. Celelalte popoare vor sfârși prin a urma evoluția care se produce în Franța. Această credință republicană și democratică îmbracă uneori un caracter aproape religios. Ea a beneficiat recent de înfrângerea boulangismului și de triumfuri electorale. Centenarul Revoluției franceze și Expoziția universală din 1889 tocmai consacraseră aceste ascensiuni glorioase ale patriei. Republica putea, în sfârșit, să dea francezilor o pace puternică și durabilă și civilizația perfecționată pe care o așteaptă.

Anumiți universitari sunt înclinați să vadă în funcția lor un sacerdoțiu. Știința le împrumută un dumnezeu, iar filosofia o teologie. Bucuros profețesc. Sunt într-o catedră, iar Franța este o clasă: cetățenii, așezați pe bănci, nu au decât să le culeagă cuvintele. Maeștri fiind, au misiunea de a gândi pentru ceilalți. Orice inteligență care nu o reflectă pe a lor nu poate fi decât subalternă. Oamenii de litere cad în aceeași rătăcire. Ei formează împreună categoria intelectualilor. În democrație, se antrenează unii pe alții la cucerirea Statului,

pentru a se acoperi cu numele și puterea lui și pentru a pune comorile și administrația lui în slujba idealului lor.

Învățătorii primari s-au acoperit de ridicol, luând în serios rolul lor de parohi ai democrației și ai liberei cugetări. Se cunoaște răul pe care l-au făcut Franței. Mai mulți înțeleg deja răul pe care și l-au făcut lor înșiși. Vor simți, dacă vor citi aceste pagini, că criticile mele nu se adresează nici profesiei lor, nici corpului care trăiește din ea. Ele merg către caricatura pe care democrația a vulgarizat-o. Voi face aceeași observație cu privire la personalul învățământului secundar și al învățământului superior. Există, și în număr mare, oameni care, prin caracterul lor, prin știința lor și prin aptitudinile lor profesionale, merită respectul și recunoștința. Ei nu au răgazul de a transforma universitatea sau democrația în biserică.

Agitații și ambițioșii nu se mulțumesc cu o sarcină atât de simplă. Au luat conștiință de ceea ce îi lipsește democrației lor. Franța monarhică primise de la Biserica Catolică familii și indivizi îndelung formați de dogmele, morala și cultul ei. Ea mai exercită încă o influență asupra unui anumit număr de francezi. Dar aceasta trebuie să sfârșească. Acești domni au hotărât-o. Aceste dogme și aceste practici sunt incompatibile cu o democrație absolut hotărâtă să trăiască din libertate și egalitate. Totuși, democrația are, ca și monarhia, nevoie de o umanitate disciplinată. Incompatibilitatea care există între Biserică și democrație nu îi îngăduie Franței democratice să-i ceară acest serviciu. Ea nu l-ar accepta nici măcar dacă i-ar fi oferit. Totuși nevoia rămâne. Francezii nu-și vor da singuri

această formare indispensabilă. Dacă le lipsește, nu vor avea niciodată sufletul corespunzător instituțiilor lor.

Aulard, Hervé și Jaurès nu îi vor antrena pe toți acești maeștri în democrație. Zarva lor îi îndepărtează pe oamenii serioși și moderați. Aceștia preferă, pe bună dreptate, lucrarea modestă a învățământului și munca de cabinet, de care se odihnesc prin convorbiri. Nu-i vedem amestecându-se în acțiunea publică decât în împrejurări excepționale și observând ceremonialul care le este propriu. *Datoria prezentă* este făcută pentru ei. Morala civică pe care autorul o profesează răspunde nevoilor lor. Va fi ușor să se recruteze din rândurile lor Companionii Vieții Noi.

Aceste griji ale educației morale erau la ordinea zilei. Pastorul Charles Wagner vorbea despre ele în cartea sa *Tinerețe. Slăbiciunile voinței în timpul prezent*, de domnul Raoul Allier, ministru protestant și el, mărturisesc o preocupare asemănătoare. Domnul Max Leclerc, pe care această gravă problemă îl interesa, a propus câteva soluții în *Rolul social al universităților*.

Ofițerii înșiși au avut cuvântul lor de spus. A fost foarte remarcat un articol din *Revue des Deux Mondes*, din 15 martie 1891, despre *Rolul social al ofițerului în serviciul militar universal*. Era semnat Hubert Lyautey.

La 26 octombrie 1892, domnul Desjardins și-a întemeiat societatea Companionilor Vieții Noi. Ea a luat numele mai

expresiv de *Uniune pentru acțiunea morală*. Acțiunea morală era, într-adevăr, scopul pe care îl atribuia membrilor săi. Întemeietorii ei au luat drept tipare anumite societăți foarte răspândite în Statele Unite. Ele sunt cunoscute sub numele generic de „Societăți pentru cultura morală". Adler, un evreu, a fost inițiatorul lor. Tocmai se dăduse, în 1891, la Fischbacher, o traducere a principalelor sale discursuri, într-un volum intitulat: *Religia întemeiată pe morală*. Aceste societăți sunt adevărate Biserici laice. În ele, creștinismul este redus la partea sa strict morală. Domnul Desjardins nu a întrebuințat niciodată acest cuvânt: „Biserici laice". S-a apărat de a voi să facă lucrul acesta. Totuși, ce este acest Port-Royal laic, la care a visat multă vreme și pe care a sfârșit prin a-l întemeia?

Pentru a da Franței democratice această umanitate disciplinată, membrii Uniunii au voit să-și aplice mai întâi lor înșiși o disciplină. Această lucrare este cu totul personală. Fiecare trebuie să o săvârșească în forul său lăuntric. Astfel își poate face o inimă civilizată, adică o inimă de cetățean, în sensul pe care acest cuvânt îl primește în democrație, și un suflet vrednic de instituțiile democratice. Metodele pe care Bisericile le aplică sunt defectuoase: trebuie să se renunțe la ele și să se rupă cu orice dogmatism. Prin acest mijloc, se va avea o societate cu adevărat laică.

Uniunea prezintă în acești termeni scopul pe care îl urmărește: a reforma societatea prin reformarea critică și practică a

spiritului ei. Această lucrare de reformare personală este acțiunea culturii morale.

Antidogmatismul va merge oare până la completa ignorare a Bisericilor și a clerurilor lor? Domnul Desjardins nu crede aceasta. El apreciază societatea catolicilor și a preoților. O cooperare nu i-ar displăcea. A mers chiar mai departe. Dat fiind scopul său, *Uniunea pentru acțiunea morală* nu trebuia să treacă neobservată în ochii clerului catolic. Episcopatul avea să o cunoască. Domnul Desjardins, care era de această părere, a socotit că trebuia început cu începutul, adică cu Roma. O recunoaștere discretă a autorității ecleziastice ar calma cel puțin scrupulele legitime care ar putea împiedica pe ecleziastici să mărturisească Uniunii o simpatie eficace. Aceea a „sfântului abate Rambaud" din Lyon și a „sfântului abate Huvelin" din Paris era pe deplin dobândită. Era încurajator pentru întemeietori.

Domnul Desjardins a plecat deci la Roma, unde a fost primit de Eminența Sa cardinalul secretar de Stat. Înainte de a se prezenta la audiența pe care o solicitase, a trimis Suveranului Pontif un memoriu în care expunea scopul *Uniunii pentru acțiunea morală*. Avea grijă să amintească acolo enciclica lui Leon al XIII-lea asupra condiției muncitorilor, directivele sale pontificale privitoare la ralliement și scurtul către episcopul de Grenoble, care recomanda acceptarea concursului tuturor oamenilor cinstiți. La 19 septembrie 1892, Papa i-a făcut o primire binevoitoare: „Am citit scrisoarea dumneavoastră cu cea mai mare atenție, i-a spus el; ea nu cuprinde nicio idee

care să nu fie a mea. Mi-am exprimat gândirea de mai multe ori de curând către lumea catolică; cred că este inutil să vorbesc din nou. Dar spuneți-le bine prietenilor dumneavoastră că sunt cu totul cu voi." Domnul Desjardins rezuma prin aceste cuvinte o convorbire de patruzeci de minute. *Buletinul Uniunii* din 7 noiembrie 1892 a dus vestea acestei audiențe tuturor membrilor. Mulți au fost surprinși de ea. S-au plâns că directorul și întemeietorul îi angajase astfel fără știrea lor. Uniunea trebuia să ignore toate Bisericile, pe cea romană ca și pe celelalte. Era o dezavuare. Domnul Desjardins nu a avut decât să se resemneze.

Acești domni se temeau de sarcasmele domnului Aulard și ale Ligii sale democratice a școlilor; el afecta în toate împrejurările să vadă în Uniunea lor o formă și o urmare a neo-creștinismului. Aceasta nu-i împiedica nicidecum să aprecieze, după cum se cuvenea, simpatiile personale ale câtorva preoți și concursul catolicilor. Mulți s-au înșelat la început. Datorez adevărului să spun că domnul Fonsegrive nu a fost înșelat nicio clipă. El a declarat cât se poate de limpede că *Uniunea pentru acțiunea morală* era radical anticreștină. Avea prea multă dreptate. Buna-credință a mai multora putea fi surprinsă. Dar aceasta a devenit cu neputință după celebra conferință a domnului Séailles, din 15 aprilie 1897, la Societatea de Geografie. Era calificat să compromită întreaga Uniune. Discursul său avea ca obiect *Afirmațiile conștiinței contemporane*. Este unul dintre cele mai strălucite manifeste ale liberei cugetări în travaliul romantismului religios și o

mărturisire de credință trufașă a celui mai laic dintre raționalisme.

Au existat totuși întotdeauna câțiva membri ai clerului care au rămas sub influența Uniunii. *Correspondance* din 1906 a publicat o scrisoare provenind de la un preot din dieceza de Autun. El se folosea de acest organ pentru a supune miniștrilor Bisericilor naționale care împărtășeau sentimentele sale un mijloc practic de a salva, împreună cu persoanele lor, esențialul din ceea ce țineau să păstreze din trecutul lor, în vederea mântuirii și a binelui comun. Le propune să ducă viața comună într-un fel de modest Port-Royal, care le-ar îngădui să trăiască și să moară cu demnitate și în libertate, răspândind în jurul lor, prin exemplu și propagandă, nevoia, respectul și iubirea adevărului și a dreptului, împreună cu aplicarea metodelor critice.

Uniunea pentru acțiunea morală a trebuit, constituindu-se, să-și aleagă comitetul de conducere. Directorul sau președintele nu putea fi decât domnul Desjardins în persoană. El a îndeplinit de atunci întotdeauna această funcție. I-a avut drept primii colegi pe domnii Max Leclerc, pe care îl cunoaștem deja, P. Lerolle, Gillotin, Marcel Girod, care a devenit director al colegiului din Saint-Servan, André Michel, conservator al muzeelor naționale, Lucien Fontaines, industriaș, Raoul Allier, ministru protestant, Charles Wagner, pastor al Bisericii libere din Fontenay-aux-Roses, Gabriel Monod, pe care este inutil să-l prezentăm, Hubert Lyautey, căpitan de cavalerie, Antonin de Margerie, căpitan brevetat de artilerie, detașat la Ministerul

de Război, Georges de Méré, ofițer de ordonanță al generalului de Galliffet, și, în sfârșit, domnul abate Ackermann, profesor la Stanislas.

Léon Letellier și Jules Lagneau, neputând asista la prima reuniune, și-au cerut scuze.

Uniunea și-a avut sediul social și și-a ținut adunările în impasse Ronsin, nr. 6, cu ieșire spre strada Vaugirard. Nu s-a crezut util să se aibă de la început o organizație. Membrii schimbau idei, își comunicau documente și informații. Grupul lor avea aerul unui sindicat al bunei voințe între oameni hotărâți să-și împlinească întreaga datorie. Reforma lor individuală, pe care o defineau drept „o convertire", avea să-i aducă, prin forța lucrurilor, să-și pregătească retrageri în comun, unde să trăiască împreună ore calme de refacere și de interiorizare. Așteptând aceasta, au prins toate ocaziile de a fraterniza lăuntric cu companionii pe care cadrele sociale, politice sau naționale îi țineau departe de ei. Au fost văzuți luând parte la reuniuni protestante, la La Chapelle, sau catolice, la Cercul Luxembourg. Dar experiența le-a arătat inconvenientele acestor ieșiri. Viața dinăuntru li s-a părut preferabilă.

Crearea unui buletin s-a impus repede. Primul număr este din 7 noiembrie 1892. A fost rezervat inițiaților. A devenit bilunar la începutul celui de-al doilea an. Articolele apăreau fără semnătură. Aceasta a durat până în 1896. Domnul Letellier a îndeplinit funcția de girant.

Recrutarea Uniunii a fost rapidă. Voi semnala câteva adeziuni deosebit de semnificative: aceea a domnului Ferdinand Buisson, pe care toată lumea îl cunoaște; a domnului Séailles, unul dintre purtătorii de steag ai liberei cugetări religioase, care avea să primească în curând o catedră de filosofie la Sorbona, dacă nu o ocupa deja; a domnului Gide, profesor la Facultatea de Drept din Paris și vicepreședinte al Asociației protestante pentru studiul problemelor sociale; a domnului Devinat, director al școlii normale a departamentului Seine; a domnului Keufer, secretar general al Sindicatului tipografilor; a domnilor L. Boisse, profesor la liceul Henri IV; Brunschwig, profesor la liceul Henri IV; Frédéric Rauh, evreu, însărcinat cu cursuri la Facultatea de Litere, așteptând un post de profesor; Arthur Fontaine, inginer-șef al minelor și director al muncii la Ministerul Comerțului; Deherme, Previn, Jacquard, Duclaux, care se căsătorise cu o fiică a evreului Darmesteter, mare admiratoare a lui Renan, plină de amintiri personale despre omul și anturajul lui, în care trăise mult.

Îi rezerv pentru sfârșit pe domnii Daniel Halévy, pe jumătate evreu, om de litere, și Pécaut. Cel dintâi se exprima astfel într-un articol despre Inchiziție: „Să formăm dorința ca într-o zi oamenii să devină înțelepți; să înceteze de a consacra un fel de cult sistemelor pe care spiritul lor le-a conceput; să renunțe a voi să violenteze, să falsifice natura; atunci, prin multă reflecție, blândețe și tenacitate, vor izbuti să facă să intre puțină lumină în întunericul vieții și puțină armonie în confuzia ei." Aceasta este chintesența moralei sale. Pécaut, el,

este adevăratul creator al învățământului feminin în Universitate.

Liceele de fete răspund unei nevoi a familiilor evreiești, protestante și liber-cugetătoare, care pot astfel să procure copiilor lor un învățământ distins, al cărui monopol îl deținuseră până atunci pensionatele religioase. Întemeierea lor este un eveniment în istoria democrației. Félix Pécaut a început prin a organiza școala normală de la Fontenay-aux-Roses. Domnul Guyiesse apreciază opera sa astfel:

„Crearea unui corp didactic feminin necongregaționist a fost un act violent revoluționar; ea a fost împotriva prejudecăților celor mai adânc stabilite, a moravurilor celor mai vechi, a judecăților asupra cărora cei mai mulți oameni erau de acord. A crea un personal de femei trăind o viață independentă și absolut personală a fost un act mult mai revoluționar decât legea divorțului."

Pécaut a reușit pe deplin. A făcut din Fontenay un Port-Royal laic; cuvântul este al decanului Alfred Croiset. Era în acest om o conștiință inflexibilă, o înaltă rațiune independentă și liberală, un ideal generos, care aprindea în privirea sa de apostol o flacără de neuitat. Elevele sale aveau pentru el un fel de fetișism. A știut să le formeze potrivit ideilor din care a trăit *Uniunea pentru acțiunea morală*.

Profesorii care au lucrat cel mai activ la înlocuirea, în școală, a catolicismului printr-o liberă cugetare religioasă s-au raliat în

mare număr domnului Desjardins. Îl găsesc pe Aristide Guéry, un elev al lui Séailles, a cărui circulară către învățătorii din Côtes-du-Nord a făcut scandal. A fost Jacob, un tip breton de universitar, care îl felicita pe Renan, cel mai mare dintre compatrioții săi, că a readus respectul în jurul credințelor. Ca și el, căuta să introducă în aceste simboluri naive un sens adânc. Filosofia ieșea din inima sa. Pretindea că slujește cauza viitorului, refuzând să fie nedrept față de trecut. Voia să rețină din acest trecut anumite accente gingașe ale sufletului omenesc, de care omul nu va pierde niciodată nevoia de a le asculta. Această filosofie religioasă a insuflat-o elevelor de la Sèvres, în calitatea sa de conferențiar.

Domnul Desjardins a fost inima și brațul *Uniunii pentru acțiunea morală*. Domnul Séailles a fost creierul ei. Dar și unul, și celălalt se inspirau din Lagneau. Jules Lagneau însă nu se arăta aproape deloc. Era un modest și un infirm. Uniunea a trăit totuși din gândirea sa. Această gândire s-a străduit să devină mistică. Idealismul său nu avea să se abstragă într-o simplă teorie. Omul, spunea el, trebuie să-și trăiască filosofia și să-și exteriorizeze viața lăuntrică, proiectând-o în opere precise. Cel mai mare rău al epocii noastre, adăuga el, stă în necoincidența ideilor și a actelor.

Starea sănătății sale nu-i îngăduia aproape deloc să asiste la reuniuni. Influența sa se exercita în convorbiri familiare sau prin sfaturi scrise. Nimeni nu izbutea mai bine să găsească o formulă fericită și concisă, destinată să fie primită ca un oracol. Rolul său asupra membrilor Uniunii urcă departe. Ei au primit

de la el o doctrină și un program încă înainte de a se constitui. Le-a rezumat într-un articol din *Revue Bleue*, din 13 august 1892: *Simple note pentru un program de unire și de acțiune*. Jules Lagneau apare acolo așa cum a fost: un stoic luminat de o mistică kantiană, de o ținută ireproșabilă, cum se cuvine unui universitar de rasă. Domnii Séailles și Desjardins nu puteau decât să-i reflecte ideile. Cine voiește să înțeleagă opera lor de discipoli trebuie să studieze gândirea maestrului.

Iată scopul pe care li-l atribuie: să creeze la lumina zilei, fără gând ascuns și fără mister, o uniune activă, un ordin laic militant al datoriei private și sociale, care va fi nucleul societății viitoare; să caute să obțină puțin de la ceilalți și mult de la sine; cu această intenție, să creeze progresiv, în chip firesc, o societate lăuntrică întemeiată pe iubire, pace și dreptatea adevărată, în sânul societății exterioare întemeiate pe interes, concurență și dreptatea legală; prin acest mijloc, să restabilească armonia socială, un înalt spiritualism, să predice prin exemplu mai întâi, prin acțiune, câștigând din aproape în aproape sufletul poporului, pentru a-l desprinde de ceea ce desparte și a-l învăța prin experiență unde se află adevăratul bine care unește. Las deoparte aforismele sale, care circulau din gură în gură printre membrii Uniunii, pentru a ajunge la noțiunea sa despre libertate.

Adevărata libertate, scrie el, ne pune în propria noastră mână și ne face oameni. Ea este datoria. A fi liber înseamnă a ști ce voiești, a voi un lucru simplu, singurul pe care îl putem voi fără a ne contrazice. Adevărata libertate, cârmuirea, cucerirea

omului de către sufletul său, prin datorie, este virtutea stăpână care trebuie dobândită cu orice preț. Libertatea în afară presupune libertatea înăuntru, adică spirite ferme, stăpâne pe ele însele, emancipate prin reflecție, neprimind nicio opinie pe credința unei autorități sau a unei aparențe, capabile să-și facă ele însele, fără antrenare, certitudinile. Când asemenea spirite sunt în mare număr într-o națiune, când ele unesc cu aceste merite intelectuale calitățile morale care le fac să slujească binele comun, acea națiune este coaptă pentru libertate; o va păstra, dacă a cucerit-o. Are destui oameni pentru a nu mai avea nevoie de un om. — Cititorul va face singur reflecțiile pe care le sugerează acest limbaj.

Noțiunea lui Lagneau despre adevăr nu este mai puțin interesantă. El sfătuiește să nu se închidă cineva, nici pe sine, nici pe altcineva, în adevăr. Să rămână deschis, inofensiv, gata să primească aportul veșnic care îi vine din efortul veșnic al oamenilor. Absolutul nu este din această lume; abisul care ne desparte de el nu poate fi umplut dintr-o singură dată; destinul și natura noastră nu au vreun mister pe care un cuvânt magic să-l poată lumina. Absolutul este un drum de urmat. Urmându-l, nu te învârți pe loc; nu închizi trecerea nici pentru tine, nici pentru ceilalți; înaintezi și îi faci și pe alții să înainteze; te simți schimbându-te, valorând mai mult, fără a crede că valorezi mai mult decât ceilalți; îi prețuiești, fiindcă ești smerit înaintea idealului; iubești progresul, îl slujești, crezi în el. — Condorcet și Kant nu ar spune altceva.

Uniunea pentru acțiunea morală a avut numeroși adepți; a lucrat, a făcut oarecare zgomot. Dar și-a realizat oare scopul? În ciuda eforturilor domnilor Desjardins și Séailles, nu. Anturajul lor avea sentimente vagi, pe care le lua drept o credință. Această credință nu era aceeași la toți. Ar fi trebuit descoperit, sub divergențe inevitabile, un fond comun, pentru a-l desprinde. Această lucrare trebuia să preceadă orice acțiune comună. Domnii Desjardins și Séailles nu și-au dat seama de aceasta sau au fost mai prejos de sarcină. S-au văzut reduși la afirmații personale, în care prietenii lor nu-și puteau recunoaște propria gândire. Acest mediu era agreabil. Uniunea era făcută din simpatii, din bune maniere, din politețe intelectuală între oameni de bunăvoință. Abaterile de gândire deveneau acolo simple nuanțe. Dar nu putea fi un centru de acțiune. Obișnuiții au profitat totuși de contactul lor. Apropierea lor a avut asupra literaturii, presei și învățământului o influență foarte reală. Au pregătit, cu o perfectă inconștiență, mai mult de o mișcare intelectuală greșită. Ideile și sentimentele pe care le cultivau repugnau credinței catolice; nu puteau fi decât un aport adus sentimentalismului romantic. Oricum ar fi, un eveniment politic avea curând să pună Uniunea în evidență. Avea să îngăduie verificarea moralei sale după roadele ei.

Această *Uniune pentru acțiunea morală* nu a fost unica societate a Companionilor Vieții Noi. Era nevoie de una pentru a acționa în mediul catolic, unde avea să lucreze, cu formele și în condițiile necesitate de acest obiectiv, la realizarea aceluiași

ideal: a da francezilor un suflet capabil de instituțiile lor democratice, a procura democrației o umanitate disciplinată. A existat între aceste două societăți o diferență provenind din calitățile religioase ale membrilor lor. Una, compusă din protestanți, evrei, liber-cugetători, catolici, nu accepta decât disciplina unei morale transformate în religie; cealaltă vrea să fie catolică; se recrutează dintre catolici și prin mijlocul catolicismului pretinde să disciplineze cetățenii și să-i facă apți pentru democrație. Comunicările și schimburile nu au lipsit de la una la alta. Ele și-au trecut, fără ca relațiile să fi fost vreodată oficiale, maeștri, lecturi, idei, formule. Cea dintâi nu a primit nici formule, nici idei de la cea de-a doua; i le-a furnizat.

Aceasta din urmă a început în 1893 la colegiul Stanislas. Numele de *Criptă* i-a fost de ajuns pentru un timp. A luat curând pe acela de *Sillon*. Istoria sa este cunoscută. Nu o voi rezuma nici măcar aici. Cei care ar ignora-o nu au, pentru a se pune la curent, decât să citească *Dilema lui Marc Sangnier* de Charles Maurras, *Sillonul și mișcarea democratică* de N. Ariès și studiile critice ale domnului abate Barbier. Nimic nu-i va lumina mai bine decât scrisoarea enciclică prin care Papa Pius al X-lea condamnă erorile Sillonului. Charles Maurras o prevăzuse și o spusese în *Dilema* sa: trebuia să se sfârșească astfel. Sau, mai bine zis, nu s-a sfârșit nicidecum. Sillonul a luat drept rațiune socială cuvântul lucrului pe care îl acoperea. S-a preschimbat în Democrație. Același efort continuă. Se va

urmări sub o formă sau alta atâta vreme cât mitul Democrației va avea, printre catolici și în rândurile clerului, credincioși.

Acest mit a fost demonul lui Marc Sangnier și al camarazilor săi. Rămâne astfel. Și este un demon rău. Le-a jucat cele mai urâte feste și își rezervă să le mai joace și altele. Huysmans le recomandase unora dintre ei să facă liturgie și artă. Avea dreptate. Un mare efort încercat de acești tineri evlavioși și generoși ar fi redat parohiilor noastre, la țară ca și în orașe, o viață care le lipsește adesea. Cultul și-ar fi regăsit splendoarea, iar bisericile noastre, sufletul. Prin concursul lor și sub conducerea preoților, liturgia parohială ar fi redevenit nu numai lauda divină, ci și o pârghie puternică pentru acțiunea catolică. Ea ar fi ea însăși acțiunea cea mai importantă și cea mai eficace. Creștinii ar fi găsit plăcere să repete împreună cântările și rugăciunile încărcate de gândurile și sentimentele care au disciplinat sufletul strămoșilor noștri. Acțiunea socială pe care ar fi exercitat-o astfel ne-ar fi refăcut ceea ce ne lipsește și ceea ce căutăm: un suflet comun. Cei care îi cunosc și îi iubesc spun că aveau totul pentru a reuși într-o asemenea întreprindere. Această reînnoire catolică nu s-a făcut. I-au preferat hazardurile unei acțiuni politice, rău calificate drept sociale. Aptitudinile pe care această acțiune le cerea le lipseau, iar temperamentul lor mistic îi precipita dinainte asupra tuturor iluziilor. Li s-a întâmplat ceea ce era de prevăzut.

Între timp, au făcut mult rău și acest rău durează. Îl fac cu cele mai bune intenții din lume. Este totuși rău. Constituiți sub influența iluziilor neo-creștine, au crezut în iminenta

reconciliere a Bisericii cu veacul în democrație. Și-au asumat sarcina de a pregăti întâlnirile preliminare. Toți cei care aveau de făcut un plasament de idei în domeniul catolic găseau acolo, cu puțin preț, un bulion de cultură. Câte întâlniri rele au avut loc sub această acoperire! Câtor idei false și tendințe nefericite nu le-a furnizat Sillonul vehiculul publicațiilor și conferințelor sale! A putut pune în raport cu câțiva doctori ai romantismului religios o întreagă parte a tânărului cler și a catolicilor ieșiți din adolescență. El este cel care a pus în circulație atâtea formule echivoce și a creat atâtea reputații de proastă calitate. Am vorbit adineauri despre iluziile neo-creștinismului; niciun grup nu a contribuit atât de mult la întreținerea lor. Supraviețuirea lor până în ziua de azi este fapta sa.

Cât despre politica și sociologia sa, ele au readus o tinerime care merita mai bine la sărăciile romantismului social de la 1848. Este tot atât de învechit ca abatele Maret și *Era nouă* a sa.

CAPITOLUL XII - UNIUNEA PENTRU ADEVĂR

Domnii Desjardins și Séailles au știut să atragă și să rețină profesori, oameni de litere și pretendenți la rolul de intelectual. Numărul lor a sporit din an în an. Charles Maurras și Lucien Moreau au transmis impresiile prietenilor lor Vaugeois, Lasserre și Pujo asupra reuniunilor din impasse Ronsin într-un articol, *Individul împotriva Franței*, publicat de *Le Correspondant* la 10 mai 1908. Vaugeois, care era atunci radical, întâlnea acolo „o curioasă mulțime de israeliți și de străini, amestecați cu acei francezi de familie italiană, germană, engleză, scandinavă, elvețiană, neagră sau turcă, care se pretindeau de obicei de două ori francezi". Era o colecție de specimene în care un ochi exersat regăsea fără greutate acei oameni care, de cincisprezece sau douăzeci de ani, pregăteau cucerirea intelectuală și morală a Franței, ocupând punctele strategice în literatură, universitate și administrație.

Principalul obiect al lucrărilor acestei Uniuni era de a „da o morală Franței". Această morală trebuia să fie sufletul

democrației sale. Posturile pe care acești „uniți" le ocupau sau le ambiționau dădeau acestor pretenții consecințe tulburătoare. Impasse Ronsin devenea un focar revoluționar, în sensul cel mai rău al cuvântului. Această revoluție era cu atât mai primejdioasă cu cât se făcea cu agenți a căror funcție este de a educa tinerimea și prin procedee intelectuale. Rousseau, Spinoza, Kant, Emerson, Ibsen, Tolstoi, Renouvier hrăneau aceste spirite. Se puneau astfel sub acțiunea directă a filosofilor care au produs romantismul religios și a scriitorilor sau profesorilor care îl exploatează.

După cum cred ei, individul trebuie să-și scoată morala din sine însuși. Legea lăuntrică este singura lege morală; ea este subiectivă și nu se impune decât prin ea însăși; nu acceptă nicio autoritate afară de a sa. Această lege este rodul spontaneității individuale, pe nedrept numită conștiință. Este individualismul lui Rousseau cu toate aplicațiile sale în domeniul moralei. Toate acestea ajung practic la o exaltare nebunească a dumnezeului lăuntric, pe care fiecare pretinde că îl are sau că este, și la o distrugere nu mai puțin nebunească a societăților, a Bisericii, a patriei și a instituțiilor pe care ele se sprijină.

„Oamenii care propagau asemenea doctrine erau, în cea mai mare parte, burghezi foarte așezați, foarte adesea educatori oficiali ai tinerimii, înzestrați cu situații sociale și onoruri." Au putut fi calificați drept „Diogeni respectabili și nihiliști bine îmbrăcați". După ce s-au intoxicat ei înșiși cu morală protestantă, estetică evreiască și profetism internațional, au

voit să otrăvească Franța. Deja contagiunea câștiga chiar tineri catolici.

Lucrurile se aflau aici când a survenit afacerea Dreyfus. A fost o încercare în cursul căreia acești domni au trebuit să se pronunțe între Franța și idealul lor. Atitudinea lor a îngăduit verificarea, după o aplicație precisă, a valorii doctrinei și metodei lor. Iată faptul: un ofițer a trădat. Este evreu. Trădarea s-a făcut în asemenea condiții încât este imposibil să se producă dovezile în plină lumină. Un grav interes național este angajat aici. Într-un asemenea caz, orice om cu bun-simț acceptă cu încredere hotărârile magistraturii și evită cu cea mai mare grijă să ridice dificultăți. Împrejurări care ar trebui să dea de gândit: o națiune rivală are tot interesul să dezorganizeze dinăuntru forța noastră militară, iar o putere cosmopolită caută o ocazie de a răsturna barierele care încetinesc invazia cu care amenință Franța. Și una, și cealaltă vor trage un folos avantajos din această situație dificilă. Acuzatul, fiindcă este evreu, va trece cu ușurință drept victimă a rațiunii de Stat și martir al antisemitismului. Acuzatorii aflându-se în imposibilitatea de a furniza publicului dovezi strălucitoare, va fi ușor să se pună nervii în mișcare și să se creeze opinia. Antreprenori speciali angajează jurnaliști, politicieni, profesori. Banii încep să curgă. Anumite ziare ating un tiraj fantastic. Politicieni și profesori predică la Paris și în provincie o cruciadă pentru eliberarea lui Dreyfus. Restul se știe.

Timp de luni întregi, francezii se găsesc supuși unei zguduiri organizate și conduse cu artă. Sunt agitați și tulburați. Cu prilejul lui Dreyfus și al procesului său, nu se încetează, prin ziare și în conferințe, să li se debiteze un ansamblu de sentimente, de gânduri, de cuvinte, de formule, care trădează o origine comună. Nu mai știu ce să gândească. Anarhia pune stăpânire pe minți. Se aud vorbe care dezorientează. Francezi, în mare număr, vorbesc și gândesc așa cum nu vorbiseră și nu gândiseră niciodată. Ajungi să nu-i mai recunoști.

Oamenii obișnuiți să reflecte nu au decât să caute izvoarele din care provin ideile și tendințele exprimate de acest limbaj nou. Pentru a le descoperi, va trebui să treacă prin Uniunea domnilor Desjardins și Séailles. Partea foarte activă pe care au luat-o în campania dreyfusardă fixează mai întâi atenția. Sunt pretutindeni: în ziare, în universitățile populare, în reuniunile publice, în culisele politice și altele. O examinare mai aprofundată nu întârzie să scoată în relief afinitatea doctrinelor și a sentimentelor. Se gândește și se vorbește la fel. Morala din impasse Ronsin inspiră întregul dreyfusism și îl explică. Campaniile dreyfusarde nu au fost decât o imensă misiune, în timpul căreia moraliștii acelui loc au predicat Franței, cu auxiliari recrutați de oriunde, idealul și morala lor. Această morală și-a avut eroul în Dreyfus. Dreyfus a personificat acest ideal.

Exercițiile pe care le-au dat pretutindeni îi arată sub stăpânirea unui fanatism care îi orbește până la a-i face proști, ridicoli și odioși. Ei acceptă toate consecințele Afacerii: persecuția

religioasă cu expulzarea ordinelor religioase și separarea Bisericii de Stat, antimilitarismul și antipatriotismul. Să piară națiunea mai degrabă decât un principiu. Iar principiul este dreptatea; și dreptatea este Dreyfus.

Oamenii din impasse Ronsin au sacrificat, așadar, Franța idealului lor. Pentru a face aceasta, nu au avut decât să rămână logici cu ei înșiși. Dar nici Vaugeois, nici Lasserre, nici Pujo nu aveau să-i urmeze. Ochii li s-au deschis și au deosebit ceea ce nu văzuseră: nocivitatea *Declarației Drepturilor Omului*. În practică, Omul devenea Dreyfus. Primejdia pe care drepturile sale o creau patriei era vădită. Au înțeles. Ruptura lor cu Revoluția nu a întârziat. Groaza răului pe care îl văzuseră i-a condus la o contrarevoluție, căreia au voit să-i dea drept punct de plecare o Declarație a îndatoririlor omului în societate. Această reacție le-a deplasat axa intelectuală. Convingeri noi s-au format în ei. Au simțit nevoia de a le analiza, legând în același timp ceea ce supraviețuia din cele vechi. *Action Française* a ieșit din această lucrare. Inteligența națiunii și a intereselor ei i-a călăuzit pe întemeietori în toate cercetările lor. Charles Maurras, care li s-a alăturat, le-a înlesnit evoluția politică. Iluziile care, din 1890, întorceau capetele nu avuseseră niciodată priză asupra inteligenței sale. A maltratat puternic „berzele" neo-creștinismului și pe Desjardins al *Datoriei prezente*. A ghicit cosmopolitismul literar, individualismul politic și moral al acestor păsări. Nu a ignorat nimic din relele săvârșite de grupul evreiesc, de grupul

protestant și de grupul masonic, nici din legăturile care le unesc.

Membrii fondatori ai *Action Française* au făcut și alte întâlniri, care le-au orientat cercetările. Astfel au putut ajunge la câțiva dintre cei mai buni martori ai principiilor politice și religioase pe care a fost construită Franța. Francezii aduseseră țării lor serviciul de a conserva doctrina fără de care orice restaurare națională era imposibilă. Obișnuindu-se să privească, să coordoneze și să rezolve toate chestiunile pendinte, toate problemele divizatoare, din punctul de vedere al interesului național, acești francezi au găsit mijlocul de a stabili între ei acordul și metoda care le-au îngăduit să aibă o acțiune comună. Ea s-a dezvoltat și s-a exercitat până în ziua de azi, în ciuda tuturor obstacolelor.

Action Française este reacția națională împotriva tuturor iluziilor care au precipitat cursa spre democrație a unui atât de mare număr dintre compatrioții noștri, începând din 1890. Cele mai multe dintre dificultățile pe care le-a întâlnit de la originea ei i-au fost suscitate de democrații de toate condițiile. Ei găsesc insuportabil acest protest împotriva speranței lor de a reconcilia Biserica și veacul. Este chiar, în ochii lor, un foarte mare rău. Cei care și-au pus încrederea în aceste eforturi democratice se străduiesc să nege înțelepciunea principiilor sale și oportunitatea ei, pentru a nu trebui să recunoască propria lor imprudență. Nu se tem nici măcar să o denunțe ca pe o primejdie. Alții afectează să o trateze ca pe un revers al democrației, găsind-o tot atât de primejdioasă. Nu-și dau

seama de tulburarea cauzată în anturajul lor de această umilitoare eroare, care dovedește o extraordinară lipsă de clarviziune. Nu vorbesc decât despre obstacolele acumulate de cei care ar fi trebuit, prin înțelegerea funcției lor, să găsească un motiv de a încuraja *Action Française*. Cei pentru care ea este o amenințare de fiecare zi au cel puțin o explicație pentru ura și rezistența lor.

Energiile pe care le-a desfășurat dau măsura a ceea ce este și a ceea ce poate. Ea se ridică împotriva democrației, neputincioasă să-și împlinească programul. Așteptând să o înlocuiască, provoacă o renaștere a sentimentului național și a culturii franceze. Însănătoșește inteligențele; dă forța necesară acțiunilor decisive. La un mare număr, risipește norii care le ascundeau privirea Bisericii, așa cum Dumnezeu a construit-o și o păstrează. Biserica le apare ceea ce este: un factor esențial al ordinii, păzitoarea infailibilă a moralei, educatoarea popoarelor, singura capabilă să le dea disciplina care le echilibrează facultățile. Această viziune mântuitoare îi dispune să primească impulsul supranatural al harului, fără de care credința este cu neputință.

Să ne întoarcem la moraliștii din impasse Ronsin. Golul făcut prin plecarea lui Vaugeois, Pujo și Lasserre a fost umplut. Simpatiile aristocrației sorbonice le-au fost dobândite încă de la începutul campaniei dreyfusarde. Lanson, atotputernic la Facultatea de Litere, și decanul aceleiași Facultăți, Alfred Croiset, au aderat la Uniune. Gaston Paris a făcut la fel. Aceste exemple au fost urmate la Sorbona și în toate mediile unde

această casă trece drept regulatoarea spiritului. Perturbarea produsă de dreyfusism și de neo-catolicism predispunea în favoarea *Uniunii pentru acțiunea morală*. Se vorbea mult despre ea și era luată în serios. Recrutarea ei a resimțit aceasta. A crescut în proporții care nu fuseseră încă atinse.

Nimic nu s-a schimbat pentru aceasta. Uniunea s-a dezvoltat sub conducerea acelorași oameni, spre același ideal, potrivit acelorași doctrine și acelorași metode. Se vorbea acolo bucuros despre idealism și spiritualism, despre sinceritate intelectuală, despre liberă cercetare și liber examen. Se afecta a face dreptate catolicismului. Morala și liturgia lui erau deosebit de apreciate. Influența protestantă se făcea simțită totuși; era foarte firesc. Erau atâția pastori și scriitori de origine hughenotă. Ei întrețineau gustul culturii etice și mania predicii, pentru care profesorul a avut întotdeauna o slăbiciune. Evreii deveneau numeroși.

Moraliștii au luat conștiință de noile îndatoriri pe care li le impunea victoria dreyfusardă. Acest triumf al dreptății relegase acțiunea morală pe planul din urmă. Se vorbea mai puțin despre ea. Era mai ales vorba de drept și de adevăr. Această schimbare survenită în opinia luminată era un simptom. *Uniunea pentru acțiunea morală* a devenit *Uniunea pentru adevăr*. Această transformare s-a făcut încet. Pe de altă parte, localul din impasse Ronsin nu mai corespundea noilor necesități. A fost părăsit pentru a se muta la 21, rue Visconti.

Uniunea pentru adevăr s-a constituit la 7 ianuarie 1906. Domnul Paul Desjardins a fost ales director anual. Această funcție i-a fost întotdeauna păstrată. Consiliul de administrație se compunea din treizeci și nouă de membri. Erau cel puțin douăzeci de profesori ai Universității. Iată câteva nume: domnii Paul Appell, decan al Facultății de Științe din Paris; Lanson; Gustave Belot, profesor la Louis-le-Grand; Joseph Bédier și Gabriel Monod, profesori la Collège de France; Célestin Bouglé, atunci profesor de filosofie socială la Universitatea din Toulouse, numit de atunci la Sorbona; Jules Dietz, profesor onorific la Școala de Științe Politice; Paul Lapic, însărcinat cu cursuri la Universitatea din Bordeaux; Théodore Ruyssen, însărcinat cu cursuri la Universitatea din Aix, numit de atunci la Bordeaux; Pierre-Félix Pécaut, profesor la liceul Chaptal. Cinci femei făceau parte din același consiliu: doamna Duclaux, pe care o cunoaștem; domnișoara Jeanne Scherer, directoarea unei școli profesionale de asistență a bolnavilor, la Versailles; domnișoara Louise Compain, doamna Emma Wutz, din Strasbourg; domnișoara Amélie Allégret, directoarea unui liceu de fete. Clientela numeroasă pe care Uniunea o găsea printre fostele eleve de la Sèvres și Fontenay făcea necesară prezența lor.

Domnul Paul Sabatier figurează pe lista membrilor acestui consiliu. Se află acolo pentru rolul pe care îl joacă pretutindeni. Găsesc acolo și numele domnului Paul Bureau, profesor la Facultatea de Drept a Institutului Catolic din Paris, și al domnului Ed. Le Roy, profesor al Universității,

colaborator al *Annales de philosophie chrétienne*, unul dintre teologii modernismului. Domnul Desjardins și prietenii săi voiau să aibă drept adepți membri ai clerului. Au avut și, printre ei, profesori și elevi ai marilor seminarii. S-a făcut o regulă din a nu comunica numele lor. O indiscreție i-ar fi compromis grav în ochii șefilor lor ierarhici.

Se rămânea întotdeauna la directivele date de Jules Lagneau:

„Creăm la lumina zilei, fără gând ascuns și fără niciun mister, o uniune activă, un ordin laic militant al datoriei private și morale, nucleu viu al societății viitoare”,

se declara oficial în 1910. În anul următor, se tipăreau *Simple note pentru un program de unire*, urmate de diverse fragmente. Membrii Uniunii pretindeau, prin mijlocirea acestei mutualități filosofice și civice, să-și asigure beneficiile unei discipline a judecății și a moravurilor, capabilă să păstreze perpetua libertate de spirit de care un om are nevoie pentru a cerceta adevărul și a apăra dreptul, pentru a propaga în public iubirea acestui adevăr și a acestui drept, pentru a face să treacă metodele critice în practica generală. Uniunea și-a propus să exercite liber critica sa în diversele domenii filosofic, religios, moral, social, politic, juridic. Ea are drept scop nu să cerceteze adevărul — omul îl cercetează singur —, ci să slujească adevărul; căci adevărul nu este un lucru pe care să-l poți poseda; este o stare în care trebuie să voiești neîncetat să te reașezi. Uniunea își interzice orice adeziune, ca societate, la o

Biserică, la o școală filosofică, la un partid politic, la o grupare formată în jurul unei idei fixate.

Ea are diferite mijloace de acțiune: reuniunile membrilor săi, convorbirile asupra problemelor puse de viața publică, corespondența sa lunară, publicațiile și conferințele publice sau private.

Corespondența Uniunii pentru adevăr este lunară. Ea este între membri o legătură permanentă. Ei sunt ținuți la curent cu ceea ce interesează viața societății. Anumite articole, dacă nu echivalează cu o direcție, revelează gândurile și tendințele care sunt în curs la moraliștii deveniți prieteni ai adevărului.

Uniunea patronează și recomandă anumite publicații; pe altele le face pe cheltuiala sa. Acestea sunt tot atâtea mijloace pentru ea de a manifesta spiritul care o însuflețește. Cele trei lucrări următoare sunt caracteristice: *Opiniile unui filosof asupra chestiunilor actuale*, extrase din operele lui Renouvier (1909); *Catolicism și critică. Reflecțiile unui profesor asupra afacerii Loisy*, de Desjardins (1905); *Extras din Evangheliile sinoptice, documente și opinii*, de Loisy (1908).

„Calendarul manual", destinat membrilor Uniunii, are drept scop să-i antreneze zi de zi către idealul lor comun, oprindu-le inteligența asupra acelorași gânduri și asupra acelorași fapte. Această încercare de liturgie laică este imitată după Auguste Comte. Nu a apărut decât jumătate din ea. Se găsesc acolo aniversări ale unor fapte, texte explicative de citit

timp de cinci minute la aceeași oră, teme de reflecție. Gândurile sunt distribuite pentru fiecare lună sub o idee generală: ianuarie, inițiativă și curaj; februarie, acceptarea legii; martie, disciplina rațiunii; aprilie, reîntinerire perpetuă; mai, admirație, bucurie; iunie, obiectivitate, simplitate; iulie, lupta pentru drept; august, hotărâre și sacrificiu; septembrie, ajutor reciproc, iubire; octombrie, retragere în sine, scrupul; noiembrie, amintire, continuitate; decembrie, răbdare, știință. Acești oameni, care, în fiecare zi și la aceeași oră, se gândesc la același lucru și în același fel, contractează puțin câte puțin obișnuința de a avea asupra tuturor lucrurilor aceeași gândire și același limbaj. Contractează, cel puțin, o prietenie spirituală care îi înclină, fără violență, spre aceeași stare de spirit.

Uniunea și-a propus, în plus, să acționeze asupra familiilor. Una dintre doamnele admise în consiliul său de administrație, doamna Wutz, calvinistă zeloasă, i-a procurat mijlocul, interesând-o de *Micul Buletin pentru copiii noștri*. Această publicație lunară este condusă de domnișoara Bontemps, care se află în fruntea unei școli libere de fete la Sennecy-le-Grand (Saône-et-Loire). Aceasta din urmă, care totuși nu este hughenotă, acceptă de câțiva ani influența și direcția domnișoarei Wutz. Buletinul său propagă, sub o formă simplă și plăcută, tendințele laicității.

Mai ales prin convorbiri se exercită influența *Uniunii pentru adevăr*. Ele sunt de două feluri: *Convorbirile libere*, care au loc la Paris, și *Convorbirile de vară*, care se țin, cu o înfățișare de retragere spirituală, la Pontigny, la domnul și doamna

Desjardins. Datorită lor, abația de la Pontigny devine un Port-Royal laic. La *Convorbirile libere* sunt invitate persoane străine de Uniune, fie pentru a lua cuvântul, fie pentru a asculta. Domnul Paul Desjardins, a cărui operă este aceasta, a făcut un rezumat foarte limpede al lucrărilor anterioare, deschizând seria din 1912 despre Cultura generală:

„Iată, spune el, că Uniunea noastră redeschide, pentru a opta oară, mica sa școală de adulți. Aceste *Convorbiri libere* au fost inaugurate, acum mai bine de șapte ani, printr-o confruntare vie — vreau să spun între oameni vii — a exigențelor legitime ale societății civile cu nevoile legitime ale societății religioase. Separarea Bisericilor de Stat nu era încă făcută; dar era aproape; era pregătită, iar noi am contribuit puțin, într-un spirit de rațiune și de pace, la această pregătire. În 1905–1906, am examinat împreună împrejurări noi care, înmulțind și complicând raporturile dintre națiuni, provoacă pe omul cugetător și care voiește să fie al timpului său la o punere la punct a patriotismului său național. În 1906–1907, am încercat să precizăm dorința tuturor justițiabililor ca instituțiile judiciare să fie reformate, astfel încât să fie eliberate de politica partidelor. În 1907–1908, am avut în vedere care sunt obligațiile slujitorilor Statului și ce drepturi, ca cetățeni, este drept să li se garanteze. În 1908–1909, am desprins câteva probleme de dreptate, puse în chip confuz de condiția particulară a femeilor în concurența economică și în dreptul civil francez. Acum doi ani, am studiat, așa cum trebuie să o facă cetățenii, alegătorii, defectele regimului electoral prezent

și am criticat reformele care sunt propuse. Anul trecut, ne-am ocupat de oprirea îngrijorătoare pe care o suferă natalitatea în Franța; am analizat acest simptom grav, am apreciat remediile oferite răului pe care îl denunță." *Convorbirile libere* din 1912 s-au desfășurat, am spus-o, asupra culturii generale și reformei învățământului. Se au, de obicei, zece convorbiri asupra fiecărui subiect. Uniunea face să fie publicată darea lor de seamă într-un volum.

Este locul să se facă cunoscută lista principalilor interlocutori și martori ai acestor reuniuni. Cei care au luat parte la convorbirea asupra separării Bisericii de Stat nu sunt menționați. Mă voi ocupa de ei într-o clipă. Pe lângă membrii consiliului de administrație, s-a remarcat prezența domnilor Andler, Durkheim, Lévy-Bruhl, Bouglé, Seignobos, F. Lot, aparținând Sorbonei; Saleilles, de la Facultatea de Drept; Camille Bloch, Cahen, Elie Halévy, Théodore Reinach, Errera, Alfred Dreyfus, Hayem, toți evrei; Anatole Leroy-Beaulieu și Frédéric Passy, de la Institut; Millerand, Steeg, Messimy, Charles Benoist, oameni politici; Jacques Bardoux, Seligman, Lagardelle, Nègre, Parodi, Fontaine, contele de Saussine și doamna Lazare-Weiler. Abații Klein, Houtin și Mény reprezintă acolo, din când în când, clerul.

Convorbirile libere din 1904–1905 au pentru noi un interes superior. Acolo s-a făcut o punere la punct a textului legii Separării; domnul Desjardins, care le-a fost organizatorul, a evitat să le conducă. A lăsat pe fiecare să spună ceea ce gândea sau știa. Complementul de informații care s-a făcut astfel

putea ajuta oameni liberi să-și corecteze opiniile, să se elibereze de influența partidelor. Rațiunea individuală era de ajuns pentru această lucrare; acesta era, cel puțin, sentimentul celui care a fost sufletul acestor reuniuni, în ciuda funcției sale modeste de secretar.

Au fost invitați oameni politici: domnii Buisson, Jaurès, Millerand, Paul Doumergue, Vandervelde. A fost un magistrat, Grunebaum-Ballin; membri ai Institutului, Anatole Leroy-Beaulieu, Paul Violet, Salomon Reinach, și, împreună cu acesta din urmă, evrei: frații săi Théodore și Joseph, Henri Hayem, Daniel Halévy, profesorii Brunschwig, Rauh, Errera, rector al Universității Libere din Bruxelles. Sorbona era reprezentată de domnii Lanson, Seignobos, Aulard, Durkheim; Facultatea de Drept, de domnul Charles Gide. Au mai fost văzuți profesorii Belot și Pécaut. Protestanții au venit destul de numeroși; au fost mai întâi domnul Paul Sabatier, apoi pastorii Charles Wagner, Samuel Goût, Lacheret, Monnier, Raoul Allier, J. Réville. Abații Klein și Houtin s-au arătat asidui la reuniuni, precum și abații Violet și Hemmer. Abatele Dibildos a luat parte la două. Domnii abați Soulange-Bodin și de Bonneville nu au apărut acolo decât o dată. Domnul Laberthonnière a făcut act de prezență. Domnul Paul Bureau, de la Institutul Catolic din Paris, a asistat la cinci reuniuni.

Domnul Anatole Leroy-Beaulieu a dat dovadă, în tot ceea ce a avut de spus, de un liberalism corect. Domnul Salomon Reinach, ca om avertizat, prevedea o opoziție ireductibilă a

Bisericii. Domnul Desjardins s-a arătat schimbător, ca întotdeauna. Profesorul evreu Frédéric Rauh a privit separarea dintr-un punct de vedere care este acela al romantismului religios.

Chestiunea, după cum îl ascultăm, nu se pune între Biserici și Stat, ci între Stat și Biserica Catolică. Împotriva Bisericii Catolice — nu spune împotriva credinței catolice —, împotriva acestei organizații internaționale, deopotrivă religioase, sociale, politice, economice, financiare, care este Biserica Catolică, a fost făcută legea asupra asociațiilor. Împotriva ei se va face Separarea. Domnul Rauh adaugă că, dacă toți catolicii ar semăna cu domnul Klein, o înțelegere ar fi posibilă. Chestiunea incompatibilității dogmelor și a spiritului modern nici măcar nu s-ar pune. El a crezut multă vreme că tipul reprezentat de abatele Klein era comun printre catolici sau că, cel puțin, ar putea fi ușor multiplicat. „Am scris-o, spune el, și câțiva dintre prietenii mei aici de față mi-au reproșat-o. M-am înșelat. Media catolicilor credincioși sau care pretind a fi astfel este ireductibil opusă la ceea ce numim spiritul laic. Morala lor privată este în mare parte a noastră; morala lor socială este alta." El speră că legea va fi favorabilă dezvoltării idealului său. Religia va profita de ceea ce Biserica va pierde.

Domnul Durkheim pune o întrebare judicioasă: Biserica nu poate sacrifica constituția sa monarhică. Or, legea va da mai mult joc grupărilor inferioare. Este introducerea democrației în Biserică. Cine va birui, monarhia sau democrația? Domnii

Hemmer și Klein cred că aceste două forțe își vor face echilibru. Răspunsul lor îi lasă sceptici pe Durkheim și pe auditori. Aveau de ce. Acești oameni se interesau pe bună dreptate de Separarea Bisericilor de Stat. Pentru Biserică, aceasta ar fi o diminuare.

Au plăcerea de a întâlni catolici cu care o înțelegere va fi întotdeauna posibilă. O declarație a domnului Paul Bureau nu le îngăduie prea mult să se îndoiască. Există, spune el, înăuntrul Bisericii, oameni, pe zi ce trece mai numeroși și mai activi, a căror ortodoxie integrală este sigură, care totuși au doctrine cu totul moderne și îndrăzneț progresive. De douăzeci de ani, această stângă, în ciuda piedicilor și a obstacolelor acumulate, s-a constituit, s-a dezvoltat și, foarte sigur, va continua să progreseze. Nu sunt neliniștit în privința viitorului.

Domnii Desjardins, Reinach, Buisson și prietenii lor știau deja aceasta. Optimismul domnului Bureau le-a sporit încrederea. Iată-i mai hotărâți ca oricând să facă o bună primire catolicilor și preoților care merg înainte. Le este de ajuns să-i aștepte pe acești precursori care se aruncă în brațele lor.

Pius al X-lea nu crede că trebuie să urmeze sfaturile acestor pontifi ai ultra-creștinismului. Refuzul de a accepta legea Separării îl expune disprețului lor. Ei îl exprimă cu glas tare. *Corespondența Uniunii pentru Adevăr* surâde în fața iluziilor sale. Îl acuză că săvârșește un anacronism de neiertat; nu mai este tutorele regilor și al popoarelor. Acest fenomen ciudat de

sugestie produsă asupra spiritului său, prin mijlocul ideilor vechi și al formulelor vechi, dovedește încă o dată că instituția papalității nu este mai divină decât aceea a regalității.

Am vorbit în capitolul al doilea despre *Convorbirile de vară* care au avut loc la Pontigny. Domnul Desjardins s-a lăudat că reunește acolo elementele unui ultra-creștinism. Sensul real al acestor cuvinte nu scapă cititorului. Acesta este, într-adevăr, scopul pe care îl urmărește. Cum moderniștii sunt lucrătorii conștienți și hotărâți ai acestei religii noi, ei pot conta pe generoasele sale simpatii. Ideile și operele lor sunt primite tot atât de bine ca și persoanele lor. *Corespondența* le face o publicitate foarte largă. Ea este cu totul câștigată domnului Le Roy, care i-a dat un articol asupra noțiunii de adevăr. S-a pronunțat în favoarea lui Tyrrel. Excomunicarea lui Loisy a provocat, în fascicula sa din martie-aprilie 1907, o explozie de simpatii.

Aceste vorbăreli filosofice exercită o influență. Cei care le frecventează aparțin unei oligarhii intelectuale. Au prestigiul științei, pe care francezul o ia întotdeauna în serios. Ocupă posturile de unde se supraveghează opinia. Posedă arta de a o face și de a o dirija. Relațiile lor se întind destul de departe. Oameni politici și administratori înalți țin seama de ei. Publiciști acceptă direcțiile lor ca pe niște oracole. Câteva organe ale socialismului, *Cahiers du Centre*, *Travailleur rural* al lui Guillaumin, *Ami du peuple*, la Pontarlier, de pildă, se inspiră din gândirea lor. Ei nu rămân străini aspirațiilor societăților Tinerimii laice. La nevoie, domnul Guy-Grand,

care a condus o convorbire la Pontigny despre *Educația și meseria*, le-ar servi drept intermediar.

O convorbire de vară asupra Afacerilor Finlandei l-a pus într-o zi pe domnul Desjardins în stare să facă o importantă confidență oaspeților săi. Se vorbea mult atunci despre Finlanda. Un comitet stropea din belșug presa pentru a-i obține concursul. Interlocutorii întrebau ce servicii erau de așteptat de la Uniune. Răspunzând, domnul Desjardins și-a livrat secretul: „Încă de acum, iată ce putem face: să vă căutăm prieteni printre noi. În personalul didactic, din care facem parte, să formăm o listă de corespondenți siguri, pe care v-o vom face cunoscută în confidență. Acești corespondenți vor primi, nu numai la Paris, ci până în adâncul provinciilor noastre, comunicările tipărite sau autografiate pe care le veți fi adresat din Finlanda, apoi le vor transmite unui mic cerc din jurul lor. Astfel va fi întreținută în o sută de locuri deodată grija dreptului lezat departe." Nimic mai simplu, dar și nimic mai sigur. Acest procedeu stabilește o comunicare directă și durabilă cu oameni câștigați dinainte, fără a se expune bunului plac al ziarelor. Un om abil creează prin acest mijloc o agitație pe care este imposibil să o previi. Întreține o stare de spirit, dirijează opinia publică.

CAPITOLUL XIII - ȘCOALA DE ÎNALTE STUDII SOCIALE

Domnul Paul Desjardins recrutează o elită care simte un ideal comun. Fiecare dintre membrii ei aspiră să-și dea o cultură morală care, dezvoltându-i superioritatea, să-i sporească aptitudinile de a iradia asupra concetățenilor săi și de a domina mai bine inteligențele. În impasse Ronsin, pe rue Visconti, la Pontigny, se vorbește, se ascultă, se reflectează, se dă ideilor o orientare; dar acțiunea este foarte individuală. Ea nu ajunge la societate decât într-un chip indirect. Oamenii care se găsesc acolo au conștiința rolului lor. Seriozitatea oarecum solemnă în care se închid le dă înfățișarea unei lumi în care nu se acționează aproape deloc și în care se plictisește mult.

Nu mai este aceasta la doamna Weill, numită Dick-May. Personalul rămâne totuși același sau vine din medii identice. Și acolo este îndelung vorba de morală, și este exact aceeași ca la Uniune. Dar obișnuiții sunt mai puțin repliați asupra lor înșiși. Este tinerețe. Este o școală. Se gândește, se conversează mai puțin; în schimb, profesorii vorbesc sus și tare. Atenția lor nu

se oprește la auditoriul pe care îl au sub ochi. Ei învață societatea. Cuvântul lor pretinde să devină o acțiune. Căci, dacă profesează, este mai puțin pentru a lumina câteva spirite decât pentru a determina societatea la acte. Această societate asupra căreia lucrează nu este limitată la o regiune, la o națiune, la un anumit număr de meserii. Nu; ea voiește, ea trebuie să fie omenirea, adică ceea ce este mai vast și mai greu de cuprins.

În epoca întemeierii acestei școli (1898), spiritele care se credeau avizate sau se dădeau drept astfel mergeau spre chestiunile sociale, cum merseseră spre geografie după Sadowa și spre pedagogie după Sedan. Teama de socialism le dădea acest impuls. Învățământul public nu satisfăcuse încă această curiozitate nouă. Vânzătorii de idei au profitat de aceasta. Sub conducerea lor, lumea s-a entuziasmat pentru tot ceea ce era calificat drept social. Burghezia s-a lansat cea dintâi; ar trebui chiar spus că a fost singura care s-a lansat. Nu era o noutate. Socialismul este lucrul cel mai burghez din lume. Este opera unei burghezii pretinse intelectuale și parazitare. Nimic nu a contribuit mai mult la rătăcirea aspirațiilor pe care el voiește să le călăuzească.

Revoluționarii din 1789 au distrus o ordine care îi menținea în Franța pe cetățeni la locul lor. Nu au lăsat să subziste decât Statul și cetățenii, fără alt intermediar care să-i lege decât birocrația și administrația. Clasele dezorganizate, indivizii, nu au mai avut înaintea lor decât Statul. Saint-Simon și discipolii săi au început o reacție care și-a dat drept scop reorganizarea

societății. Era un lucru foarte simplu. Nu ar fi fost decât să se deschidă ochii și să se regleze ordinea socială după viața reală a oamenilor în societate. Cetățenii, lăsați instinctului lor, intrau îndată în grupările lor naturale, unde ar fi găsit mijloacele de a-și împlini datoriile și de a se bucura de drepturile lor. Statul ar fi fost readus, prin fapt, la funcțiile sale proprii. În loc de aceasta, ce am avut? Sociologi de laborator sau de atelier, tratând oamenii în societate cu dezinvoltura unui savant sau a unui artist. Ei au lucrat asupra societății-idee, care nu are nimic comun cu condițiile în sânul cărora se petrece întreaga existență omenească. Pierd conștiința obstacolelor, chiar și a acelora care vin din natură. Acționează ca niște creatori, substituind legilor materiale și morale puse de Dumnezeu în natura indivizilor și a societăților pe acelea pe care îi place imaginației lor să le creeze. Au întreprins să refacă lumea după un alt plan. Fără încetare vorbesc de știință și de natură; natura despre care vorbesc se compune din nori, iar știința lor este făcută din sentimente. Nimic din acestea nu este capabil să reziste unei experiențe.

Cea mai mare nenorocire pentru o națiune ar fi să fie livrată în mâinile acestor filosofi sociali. Nu este oare aceasta ceea ce amenință Franța? În democrație, această nenorocire este inevitabilă. Masa, majoritate suverană, îi va urma pe profeții care îi vor predica vise paradisiace. Este atât de ușor să promiți totul! Puterea astfel obținută îngăduie să se întreprindă totul, chiar imposibilul.

Teoreticienii sociali au nevoie, pentru a reuși, de toate romantismele. Prin acest mijloc, mențin rațiunea în letargie și sugestionează mulțimile, acționând asupra sentimentelor și nervilor. O națiune în care aceste procedee sunt în curs este deschisă tuturor invaziilor care se fac pe dinăuntru. Ei bine, *Școala de Înalte Studii Sociale* a doamnei Dick-May este o citadelă în care operează cuceritori, asistați de agenți auxiliari. Ei dirijează de acolo o invazie intelectuală și morală, care pregătește altele. Vor să impună inteligenței și caracterului francez o disciplină care să le supună dinainte unei oligarhii cosmopolite, al cărei plan este să suprime societățile, și mai ales națiunile și Biserica, și să ridice pe ruinele lor societatea universală, unică, sau omenirea. Acesta este termenul care se propune evoluției oamenilor și a naturii spre progres.

Această Școală este o fundație dreyfusardă. Evreii, protestanții liberali și liber-cugetătorii sentimentali și umanitari au apărut în marea criză puternici și redutabili. Ocupau puncte strategice. Victoria le-a îngăduit să sporească și mai mult numărul și importanța lor. A fost semnalul unui asalt. Au fost văzuți aruncându-se asupra marilor situații administrative, literare, universitare, artistice. Ambițioși și vanitoși, la spectacolul acestor ascensiuni bruște, și-au pierdut simțul și au contractat moravurile celor care acționau ca stăpâni absoluți. Această cucerire a fost rapidă. Era important să fie făcută definitivă. Cel mai bun mijloc era să înrobească spiritele idealului care tocmai triumfase.

Acesta a fost sentimentul doamnei Dick-May. Ea a înțeles, fie de la sine, fie datorită influenței directorilor săi, noile nevoi pe care le manifestase Afacerea. Ea însăși a făcut mărturisirea. Lumea se pasionase pentru adevăr și dreptate. Prin excesele lor, polemicile arătaseră inferioritatea profesională a scriitorilor de presă. Această dublă constatare a făcut-o să înțeleagă urgența de a întemeia o școală superioară de morală și o școală de jurnalism. Întemeietoarea și-a condus proiectul cu repeziciune. Cele două școli au putut să-și inaugureze învățământul în 1898.

La început, nu erau decât două secții ale Colegiului Liber de Științe Sociale. S-ar fi putut crede că aceste instituții se vor dezvolta împreună. Nu a fost nicidecum astfel. Colegiul Liber, creat în 1896, nu avea un sediu propriu. Era găzduit, după ce fusese primit la Societatea de Geografie Comercială, pe rue de Tournon, la Societățile Savante. Juxtapunerea celor două opere a manifestat divergențe și o stânjenire. A trebuit, după un prim an de funcționare, să se despartă; aceasta s-a făcut la timpul potrivit. Dreyfus tocmai fusese reabilitat. Partizanii săi nu au pus nicio rezervă bucuriei și speranțelor lor. Finanțatorii s-au arătat mai largi ca niciodată. Doamna Dick-May a profitat de aceste împrejurări favorabile pentru a pregăti Școlii sale o situație magnifică și definitivă. A instalat-o într-un elegant hôtel particulier, pe rue de la Sorbonne, și i-a adăugat o școală de artă. *Școala de Înalte Studii Sociale* și-a avut fațada la stradă în 1900. Totul avea să-i devină cu putință.

Statutele sale îi atribuie drept obiect organizarea unui învățământ superior al științelor sociale. Societatea care o posedă și îi asigură existența se compune din membri titulari, care varsă o cotizație anuală de 70 de franci, membri perpetui, care au dat o dată pentru totdeauna suma de 500 de franci, și membri donatori, care au făcut un dar de cel puțin 2.000 de franci. *Societatea prietenilor Școlii de Înalte Studii Sociale* favorizează dezvoltarea ei prin crearea de cursuri și conferințe, subvenții pentru bibliotecă sau pentru publicațiile întreprinse, întemeierea de burse de studiu sau de călătorie.

Așezământul este condus de trei sau cinci administratori, asistați de un consiliu de direcție și de un consiliu de învățământ. Consiliul îi alege pe profesori. Școala eliberează elevilor săi, după examen, certificate de studiu și diplome. Acest personal de administratori și consilieri echivalează cu o fațadă impunătoare. Personajul cel mai decorativ este domnul Boutroux. El onorează și este onorat. Este președintele de onoare. Acest titlu i se cuvenea. Cei cinci administratori sunt generalul Bazaine-Hayter, domnii Louis Bernard, bancher, Jules Mclausse, președinte al Sindicatului mecanicilor, cazangiilor și turnătorilor din Franța, de Lanessan, fost guvernator general al Indochinei, fost ministru, deputat, și Théodore Reinach, membru al Institutului și deputat.

Consiliul de direcție îl are drept președinte pe decanul Facultății de Litere în persoană, domnul Alfred Croiset, asistat de doi vicepreședinți, domnul Gide, profesor hughenot al Facultății de Drept, pe care îl cunoaștem, și Henri Marcel,

ridicat prin politică până la administrația Bibliotecii Naționale. Doamna Dick-May, care este totul în casă, o conduce cu titlul de secretar general. Pe lista membrilor consiliului, relev numele prințului Roland Bonaparte, pierdut în acest mediu; al domnilor Félix Alcan, editor, care se găsește acolo ca la el acasă; van Brock, bancher; Arthur Fontaine, director al muncii la Ministerul Muncii și consilier de Stat, pe care l-am văzut la domnul Desjardins. Profesorii nu lipsesc. Sorbona i-a furnizat pe domnii Appell, decan al Facultății de Științe, un obișnuit al domnului Desjardins; Émile Bourgeois, Charles Diehl, Charles Seignobos și Romain Rolland, toți de la Facultatea de Litere. Facultatea de Drept este reprezentată de domnul Fernand Faure; Conservatorul de Arte și Meserii, de domnul Eugène Fournière; liceele din Paris, de domnii Malapert, Belot și Bernes, de la Louis-le-Grand. Ei îi au alături pe un inspector general al Instrucțiunii Publice, domnul A. Darlu. Sunt oameni politici: domnii Millerand, Buisson, Bourgeois, d'Estournelles de Constant și, mai ales, Joseph Reinach.

Această fațadă este mai expresivă decât un întreg program. Ea îi atrage pe elevi tot atât și chiar mai mult decât renumele profesorilor. Astfel, înscrierile sporesc din an în an. Secția de morală și pedagogie, care începuse cu 42 de studenți, a avut 136 în 1910; aceea de studii sociale a urcat în zece ani de la 62 la 215; aceea de artă, de la 196 la 310; aceea de jurnalism, de la 49 la 222.

Școala de Înalte Studii Sociale se inspiră din câteva principii foarte simple, care se desprind din experiența zilnică. Ea evită teoriile pripite și sistemele premature; întemeietoarea ei este cea care afirmă aceasta. Le revine lucrătorilor grupați în jurul unui maestru să constituie lent o sociologie. Se pare că pentru aceasta se contează pe domnul Durkheim și pe discipolii săi. Ei fac, ei, științe sociale. Aceste cuvinte o înspăimântă pe doamna Dick-May, care preferă expresia mai modestă de studii. Nu se gândește și nu se vorbește altfel în școala sa. Câmpul care se deschide înaintea maeștrilor și elevilor este tot atât de întins ca viața. Societatea trăiește, într-adevăr, și, asemenea vieții, ea este în devenire perpetuă. Este inutil, prin urmare, să se caute adevăruri imuabile și să fie afirmate; să se promulge legi care sunt ridicate în dogme. Este de ajuns să se livreze publicului fapte și idei stabilite prin experiență, după ce au fost supuse, cu grijă scrupuloasă, controlului unei critici severe. Claritatea și metoda în expunere dau profesorilor o autoritate care captivează. Direcția face apel la specialiști, pe care îi asociază pentru studiul unui subiect comun. Această cooperare dă rezultate bune. Cursurile sunt urmate de discuții libere, care îi pun pe studenți și pe maeștri în raporturi mai intime. În toate acestea, fiecare este invitat să-și adapteze lucrarea la evoluția perpetuă a vieții. Am urmat în această expunere cât mai îndeaproape cu putință gândirea doamnei Dick-May.

Această concepție a învățământului provoacă inițiativele. Ele sunt iubite în această școală, care voiește să fie un laborator de

încercări și un atelier în care se construiesc machete. Acolo s-au frământat cantități extraordinare de idei; doctrine au fost puse la încercare; altele au găsit acolo o lansare fericită. Doamna Dick-May găsește aceasta desăvârșit; nu a voit altceva. A făcut să fie experimentate studii și metode cărora învățământul oficial le-a deschis cadrele sale. Va continua, trecând de la un lucru la altul, căutând mereu ceva nou, impunându-și ideile și metodele Sorbonei, iar prin Sorbona, națiunii.

Tocmai din această pretenție vine întreaga nocivitate a acestei *Școli de Înalte Studii Sociale*. Ea a devenit laboratorul unde maeștri incompetenți încearcă și popularizează metodele lor deplorabile, înainte de a le aplica țării prin învățământul oficial. Am comparat acest așezământ cu o citadelă; pentru a fi pe deplin adevărat, îmi rămâne să spun că ea este ocupată de Barbarii pe care domnul Pierre Lasserre îi denunță în *Doctrina oficială a Universității*. De acolo au pregătit și pregătesc încă invazia Sorbonei. Este un atelier de anarhie în activitate continuă.

Această anarhie intelectuală este savant întreținută prin anchetele care se duc acolo asupra trecutului și prezentului societății, asupra originilor și formării sale, asupra dificultăților ei de a trăi și a motivelor ei de speranță, asupra îndatoririlor, revendicărilor și drepturilor ei. Întemeietoarea ține ca această anarhie să se propage. O stare de spirit generală trebuie să iasă din ea. Pentru a înlesni această ecloziune și această propagandă, Școala a primit complementul unui salon, unde

conferențiari, profesori universitari, oameni politici, scriitori, artiști, studenți, chiar muncitori se întâlnesc și conversează. Opiniile cele mai contradictorii sunt emise. O unitate se creează în această anarhie, unde fiecare își poate însuși ceea ce găsește asemănător și veșnic în conștiința altuia. Această foire de informații, această țâșnire de idei, această independență a judecății, această veselie a discuțiilor libere dereglează mințile incapabile să reziste unor zguduiri astfel pregătite. Doamna Dick-May numește aceasta o lucrare absolut dezinteresată de cercetări științifice, de îmbunătățire socială și de progres uman.

Direcția Școlii a voit să-și întindă încă sfera de acțiune. Universitățile populare beneficiaseră larg de campania dreyfusardă. Au existat în toate cartierele Parisului și în suburbii. Orașele importante din provincie le-au întemeiat la rândul lor. Acolo s-a făcut o propagandă anticlericală și socialistă intensă. Profesorii de facultăți și licee s-au cheltuit acolo cu un zel vrednic de o cauză mai bună. Cei pe care viitorul îi preocupa ar fi voit să păstreze acest prețios mijloc de acțiune asupra mediilor populare. Intelectualii și oamenii mulțimii aveau acolo întâlniri ușoare și fructuoase. Conferențiarii nu se temeau nicidecum să abordeze înaintea acestor auditori necizelați subiecte înalte și delicate. Bouglé s-a făcut predicatorul democrației. Cu concursul domnilor Ballagay, Darlu, Lotin și Ragot, a predicat asupra libertății de conștiință. În altă parte, la Lyon, de pildă, se trata despre istoria religiilor. Conferențiarii le priveau ca pe fenomene

psihologice și pur omenești. Auditorii erau răsturnați de aceasta. Nu se văzuse nimic atât de potrivit pentru a extirpa din inteligențe orice idee supranaturală.

O vastă federație, care cuprindea universitățile populare din Franța, a fost stabilită pentru a pune oarecare unitate în acțiunea lor și pentru a-i asigura funcționarea. Séailles a acceptat președinția. A avut să conducă marele lor congres din 1904. Era deja începutul sfârșitului. Zelul lui Guyiesse, activitatea evreilor și a protestanților nu au putut opri decadența. Pentru a o conjura, *Școala de Înalte Studii Sociale* consacrase mai multe serii de cursuri pregătirii conferențiarilor și elaborării programelor. Domnul Buisson tratase despre morală; Duclaux, despre științele fizice și naturale; Charles Gide, despre economie politică; Lanson, despre literatură; Gabriel Monod, Hauser și Émile Bourgeois, despre istorie. Reverendul părinte Maumus a expus, în această stranie companie, doctrine sociale catolice. Acest învățământ a durat doi ani. Apoi s-a sfârșit.

În gândirea întemeietorilor, aceste universități populare trebuiau să slujească drept nucleu unor parohii laice, care ar fi fost organizate după modelul celor mai recente tipuri americane. Acțiunea lor socială ar fi fost nulă, se poate spune după fapt. Cei care le conduceau nu aveau decât o ambiție: să-l facă pe muncitor după chipul lor, inoculându-i grijile și resentimentele lor. Or, muncitorul care se burghezizează coboară mai jos decât sine însuși.

Să revenim la Supra-Sorbona doamnei Dick-May. Să lăsăm deoparte jurnalismul și arta, pentru a ne ține de morală, de sociologie și de religie. Alegerea materiilor de predat dezorientează. Aceea a profesorilor este și mai tulburătoare. Evreii și hughenoții sunt numeroși; nu sunt mai puțini liber-cugetători pe care nevoia religioasă îi frământă. Doi preoți s-au așezat pe aceeași catedră: domnii Klein și Houtin; numele lor valorează cât un program. Doi profesori, al căror catolicism a suportat critici, au luat adesea cuvântul în acest mediu: domnul Le Roy și domnul Paul Bureau. Cartea acestuia din urmă despre *Criza morală a timpurilor noi* ar fi inexplicabilă fără relațiile pe care și le-a făcut acolo și influențele pe care le-a primit acolo. I s-a adus de atunci la cunoștință că un profesor de Institut Catolic nu putea colabora cu decență la o asemenea întreprindere.

Școala de morală

Școala de morală își începu activitatea în anii 1900–1901 cu domnii decan Croiset, Anatole Leroy-Beaulieu, asupra doctrinelor urii; Ferdinand Buisson, asupra moralei în școală; Émile Boutroux, precum și pastorii Wagner și Roberty. În anul 1902 s-au tratat aplicațiile sociale ale solidarității, sub președinția domnului Léon Bourgeois, și educația democrației, sub președinția domnului decan Croiset. Această din urmă serie, care a furnizat materia unui volum, aparține istoriei învățământului public din Franța. Domnii Croiset, Lanson și Seignobos au expus metodele noi pe care tocmai le

introduseseră la Sorbona, aceleași pe care domnul Lasserre le-a demonstrat ca având un caracter dăunător. Ele lucrează împotriva culturii franceze. De altfel, aceasta era tocmai ceea ce urmăreau domnii Croiset, Lanson și Seignobos, din fidelitate față de idealismul lor democratic.

În anul 1904 s-a încercat definirea democrației, cu colaborarea domnilor L. Bourgeois, Croiset, Millerand, Buisson, Rauh, Siegfried, Moch, Bloch și d'Estournelles de Constant. În 1905 s-a abordat învățământul laic al moralei cu domnii Croiset, Durkheim, Séailles, Lévy-Bruhl, Belot și Rauh. În 1906 veni rândul moralei profesionale; Paul Bureau vorbi despre comerciant; Buisson, despre omul politic; abatele Klein, despre preot; Painlevé, despre savant și profesor; Charles Gide, despre rentier. În anii următori s-au ocupat de morală și religie, de morală și politică.

Aceste indicații sumare nu pot da o idee despre varietatea și numărul problemelor abordate în cursul unei perioade de zece ani. Elasticitatea programului a permis îmbrățișarea unei adevărate enciclopedii morale și sociale. Subiectele asupra cărora evenimentele politice atrăgeau atenția opiniei publice au fost studiate de oameni ale căror nume stârnesc întotdeauna curiozitatea. Dar s-a manifestat o preferință deosebită pentru chestiunile religioase. Discutarea legii Separării Bisericilor și a Statului a fost, de pildă, prilejul sau pretextul unei lungi serii de conferințe asupra istoriei raporturilor dintre Stat și religii în Franța, de la origini până în zilele noastre. Iată numele conferențiarilor: domnii Rauh, Houlin, Bahut, Pfister,

Poupardin, Alphandéry, Petit-Dutaillis, Hauser, Cans, Émile Bourgeois, Mathiez, Driault, Debidour, Weill, Robert Dreyfus, Yves Guyot, Grunebaum-Balin, Raoul Allier și Théodore Reinach. Subiectele rezervate ultimilor zece profesori impuneau o anumită orientare.

Mai recent, când s-a pus problema celebrării bicentenarului nașterii lui Jean-Jacques Rousseau, Școala de Înalte Studii Sociale și-a asumat misiunea de a-și pregăti publicul pentru această solemnitate oficială. Domnul Lanson, în această etapă pregătitoare, a declarat opera eroului eminamente franceză; domnul Albert Cahen și-a exprimat admirația pentru unitatea vieții sale; domnul Daniel Mornet i-a descoperit precursori; domnul Gastinel l-a prezentat drept inițiatorul enciclopediștilor; domnul Parodi a examinat filosofia sa din punct de vedere religios, în mod firesc; domnul Bouglé l-a prezentat ca pe cel mai mare precursor al socialismului, iar domnul Baldensperger l-a răzbunat de atacurile lui Lemaître și Lasserre.

În fond, doamna Dick-May caută să formeze pe aceia care vor deveni, prin cuvânt, prin condei și prin acțiune sub cele mai diverse forme, educatorii democrației. Ea îi înzestrează în acest scop prin cursuri organizate asupra artei, jurnalismului și mișcărilor actuale ale opiniei publice. Important pentru ei va fi să dirijeze conștiința cetățenilor democrați. Știința moralei individuale și colective le este, așadar, indispensabilă. Ei trebuie să fie lămuriți asupra naturii raporturilor care există între individ și societate și asupra obligațiilor care decurg de

aici pentru fiecare. Nu se poate repeta îndeajuns: este de competența societății să formeze cetățeanul, iar cetățeanul trebuie să trăiască, să gândească și să acționeze în funcție de societate. Or, societatea este democratică. Se poate ghici de aici caracterul moralei pe care acești educatori o învață și o răspândesc. Este exact morala acelui socialism către care radicalismul îi împinge pe francezi, a acelui socialism de stat care va instaura pretutindeni despotismul material, intelectual și moral, după ce va fi lipsit de orice rațiune de a fi organismele așezate de natură între cetățeni și guvernul lor.

Pentru a opera această revoluție în inteligențe, de unde ea se va extinde în mod automat asupra caracterelor și moravurilor, fondatoarea Școlii de Înalte Studii Sociale și-a asigurat concursul oamenilor care pot spune, într-o democrație: „Statul suntem noi." Ea pune în mișcare dubla oligarhie financiară și intelectuală, fără de care o democrație nu poate exista. Această putere cosmopolită și evreiască își ține garnizoana la ea. Înalții mandarini ai Universității pun în serviciul său prestigiul funcției lor. Acțiunea care se pregătește în acest vestibul al Sorbonei continuă operațiunile primei cuceriri dreyfusarde. Se recunosc aici aceiași oameni și aceeași gândire. Starea de spirit pe care o elaborează împreună și pe care apoi o răspândesc este aceea pe care o cere dominația lor. Ei modelează pentru francezii din democrație un suflet comun, blând servil. Este exact ceea ce se pretinde a se face și la domnul Desjardins, repet. Dar aici mijloacele diferă. Ele au o întindere mai mare. Agenții pe care maeștrii îi educă vor

servi democrația în învățământ, în presă, în politică, în toate punctele din care se poate conduce opinia publică.

Teologia democrației

Această democrație, în ciuda pretențiilor sale repetate necontenit la laicism, nu se poate lipsi de o teologie. Pentru a se susține, îi trebuie o religie. Aceasta este soarta oricărei doctrine politice. Ea conduce, vrând-nevrând, inteligențele înaintea unor probleme religioase și morale strâns legate între ele. Aceste probleme sunt în natura lucrurilor. Ele cer o soluție. Nu li se oferă o soluție prin simpla lor înlăturare sau prin negarea existenței lor.

Experiența s-a făcut la doamna Dick-May. Ea a crezut de cuviință să deschidă o serie de cursuri teologice. Această teologie este determinată de religia pe care conducerea o profesează sau, cel puțin, o caută.

Religia este examinată în raporturile sale cu societatea. După cum era de așteptat, acest studiu este realizat potrivit principiilor enunțate de doctorii noii religii și conform tendințelor pe care aceștia le imprimă. Domnul Théodore Reinach este însărcinat cu organizarea acestui învățământ. El este unul dintre oamenii cei mai influenți ai instituției. Demnitatea parlamentară vine să sporească în persoana sa prestigiul oligarhiilor financiare și intelectuale pe care le reprezintă. La începutul anului școlar 1904–1905 acest teolog

și-a inaugurat învățământul. Și-a rezervat pentru sine tratarea unei probleme fundamentale: personalitatea lui Isus.

Domnul Théodore Reinach a spus deschis ceea ce gândește și ceea ce dorește: să reflecte cât mai fidel cu putință manifestările variate ale gândirii religioase contemporane, raportându-le la originea lor și determinând repercusiunea lor socială. El va urma, în această cercetare, doctrina și tendințele unui anumit număr de scriitori și gânditori care i se par a fi exercitat asupra spiritelor o influență decisivă. Numele pe care le citează sunt prin ele însele semnificative.

Mai întâi decanul Sabatier, cu *Esquisse*; Harnack, cu *Esența creștinismului*; Loisy, cu *Evanghelia și Biserica*; William James, cu *Experiența religioasă*; și, într-un mod general, Tyrrell, Le Roy și Paul Sabatier. *Sfântul* lui Fogazzaro îl entuziasmează. Este o carte admirabilă, cea mai plină de divin dintre toate cărțile apărute după romanele lui George Eliot.

Iată-ne lămuriți asupra religiei domnului Théodore Reinach. Să-i fim recunoscători pentru sinceritatea sa. Credința pe care o acordă acestei religii este robustă și oarbă. Nicio contradicție nu este capabilă să o tulbure. Intransigența sa îl face să uite neplăcerile pe care i le-a pricinuit o anumită tiară. Altfel, cum ar fi putut să-și arunce disprețul asupra „pigmeilor înălțați în zadar de mitrele și tiarele lor”? Digurile pe care acești oameni ai unui trecut mort le ridică împotriva religiei sale îi par neputincioase și fragile.

Religia sa — pe care o numește pur și simplu Religia — își dovedește vitalitatea prin faptul că înaintează. Nu este decât să-i urmărești evoluția foarte complexă cu un ochi atent, fără prejudecăți, dar cu simpatie. Această simpatie este o manifestare spontană a sentimentului religios. Ea este tot atât de necesară celui care pretinde să facă bună istorie religioasă pe cât este urechea criticului muzical. Maestrul își propune, așadar, să caute să întrezărească acele raze prevestitoare ale unei aurore surâzătoare și liniștite prin bâjbâielile, furtunile și întunecimile ceasului de față. Cititorul ghicește ceea ce ascunde simbolul acestei „aurore surâzătoare și liniștite".

Domnul Théodore Reinach s-a adresat liber-cugetătorilor și credincioșilor de toate confesiunile religioase. Acesta era mijlocul de a da oamenilor o lecție de toleranță. Fiecare își păstrează deplina libertate de gândire și de opinie. Nu i se cere decât să folosească în toate împrejurările metodele istorice și critice cele mai perfecționate.

Este necesar să se pună bine în lumină gândirea personală a domnului Théodore Reinach și rolul pe care îl joacă în această întreprindere. El însuși a avut inițiativa acestei serii religioase. La propunerea și la insistențele sale, consiliul de direcție a aprobat proiectul; apoi i-a încredințat, în mod firesc, sarcina de a organiza și de a conduce acest învățământ. După tatonări care au durat patru ani, această nouă serie a avut un plan și un corp de profesori și auditori. Domnul Théodore Reinach a putut începe.

El și-a schițat în aceşti termeni ideile fundamentale asupra religiei:

Religia se transformă, dar nu piere; ea răspunde unei nevoi eterne, deoarece în mod necesar neîmplinite, a naturii umane; rolul ei rămâne marcat pe termen nelimitat printre marile forme care modelează și guvernează societățile. Știința și morala, odinioară confundate în ea, trăiesc fără îndoială o viață independentă; dar din când, pentru că fiii și-au întemeiat propriul cămin, mama trebuie să moară? Puțin importă, de altfel, dacă Statul menține sau dezleagă legăturile care îl unesc cu religia; Statul nu este societatea; el nu este decât unul dintre elementele ei, acela care dă națiunii cadrul și unitatea sa. Alături de el, în afara lui, subzistă numeroase forțe morale, principii și grupări tot atât de indispensabile ca și el armoniei și vieții colective. Religia se numără printre aceste forțe. După ce a fost la origine întreaga societate, ea rămâne și va rămâne întotdeauna resortul ei esențial.

O întrebare foarte precisă asupra naturii religiei l-ar pune în mare încurcătură pe domnul Théodore Reinach. Răspunsul său nu ar putea fi decât evaziv. El se complace în declarații precum aceasta:

Viața morală, asemenea vieții fizice a universului, se rezumă într-un imens efort către mai bine; același lucru este evident și cu viața religioasă.

Spiritul său evaziv apare în această apreciere pe care o formulează asupra unei anchete a domnului Belot:

Teza sa, apropiată de aceea a domnului Marillier, neagă originea comună a moralei și a religiei și nu lasă acesteia din urmă, în societatea viitoare, decât un rol moral atât de estompat încât ne gândim fără voie la Spinoza al lui Voltaire, șoptindu-i lui Dumnezeu la ureche: „Dar eu cred, între noi fie vorba, că Dumneavoastră nu existați." Cititorii mei, auditorii mei, știu că eu nu accept nici acest punct de plecare, nici această concluzie.

Un punct de plecare și o concluzie le cere romantismului religios, așa cum este el profesat de coreligionarii săi, evreii reformați.

Primul obiect al credinței sale este progresul religios, care pune religia în armonie cu universul aflat mereu în progres. Această lege a progresului își are aplicațiile în reprezentarea divinului și în legătura omului cu Dumnezeu. Ea nu exclude nici o anumită fixitate, nici supraviețuirile. Greșeala Bisericii este aceea de a voi să păstreze prea mult și să impună totul. Ea se încăpățânează să păstreze indisolubile legăturile care unesc morala și religia; ea rezistă din toate puterile progresului; în ciuda fațadei sale de infailibilitate și imobilitate, este condamnată să se modifice neîncetat, sub pedeapsa de a-și pierde stăpânirea asupra inteligențelor și asupra sentimentului credincioșilor, căci religiei nu-i mai rămâne, pentru a domina în civilizațiile superioare, decât Incognoscibilul și cultul ce trebuie adus acestuia.

Acceptarea progresului este o condiție esențială a rolului pe care religia îl joacă în sânul societăților. Acest rol a fost

considerabil în vremea construirii lor; el este încă astfel în funcționarea lor actuală. Ea va rămâne întotdeauna un factor important al vieții lor. Aceasta explică persistența religiei colective, care urmează o dezvoltare paralelă cu aceea a religiei individuale. Trebuie evitat să fie separate sau confundate. Ele acționează și reacționează necontenit una asupra celeilalte. Astfel se săvârșește progresul religios.

Al doilea articol al credinței domnului Théodore Reinach este un liberalism religios, care îi descoperă, în doctrine născute sub cerurile cele mai felurite și în epocile cele mai deosebite, avântul mereu incomplet, dar mereu fecund, către adevărurile morale cele mai înalte, adesea identice. Acestea sunt și ideile domnului Ferdinand Buisson. El le expusese în patru conferințe la *Aube de Genève*, în aprilie 1900. Domnul Reinach profită de cursul său inaugural pentru a se felicita de acordul său desăvârșit cu acest „nobil și liber spirit". Nicăieri această întâlnire a inteligenței evreiești și a inteligenței hughenote nu și-ar fi aflat mai bine locul decât în Supra-Sorbona doamnei Dick-May.

Ideile domnului Reinach, care tocmai au fost expuse, se găsesc într-un volum intitulat *Religii și societăți*. El cuprinde lecțiile primului an de funcționare a acestei serii religioase. Directorul tratã despre progresul în religie; domnii Puech, despre creștinismul primitiv și chestiunea socială; Raoul Allier, despre Frații spiritului liber; Anatole Leroy-Beaulieu, despre creștinism și democrație; Carra de Vaux, despre islamism în fața religiei moderne; Hippolyte Dreyfus, despre babism și

bahaísm; domnul Sabatier vorbi despre sfântul Francisc și franciscani, iar abatele Klein împărtăși impresiile sale proaspăt culese asupra religiei și vieții publice în Statele Unite. Raporturile dintre Biserică și Stat în Franța și în străinătate au absorbit activitatea religioasă a școlii în 1905–1906. În 1908–1909, s-au ascultat șase conferințe ale domnilor Daniel Serruys și Moret asupra originilor alexandrine ale creștinismului și asupra supraviețuirilor, în această religie, ale vechilor credințe și practici ale Egiptului, precum și trei conferințe ale domnului Albert Lévy asupra protestantismului liberal german și modernismului catolic. Anul 1909–1910 a fost ocupat în întregime de șaisprezece conferințe ale domnului Le Roy, profesor de matematici la liceul Saint-Louis, asupra atitudinii și afirmării catolice. Această predare a modernismului a dobândit un mare succes. Auditorilor obișnuiți li s-au alăturat preoți destul de numeroși, „însetați, spune domnul Reinach, de acest cuvânt de viață care curge atât de convingător și atât de stăruitor de pe buzele, ca și din cărțile elocventului profesor". Mai mulți normaliști catolici au mers să-l asculte și să-l aplaude. Domnul Le Roy a continuat apoi această predare la Școala de Înalte Studii Sociale.

Domnul Théodore Reinach nu se putea opri aici. El a pregătit, pentru anul 1913 și la Paris, un congres internațional al progresului religios și al creștinismului liberal. A fost un conciliu ecumenic al romantismului religios, organizat și condus de evrei. Marea presă pariziană i-a făcut cu prisosință

onorurile publicității sale. Domnul Reinach nu a lipsit să predispună spiritele în favoarea acestei manifestări, pe care a voit-o grandioasă și impunătoare. Conferințele anului 1912 nu aveau alt scop. Oratori evrei, protestanți și catolici s-au făcut auziți. La 7 martie, domnul Julien de Narfon, însărcinat la *Figaro* cu colaborarea religioasă, a studiat „protestanții și catolicii din punctul de vedere al unirii". Printre auditorii săi au fost și preoți.

Școala de Înalte Studii Sociale a sărbătorit, la 4 decembrie 1910, a zecea aniversare a întemeierii sale. Ea publică, cu această ocazie, un volum în care este rezumată pe scurt istoria acestei prime perioade a existenței sale. Din el am cules elementele acestei note. Aceste solemnități decenale au sporit simpatiile de care se bucura deja opera doamnei Dick-May-Weill. Activitatea ei a crescut. De multă vreme, fondatoarea avea planul de a completa învățământul oral al profesorilor prin învățământul scris al unei reviste. Școala avu un organ oficial, *Athena*, unde prietenii săi putură citi principalele conferințe, articole și diverse informații care îi inițiau în viața lăuntrică a instituției. Publicată la Alcan, ea nu a avut decât o existență efemeră; și-a încetat publicarea în 1913.

Cursurile publicate în volume figurează la loc de cinste în cataloagele Alcan. Doctorii romantismului religios și teoreticienii moralei laice își încredințează lucrările acestui editor. Unii își dau preferința librăriei Colin, în vreme ce hughenoții rămân la marele librar protestant de limbă

franceză, Fischbacher. Editorul Alcan este un personaj cvasi-oficial. El se impune ca șeful casei necesare profesorilor de filosofie și de știință. Autoritatea de care se bucură la Ministerul Instrucțiunii Publice îi permite să obțină abonamente oficiale abundente. Relațiile sale cu străinătatea acreditează publicațiile purtând firma sa comercială pe lângă toate universitățile, societățile savante și oamenii de studiu din lumea întreagă. O asemenea librărie este, pentru doctrinele Școlii de Înalte Studii Sociale, un mijloc de transmitere spre a ajunge pretutindeni. Vom găsi curând aici lucrările domnului Durkheim și ale discipolilor săi. Ceea ce nu împiedică pe unii ecleziastici să-și lase cărțile la același editor. Ei invocă acest pretext: Alcan le este necesar pentru a ajunge la cititorii pe care îi caută. Ei se amăgesc în chip ciudat. Editura franceză le-ar oferi fără greutate aceleași debușeuri și într-o companie mai bună.

CAPITOLUL XIV - DOMNUL DURKHEIM LA SORBONA

L-am văzut pe domnul Durkheim la Uniunea pentru Adevăr și la Școala de Înalte Studii Sociale. Este unul dintre personajele cele mai influente ale Universității. El predă pedagogia la Sorbona; prezidează crearea științei sociale; domnește la Ministerul Instrucțiunii Publice. Este un om aparte. El este agentul, în învățământul nostru oficial, al oligarhiei care își dictează voințele democrației franceze. Acțiunea sa nu este mărginită la Sorbona sau la direcția învățământului superior și secundar; ea se întinde până la Confederația Generală a Muncii.

Pedagogia, sociologia, stăpânirea asupra personalului didactic nu izbutesc să-i satisfacă nevoia de a domina. După exemplul domnului Théodore Reinach, coreligionarul său, domnul Durkheim visează la un doctorat în teologie. El voiește cu orice preț să dogmatizeze; pentru aceasta, introduce din oficiu religia în domeniul său social.

După el, faptul religios este social prin definiție. Religia, într-adevăr, cuprinde un întreg ansamblu de credințe și practici obligatorii. Or, tot ceea ce obligă astfel își are originea în societate, declară domnul Durkheim, și el se grăbește să conchidă: riturile și dogmele din care este făcută religia sunt opera societății. Forțele misterioase înaintea cărora se înclină credinciosul sunt sociale; ele locuiesc în societate, care și-a elaborat ea însăși reprezentările lor. Aceste principii sunt afirmate și definite; cel care le promulgă voiește să fie crezut pe cuvânt. Ar fi, dacă ar fi să-l credem, o cheie care deschide toate misterele.

Explicațiile pe care le dă sunt foarte simple pentru cine posedă credința sa. Societatea are o existență proprie, distinctă de aceea a indivizilor care o compun. De aici decurg următoarele consecințe: societatea are facultatea de a gândi și de a voi prin ea însăși. Există, prin urmare, o rațiune, o voință colectivă sau socială, un spirit colectiv, care nu poate fi confundat cu rațiunile și voințele individuale. Cel puțin aceasta este ceea ce învață domnul Durkheim. Spiritul colectiv și spiritul individual nu sunt întotdeauna de acord. Cel dintâi este de un ordin superior: el este înaintea celui din urmă. Spiritul individual, fiindcă este inferior și întârziat, este adesea descumpănit de rațiunile colective. Aceste surprize provin din ignoranța în care se află indivizii cu privire la „ideația" societăților. Ei vor ajunge să o cunoască. Atunci fiecare își va putea regăsi ideile în concepțiile colectivității din care face parte.

Așa se va întâmpla și cu religia. Rațiunea colectivă cunoaște ideile și practicile pe care le impune spiritelor individuale. Acestea, neînțelegându-le din punctul de vedere inferior în care le așază natura lor, le acceptă totuși ca pe niște mistere venite din Incognoscibil.

Dar acest Incognoscibil va sfârși prin a-și preda tainele domnului Durkheim, care se va însărcina să inițieze treptat publicul în misterele gândirii colective a societăților. Între timp, el îl orientează către o concluzie pe care francezii, cu nevoia lor de logică și claritate, ar formula-o astfel: Dumnezeu nu are decât să dispară; El este inutil. Societatea Îi ia locul; ea ne ajunge. Această enormitate își pierde, în ochii domnului Durkheim, orice neverosimilitate. Este un lucru cu totul firesc. El îi extrage consecințele una după alta, atunci când i se întâmplă să se abandoneze propriei sale gândiri.

În 1906, dezvolta înaintea câtorva membri ai Societății Franceze de Filosofie o teză asupra determinării faptului moral. A trebuit să demonstreze cum și în virtutea cărui drept societatea, izvor și termen al oricărei morale, ni se poate *impune. Răspunsul său ne va livra adâncul inimii sale:*

Societatea ne poruncește, fiindcă ea este exterioară și superioară nouă. De la ea primim civilizația, adică ansamblul celor mai înalte valori omenești. Nu putem voi să ieșim din societate fără a voi să încetăm de a fi oameni... Ea este o ființă psihică, superioară celei care suntem noi și din care aceasta din urmă emană. Prin urmare, se explică faptul că, atunci când ea cere de la noi acele jertfe mici sau

mari care formează țesătura vieții morale, ne înclinăm înaintea ei cu deferență.

Fiindcă această explicație nu-și este suficientă sieși, trebuie cu necesitate, pentru a o face acceptabilă, să urcăm mai sus, până la geneza ascunsă a acestor erori. Ea se confundă cu panteismul umanitar, pe care domnul Durkheim îl adaptează fără greutate doctrinei sale sociale:

Credinciosul, a spus el înaintea aceleiași adunări, se înclină înaintea lui Dumnezeu fiindcă socotește că de la Dumnezeu își ține ființa și, în chip deosebit, ființa sa mentală, sufletul său. Dacă înțelegeți de ce acest credincios iubește și respectă divinitatea, ce rațiune vă împiedică să înțelegeți că spiritul laic poate iubi și respecta colectivitatea, care este poate tocmai tot ceea ce există real în divinitate?

De teamă ca acest „poate tocmai" să nu-i voaleze gândirea, domnul Durkheim, care voiește în acea zi și în acel mediu să pară logic până la capăt, simte nevoia să facă această profesiune de credință:

Nu văd în divinitate decât societatea transfigurată și gândită simbolic.

Iată, așadar, pe Dumnezeu devenit un simbol al societății.

Cam în aceeași vreme, domnul Durkheim ținu o conferință la Școala de Înalte Studii Sociale asupra acestui subiect: cum să se predea morala laică în școală? Un american, domnul Lalande,

care se afla în auditoriu, și-a încredințat impresiile revistei *Philosophical Review* din New York. Ele confirmă tot ceea ce precedă:

Conferențiarul susține că Dumnezeu este societatea și că societatea furnizează moralei temeiul pe care îl cerem de obicei religiei revelate, tot ceea ce Dumnezeu este pentru credincios, societatea fiind pentru membrii ei.

Toate acestea sunt foarte bine. Societatea este Dumnezeu, iar morala este însăși exercitarea religiei. Ea este aceea care îl leagă pe om de divinitate. Sentimentele pe care le presupune îi țin loc de credință. Viața noastră naturală astfel înălțată trece în religie. Dar nu există religie fără sacerdot și fără pontificat. Nu poate fi suprimat. Această funcție este necesară; or, funcția creează organul. Preotul apare din nou și intră în funcția sa. Aceasta se face spontan. Așa se explică ideile, limbajul, atitudinea și ambițiile domnului Durkheim. Domnul Lalande și-a dat seama de aceasta:

Această conferință, adaugă el, produse o mare impresie; din ea se degaja un sentiment moral și religios intens. Domnul Durkheim se revela ca adevăratul succesor al lui Auguste Comte și, în adevăr, în seara aceea el rosti predica unui mare preot al umanității.

Aceasta este întocmai: domnul Durkheim, mare preot al umanității, mare pontif al religiei laice. Cât de mult luminează această profesiune de credință ceea ce s-a spus în capitolele

precedente! Ea este punctul de plecare și termenul practic al sistemelor și eforturilor expuse acolo.

Acest pontificat este rațiunea de a fi a domnului Durkheim. El explică norocul său extraordinar și importanța rolului său. A debutat prin predarea pedagogiei la Universitatea din Bordeaux. A preda pedagogia, adică a forma educatori, este specialitatea sa; o va păstra cât mai mult cu putință. Totuși, aceasta nu este funcția sa. El trece drept sociolog și pretinde că a creat o sociologie. De unde îi vine, așadar, această catedră de pedagogie? Domnul Pierre Lasserre, care cunoaște omul și mediul, ne-o va spune în *Doctrina oficială a Universității*:

Cursul de pedagogie este acoperământul unei manevre concepute pentru a strânge în jurul bunei vestiri a domnului Durkheim noile generații universitare, pentru a face din sociologie, potrivit lui Durkheim, religia lor.

Toți studenții care se destină profesoratului sunt obligați să-l urmeze. Ei trec, așadar, toți sub nuiaua sa, de când el este la Sorbona. Viitorul lor depinde de el. Înaintarea în carieră este reglementată nu după aptitudinile și succesele profesionale, ci după graba de a primi și de a propaga definițiile maestrului.

Domnul Durkheim luă în stăpânire știința socială în 1892 prin teza sa asupra *Diviziunii muncii*. *Regulile metodei sociologice* apărură puțin timp după aceea. Subiectul părea nou, iar autorul își luă numaidecât aerul maestrului care tocmai a scos la lumină o știință nouă. Auguste Comte și Espinas nu ar fi

fost decât precursorii săi. Nu avu decât să se pună pe lucru pentru a-și da măsura. Un curs de știință socială îl completă pe acela de pedagogie pe care îl ținea la Bordeaux. Știu să organizeze în jurul catedrei sale un adevărat laborator. Cărțile sale se transformau în unelte, sub direcția sa, în mâinile elevilor săi. Ei deveneau colaboratorii lui. Mauss, nepotul său, îi fu primul auxiliar; de atunci a intrat la Școala de Înalte Studii, secția științelor religioase, în calitate de profesor. Domnii Fauconnier, devenit profesor la liceul din Cherbourg, și Aubin, inspector de Academie, li se alăturară. Noi discipoli sporiră curând această echipă; aceștia fură domnii Lapie, Parodi, Hubert, Richard, Simiand, Meillet, Lévy, Huvelin, Charmont etc., toți înzestrați cu posturi de invidiat de către Ministerul Instrucțiunii Publice.

Răspândirea foștilor elevi în licee și universități nu trebuia să întrerupă colaborarea. Ea îi impuse numai condiții noi. Un organ capabil să lege toate aceste activități deveni necesar. *Anul sociologic* îi ținu locul începând de la întemeierea sa în 1896. El trasa colaboratorilor un cadru și le indica un scop. Scriitori care slujeau aceleași idei fără a fi înfeudați grupului, domnul Lévy-Bruhl de pildă, lucrau pe margine.

Pretențiile domnului Durkheim au fost foarte rău primite la Sorbona. Domnul Lucien Herr îl trată cu asprime în *Revue universitaire*. Domnul Charles Andler fu încă și mai sever în *Revue de métaphysique et de morale*. Alți profesori afectară să nu ia în serios această nouă știință. Inventatorul ei nu se lăsă deloc descumpănit. Așteptă evenimentele pentru a le pune în slujba

sa. După acest asalt al personalităților oficiale, grupul sociologic fu cât pe ce să-și piardă coeziunea. Unii voiau să fie înainte de toate democrați, iar ceilalți se spuneau înainte de toate sociali. Aceasta ar fi putut lua o întorsătură rea, căci fiecare se încăpățâna să-și păstreze poziția. Lucrurile se aflau aici când surveni afacerea Dreyfus. Ea avu un efect magic. Discuțiile încetară de pe o zi pe alta. Toată lumea se găsi de acord să meargă împotriva dușmanului comun. Durkheim și sociologii fură văzuți pretutindeni în încăierare, semănând aceleași idei, ținând aceleași cuvântări la Universitățile populare, la Liga Drepturilor Omului, cot la cot cu oamenii mai venerabili ai Uniunii pentru Acțiunea Morală. Ei organizară cooperative, punând în a se face popor o ardoare de neofiți. Lansară broșurile roșii ale Librăriei Noi.

Primul obiect al credinței sale este progresul religios, care pune religia în armonie cu universul aflat mereu în progres. Această lege a progresului își are aplicațiile în reprezentarea divinului și în legătura omului cu Dumnezeu. Ea nu exclude nici o anumită fixitate, nici supraviețuirile. Greșeala Bisericii este aceea de a voi să păstreze prea mult și să impună totul. Ea se încăpățânează să păstreze indisolubile legăturile care unesc morala și religia; ea rezistă din toate puterile progresului; în ciuda fațadei sale de infailibilitate și imobilitate, este condamnată să se modifice neîncetat, sub pedeapsa de a-și pierde stăpânirea asupra inteligențelor și asupra sentimentului credincioșilor, căci religiei nu-i mai rămâne, pentru a domina

în civilizațiile superioare, decât Incognoscibilul și cultul ce trebuie adus acestuia.

Acceptarea progresului este o condiție esențială a rolului pe care religia îl joacă în sânul societăților. Acest rol a fost considerabil în vremea construirii lor; el este încă astfel în funcționarea lor actuală. Ea va rămâne întotdeauna un factor important al vieții lor. Aceasta explică persistența religiei colective, care urmează o dezvoltare paralelă cu aceea a religiei individuale. Trebuie evitat să fie separate sau confundate. Ele acționează și reacționează necontenit una asupra celeilalte. Astfel se săvârșește progresul religios.

Al doilea articol al credinței domnului Théodore Reinach este un liberalism religios, care îi descoperă, în doctrine născute sub cerurile cele mai felurite și în epocile cele mai deosebite, avântul mereu incomplet, dar mereu fecund, către adevărurile morale cele mai înalte, adesea identice. Acestea sunt și ideile domnului Ferdinand Buisson. El le expusese în patru conferințe la *Aube de Genève*, în aprilie 1900. Domnul Reinach profită de cursul său inaugural pentru a se felicita de acordul său desăvârșit cu acest „nobil și liber spirit". Nicăieri această întâlnire a inteligenței evreiești și a inteligenței hughenote nu și-ar fi aflat mai bine locul decât în Supra-Sorbona doamnei Dick-May.

Ideile domnului Reinach, care tocmai au fost expuse, se găsesc într-un volum intitulat *Religii și societăți*. El cuprinde lecțiile primului an de funcționare a acestei serii religioase. Directorul

tratã despre progresul în religie; domnii Puech, despre creștinismul primitiv și chestiunea socială; Raoul Allier, despre Frații spiritului liber; Anatole Leroy-Beaulieu, despre creștinism și democrație; Carra de Vaux, despre islamism în fața religiei moderne; Hippolyte Dreyfus, despre babism și bahaísm; domnul Sabatier vorbi despre sfântul Francisc și franciscani, iar abatele Klein împărtăși impresiile sale proaspăt culese asupra religiei și vieții publice în Statele Unite. Raporturile dintre Biserică și Stat în Franța și în străinătate au absorbit activitatea religioasă a școlii în 1905–1906. În 1908–1909, s-au ascultat șase conferințe ale domnilor Daniel Serruys și Moret asupra originilor alexandrine ale creștinismului și asupra supraviețuirilor, în această religie, ale vechilor credințe și practici ale Egiptului, precum și trei conferințe ale domnului Albert Lévy asupra protestantismului liberal german și modernismului catolic. Anul 1909–1910 a fost ocupat în întregime de șaisprezece conferințe ale domnului Le Roy, profesor de matematici la liceul Saint-Louis, asupra atitudinii și afirmării catolice. Această predare a modernismului a dobândit un mare succes. Auditorilor obișnuiți li s-au alăturat preoți destul de numeroși, „însetați, spune domnul Reinach, de acest cuvânt de viață care curge atât de convingător și atât de stăruitor de pe buzele, ca și din cărțile elocventului profesor". Mai mulți normaliști catolici au mers să-l asculte și să-l aplaude. Domnul Le Roy a continuat apoi această predare la Școala de Înalte Studii Sociale.

Domnul Théodore Reinach nu se putea opri aici. El a pregătit, pentru anul 1913 și la Paris, un congres internațional al progresului religios și al creștinismului liberal. A fost un conciliu ecumenic al romantismului religios, organizat și condus de evrei. Marea presă pariziană i-a făcut cu prisosință onorurile publicității sale. Domnul Reinach nu a lipsit să predispună spiritele în favoarea acestei manifestări, pe care a voit-o grandioasă și impunătoare. Conferințele anului 1912 nu aveau alt scop. Oratori evrei, protestanți și catolici s-au făcut auziți. La 7 martie, domnul Julien de Narfon, însărcinat la *Figaro* cu colaborarea religioasă, a studiat „protestanții și catolicii din punctul de vedere al unirii". Printre auditorii săi au fost și preoți.

Școala de Înalte Studii Sociale a sărbătorit, la 4 decembrie 1910, a zecea aniversare a întemeierii sale. Ea publică, cu această ocazie, un volum în care este rezumată pe scurt istoria acestei prime perioade a existenței sale. Din el am cules elementele acestei note. Aceste solemnități decenale au sporit simpatiile de care se bucura deja opera doamnei Dick-May-Weill. Activitatea ei a crescut. De multă vreme, fondatoarea avea planul de a completa învățământul oral al profesorilor prin învățământul scris al unei reviste. Școala avu un organ oficial, *Athena*, unde prietenii săi putură citi principalele conferințe, articole și diverse informații care îi inițiau în viața lăuntrică a instituției. Publicată la Alcan, ea nu a avut decât o existență efemeră; și-a încetat publicarea în 1913.

Cursurile publicate în volume figurează la loc de cinste în cataloagele Alcan. Doctorii romantismului religios și teoreticienii moralei laice își încredințează lucrările acestui editor. Unii își dau preferința librăriei Colin, în vreme ce hughenoții rămân la marele librar protestant de limbă franceză, Fischbacher. Editorul Alcan este un personaj cvasi-oficial. El se impune ca șeful casei necesare profesorilor de filosofie și de știință. Autoritatea de care se bucură la Ministerul Instrucțiunii Publice îi permite să obțină abonamente oficiale abundente. Relațiile sale cu străinătatea acreditează publicațiile purtând firma sa comercială pe lângă toate universitățile, societățile savante și oamenii de studiu din lumea întreagă. O asemenea librărie este, pentru doctrinele Școlii de Înalte Studii Sociale, un mijloc de transmitere spre a ajunge pretutindeni. Vom găsi curând aici lucrările domnului Durkheim și ale discipolilor săi. Ceea ce nu împiedică pe unii ecleziastici să-și lase cărțile la același editor. Ei invocă acest pretext: Alcan le este necesar pentru a ajunge la cititorii pe care îi caută. Ei se amăgesc în chip ciudat. Editura franceză le-ar oferi fără greutate aceleași debușeuri și într-o companie mai bună.

L-am văzut pe domnul Durkheim la Uniunea pentru Adevăr și la Școala de Înalte Studii Sociale. Este unul dintre personajele cele mai influente ale Universității. El predă pedagogia la Sorbona; prezidează crearea științei sociale; domnește la Ministerul Instrucțiunii Publice. Este un om aparte. El este agentul, în învățământul nostru oficial, al

oligarhiei care își dictează voințele democrației franceze. Acțiunea sa nu este mărginită la Sorbona sau la direcția învățământului superior și secundar; ea se întinde până la Confederația Generală a Muncii.

Pedagogia, sociologia, stăpânirea asupra personalului didactic nu izbutesc să-i satisfacă nevoia de a domina. După exemplul domnului Théodore Reinach, coreligionarul său, domnul Durkheim visează la un doctorat în teologie. El voiește cu orice preț să dogmatizeze; pentru aceasta, introduce din oficiu religia în domeniul său social.

După el, faptul religios este social prin definiție. Religia, într-adevăr, cuprinde un întreg ansamblu de credințe și practici obligatorii. Or, tot ceea ce obligă astfel își are originea în societate, declară domnul Durkheim, și el se grăbește să conchidă: riturile și dogmele din care este făcută religia sunt opera societății. Forțele misterioase înaintea cărora se înclină credinciosul sunt sociale; ele locuiesc în societate, care și-a elaborat ea însăși reprezentările lor. Aceste principii sunt afirmate și definite; cel care le promulgă voiește să fie crezut pe cuvânt. Ar fi, dacă ar fi să-l credem, o cheie care deschide toate misterele.

Explicațiile pe care le dă sunt foarte simple pentru cine posedă credința sa. Societatea are o existență proprie, distinctă de aceea a indivizilor care o compun. De aici decurg următoarele consecințe: societatea are facultatea de a gândi și de a voi prin ea însăși. Există, prin urmare, o rațiune, o voință colectivă sau

socială, un spirit colectiv, care nu poate fi confundat cu rațiunile și voințele individuale. Cel puțin aceasta este ceea ce învață domnul Durkheim. Spiritul colectiv și spiritul individual nu sunt întotdeauna de acord. Cel dintâi este de un ordin superior: el este înaintea celui din urmă. Spiritul individual, fiindcă este inferior și întârziat, este adesea descumpănit de rațiunile colective. Aceste surprize provin din ignoranța în care se află indivizii cu privire la „ideația" societăților. Ei vor ajunge să o cunoască. Atunci fiecare își va putea regăsi ideile în concepțiile colectivității din care face parte.

Așa se va întâmpla și cu religia. Rațiunea colectivă cunoaște ideile și practicile pe care le impune spiritelor individuale. Acestea, neînțelegându-le din punctul de vedere inferior în care le așază natura lor, le acceptă totuși ca pe niște mistere venite din Incognoscibil.

Dar acest Incognoscibil va sfârși prin a-și preda tainele domnului Durkheim, care se va însărcina să inițieze treptat publicul în misterele gândirii colective a societăților. Între timp, el îl orientează către o concluzie pe care francezii, cu nevoia lor de logică și claritate, ar formula-o astfel: Dumnezeu nu are decât să dispară; El este inutil. Societatea Îi ia locul; ea ne ajunge. Această enormitate își pierde, în ochii domnului Durkheim, orice neverosimilitate. Este un lucru cu totul firesc. El îi extrage consecințele una după alta, atunci când i se întâmplă să se abandoneze propriei sale gândiri.

În 1906, dezvolta înaintea câtorva membri ai Societății Franceze de Filosofie o teză asupra determinării faptului moral. A trebuit să demonstreze cum și în virtutea cărui drept societatea, izvor și termen al oricărei morale, ni se poate impune. Răspunsul său ne va livra adâncul inimii sale:

Societatea ne poruncește, fiindcă ea este exterioară și superioară nouă. De la ea primim civilizația, adică ansamblul celor mai înalte valori omenești. Nu putem voi să ieșim din societate fără a voi să încetăm de a fi oameni... Ea este o ființă psihică, superioară celei care suntem noi și din care aceasta din urmă emană. Prin urmare, se explică faptul că, atunci când ea cere de la noi acele jertfe mici sau mari care formează țesătura vieții morale, ne înclinăm înaintea ei cu deferență.

Fiindcă această explicație nu-și este suficientă sieși, trebuie cu necesitate, pentru a o face acceptabilă, să urcăm mai sus, până la geneza ascunsă a acestor erori. Ea se confundă cu panteismul umanitar, pe care domnul Durkheim îl adaptează fără greutate doctrinei sale sociale:

Credinciosul, a spus el înaintea aceleiași adunări, se înclină înaintea lui Dumnezeu fiindcă socotește că de la Dumnezeu își ține ființa și, în chip deosebit, ființa sa mentală, sufletul său. Dacă înțelegeți de ce acest credincios iubește și respectă divinitatea, ce rațiune vă împiedică să înțelegeți că spiritul laic poate iubi și respecta colectivitatea, care este poate tocmai tot ceea ce există real în divinitate?

De teamă ca acest „poate tocmai" să nu-i voaleze gândirea, domnul Durkheim, care voiește în acea zi și în acel mediu să pară logic până la capăt, simte nevoia să facă această profesiune de credință:

Nu văd în divinitate decât societatea transfigurată și gândită simbolic.

Iată, așadar, pe Dumnezeu devenit un simbol al societății.

Cam în aceeași vreme, domnul Durkheim ținu o conferință la Școala de Înalte Studii Sociale asupra acestui subiect: cum să se predea morala laică în școală? Un american, domnul Lalande, care se afla în auditoriu, și-a încredințat impresiile revistei *Philosophical Review* din New York. Ele confirmă tot ceea ce precedă:

Conferențiarul susține că Dumnezeu este societatea și că societatea furnizează moralei temeiul pe care îl cerem de obicei religiei revelate, tot ceea ce Dumnezeu este pentru credincios, societatea fiind pentru membrii ei.

Toate acestea sunt foarte bine. Societatea este Dumnezeu, iar morala este însăși exercitarea religiei. Ea este aceea care îl leagă pe om de divinitate. Sentimentele pe care le presupune îi țin loc de credință. Viața noastră naturală astfel înălțată trece în religie. Dar nu există religie fără sacerdot și fără pontificat. Nu poate fi suprimat. Această funcție este necesară; or, funcția creează organul. Preotul apare din nou și intră în funcția sa.

Aceasta se face spontan. Așa se explică ideile, limbajul, atitudinea și ambițiile domnului Durkheim. Domnul Lalande și-a dat seama de aceasta:

Această conferință, adaugă el, produse o mare impresie; din ea se degaja un sentiment moral și religios intens. Domnul Durkheim se revela ca adevăratul succesor al lui Auguste Comte și, în adevăr, în seara aceea el rosti predica unui mare preot al umanității.

Aceasta este întocmai: domnul Durkheim, mare preot al umanității, mare pontif al religiei laice. Cât de mult luminează această profesiune de credință ceea ce s-a spus în capitolele precedente! Ea este punctul de plecare și termenul practic al sistemelor și eforturilor expuse acolo.

Acest pontificat este rațiunea de a fi a domnului Durkheim. El explică norocul său extraordinar și importanța rolului său. A debutat prin predarea pedagogiei la Universitatea din Bordeaux. A preda pedagogia, adică a forma educatori, este specialitatea sa; o va păstra cât mai mult cu putință. Totuși, aceasta nu este funcția sa. El trece drept sociolog și pretinde că a creat o sociologie. De unde îi vine, așadar, această catedră de pedagogie? Domnul Pierre Lasserre, care cunoaște omul și mediul, ne-o va spune în *Doctrina oficială a Universității*:

Cursul de pedagogie este acoperământul unei manevre concepute pentru a strânge în jurul bunei vestiri a domnului Durkheim noile generații universitare, pentru a face din sociologie, potrivit lui Durkheim, religia lor.

Toți studenții care se destină profesoratului sunt obligați să-l urmeze. Ei trec, așadar, toți sub nuiaua sa, de când el este la Sorbona. Viitorul lor depinde de el. Înaintarea în carieră este reglementată nu după aptitudinile și succesele profesionale, ci după graba de a primi și de a propaga definițiile maestrului.

Domnul Durkheim luă în stăpânire știința socială în 1892 prin teza sa asupra *Diviziunii muncii*. *Regulile metodei sociologice* apărură puțin timp după aceea. Subiectul părea nou, iar autorul își luă numaidecât aerul maestrului care tocmai a scos la lumină o știință nouă. Auguste Comte și Espinas nu ar fi fost decât precursorii săi. Nu avu decât să se pună pe lucru pentru a-și da măsura. Un curs de știință socială îl completă pe acela de pedagogie pe care îl ținea la Bordeaux. Știu să organizeze în jurul catedrei sale un adevărat laborator. Cărțile sale se transformau în unelte, sub direcția sa, în mâinile elevilor săi. Ei deveneau colaboratorii lui. Mauss, nepotul său, îi fu primul auxiliar; de atunci a intrat la Școala de Înalte Studii, secția științelor religioase, în calitate de profesor. Domnii Fauconnier, devenit profesor la liceul din Cherbourg, și Aubin, inspector de Academie, li se alăturară. Noi discipoli sporiră curând această echipă; aceștia fură domnii Lapie, Parodi, Hubert, Richard, Simiand, Meillet, Lévy, Huvelin, Charmont etc., toți înzestrați cu posturi de invidiat de către Ministerul Instrucțiunii Publice.

Răspândirea foștilor elevi în licee și universități nu trebuia să întrerupă colaborarea. Ea îi impuse numai condiții noi. Un organ capabil să lege toate aceste activități deveni necesar.

Anul sociologic îi ținu locul începând de la întemeierea sa în 1896. El trasa colaboratorilor un cadru și le indica un scop. Scriitori care slujeau aceleași idei fără a fi înfeudați grupului, domnul Lévy-Bruhl de pildă, lucrau pe margine.

Pretențiile domnului Durkheim au fost foarte rău primite la Sorbona. Domnul Lucien Herr îl tratã cu asprime în *Revue universitaire*. Domnul Charles Andler fu încă și mai sever în *Revue de métaphysique et de morale*. Alți profesori afectară să nu ia în serios această nouă știință. Inventatorul ei nu se lăsă deloc descumpănit. Așteptă evenimentele pentru a le pune în slujba sa. După acest asalt al personalităților oficiale, grupul sociologic fu cât pe ce să-și piardă coeziunea. Unii voiau să fie înainte de toate democrați, iar ceilalți se spuneau înainte de toate sociali. Aceasta ar fi putut lua o întorsătură rea, căci fiecare se încăpățâna să-și păstreze poziția. Lucrurile se aflau aici când surveni afacerea Dreyfus. Ea avu un efect magic. Discuțiile încetară de pe o zi pe alta. Toată lumea se găsi de acord să meargă împotriva dușmanului comun. Durkheim și sociologii fură văzuți pretutindeni în încăierare, semănând aceleași idei, ținând aceleași cuvântări la Universitățile populare, la Liga Drepturilor Omului, cot la cot cu oamenii mai venerabili ai Uniunii pentru Acțiunea Morală. Ei organizară cooperative, punând în a se face popor o ardoare de neofiți. Lansară broșurile roșii ale Librăriei Noi.

Această campanie dreyfusardă fu pentru domnul Durkheim prilejul unor triumfuri personale. Năpustindu-se asupra naționalismului, el dădu asaltul asupra Universității spre a o

cuceri. Aceasta îi reuși. Discipolii săi, care se osteniseră, avură partea lor din pradă. Sorbona aparține persoanelor lor, doctrinelor lor, metodelor lor. Prin Sorbona, ei invadează încetul cu încetul celelalte Universități. Ei aservesc învățământul democrației și coteriilor politice, cum nu s-a mai văzut vreodată. Dreyfusismul a făcut încă și mai mult. Sociologia domnului Durkheim îi datorează prestigiul său. Domnii Herr și Andler și, după ei, clientela de profesori pe care o hrănesc cu idei, începură să o prețuiască. Luptele maestrului și ale elevilor pentru dreptate și victoriile dobândite apărură ca un efect al doctrinei lor. Nu se mai ezită a recunoaște în ea o știință, iar această știință văzu crescând numărul admiratorilor ei în ziua în care deveni, în Universitate, „o mare putere administrativă și politică".

Domnul Durkheim își datorează extraordinara sa ascensiune lui Dreyfus. El însuși nu este decât un mediocru. Agathon, în *Spiritul noii Sorbone*, îl reprezintă sub înfățișarea unui prefect de studii. Este regentul casei. Personalul se teme de el, căci el șade în Consiliul Universității din Paris și în Comitetul consultativ, prin care trec toate numirile din învățământul superior. Profesorii secției de filosofie sunt încovoiați sub nuiaua lui; el îi tratează ca pe niște simpli funcționari. Acest om are toată libertatea de a-și satisface instinctul autoritar și dogmatic. Ambițiile sociologiei sale acoperă toate îndrăznelile sale. Ea îmbrățișează, spre a le stinge și a le înăbuși, morala, pedagogia, politica. El o predă și pretinde să o impună societăților și guvernului. Catedra sa de pedagogie îi asigură

recrutarea, formarea și conducerea educatorilor. Este instrumentul domniei sale. De acolo, el socotește ca, prin sociologia sa, să dea Franței un spirit, un suflet capabil de instituțiile și ideile democratice, ale căror revelații știința sa socială le conține în germene. Iată pentru ce această sociologie este, împreună cu pedagogia, cheia de boltă a noii Sorbone.

Domnul Durkheim, în această invazie și cucerire a învățământului oficial, a desfășurat supleţea inepuizabilă și tenacitatea aspră a evreului care voiește să ocupe un monopol. El este omul rasei sale. Cei din rasa sa l-au ajutat și îl susțin. El lucrează pentru ea, căutând să-i asimileze Franța. Dar care este valoarea intelectuală a acestui om? Decăzut din situația sa oficială, despărțit de Bouglé, de Delvolvé, într-un cuvânt, de toată clientela sa, izolat de feudalitatea financiară care îl ocrotește, acest doctor în sociologie se vede redus la sine însuși, adică la foarte puțin lucru.

Ce valoare are sociologia sa, calificată drept științifică de toți judecătorii autorizați ai Sorbonei? Foarte puțin lucru de asemenea, când a fost despovărată de cuvintele savante care o apasă și fac iluzie studentului sau cititorului. Domnul Pierre Lasserre, care i-a făcut o critică severă și judicioasă, regăsește în ea „cele mai grosolane centonuri ale misticii și mesianismului revoluționar, cele mai simpliste sugestii ale naționalismului lui Israel, un pedantism extraordinar de greoi și hrănit dintr-o mie de mici lecturi enciclopedice". Ea nu iese, în ciuda pretențiilor sale ridicole, din cel mai dens

romantism religios. Voga ei va fi inexplicabilă pentru generația care ne urmează.

Marfa socială pe care o debitează la Sorbona nu este decât o importație germană. Monseniorul Deploige, rector al Institutului Superior de Filosofie din Louvain, a dovedit-o din belșug în *Conflictul dintre morală și sociologie*.

Francezii, după războiul din 1870–1871, cedaseră nevoii de a-și impune lor înșiși o înfrângere intelectuală și morală. Armatele prusiene trecuseră frontiera pentru a invada pământul nostru; acești francezi merseră dincolo de Vosgi și de Rin pentru a se pune de bunăvoie sub dominația inteligenței germane. Renan îi îndemna la aceasta:

Victoria Germaniei a fost victoria științei. După Jena, Universitatea din Berlin a fost centrul regenerării Germaniei. Dacă voim să ne ridicăm din dezastrele noastre, să imităm conduita Prusiei. Inteligența franceză a slăbit; trebuie să o întărim. Sistemul nostru de instrucțiune, mai ales în învățământul superior, are nevoie de reforme radicale.

Reforme erau, într-adevăr, necesare. Trebuia oare, pentru aceasta, să transformăm Sorbona și Facultățile noastre în vasale ale științei germanice?

Tânărul Durkheim fu dintre acei numeroși studenți care merseră în țara învingătorului pentru a urma cursuri și a studia organizarea universitară. Era în 1886. Unul dintre primele

articole ieșite de sub pana sa avu drept obiect filosofia în universitățile germane. El ascultă lecțiile câtorva socialiști de catedră, între alții Wagner și Schmoller. Se familiariză cu operele lui Schaeffle și Wundt, care fură, mult mai mult decât Espinas și Comte, furnizorii memoriei și spiritului său. De la ei i-a venit teoria realismului social. Ea era deja veche la filosofii de dincolo de Rin. Prinsese trup în creierele lor după catastrofa de la Jena. Umilirile pe care armatele Republicii și ale Imperiului tocmai le impuseseră Germaniei o sustrăseseră farmecelor romantismului nostru revoluționar. Fu falimentul cosmopolitismului filosofic și punctul de plecare al unei reacții care se dezvoltă în mijlocul vârtejurilor romantismului literar și artistic. Dar, din fericire pentru Germania, această reacție aduse o trezire a rasei germanice, care fu destul de puternică pentru a domina acest romantism și a-l târî după sine, în loc de a-l suferi.

Formele precise ale naționalismului lipseau acestei rase care se căuta. Prusia se grăbi să i le furnizeze. Ea îi impunea astfel, dintr-odată, dominația sa politică.

Romanticii germani începură să se gândească la trecut. Visele lor agitau energiile prezente, hrăneau ambițiile lor și îi împingeau spre viitor. Fiecare își concretiza sentimentele după mediul său și potrivit resurselor sale. Prusia nu pierdea din vedere niciuna dintre aceste manifestări ale activității germanice; ea le canaliza cu îndemânare pentru a le adapta apoi exigențelor interesului național. În aceste împrejurări, Adam Müller ceru documentelor Evului Mediu „lecții de

arhitectură politică și maxime de viață socială, norme pentru o viață economică". El începu să învețe funcțiile sociale ale proprietății și organizarea corporativă a societății, în același timp în care fulgera împotriva pacifismului și abolirii frontierelor. Pe alocuri ai crede că avu o viziune a unității germane. El definea astfel națiunea:

Un popor nu este, cum crede Rousseau, mâna de ființe efemere juxtapuse la un moment dat într-un loc dat; el este vasta asociație a unei lungi serii de generații — a celor care au fost, a celor care trăiesc, a celor care vor veni — toate strâns unite în viață și în moarte, solidare și manifestându-și unirea prin comunitatea limbii, a moravurilor, a legilor și a instituțiilor.

Monseniorul Deploige rezumă în aceste câteva cuvinte opera lui Adam Müller:

El a smuls din solul național buruienile exotice: cosmopolitismul umanitar, naționalismul juridic, individualismul economic și politic. În același timp, arunca în pământ german sămânța ideilor care vor răsări de-a lungul întregului secol.

El a pregătit căile lui Bismarck:

Efortul scriitorilor, savanților, oamenilor politici, diplomaților și războinicilor germani, vreme de un secol întreg, a fost îndreptat spre acest scop: a face unitatea economică, morală și politică a Germaniei.

Domnul Durkheim nu și-a dat seama de această puternică și fecundă unire a politicii și sociologiei. Nu a înțeles nimic din realismul social al lui Müller. Acest realism nu este posibil decât în națiune și prin ea. El este înainte de toate politic. Müller și cei care se inspiră din doctrina sa o știu. Ei nu o uită niciodată, mai ales atunci când nu spun nimic despre aceasta. Spiritul și inima lor nu acceptă ca societatea să fie izolată de națiune. Națiunea, cu toate familiile pe care le reunește, cu limba sa, cultul său, dreptul său, morala sa, instituțiile sale, interesele sale, amintirile și speranțele sale, intră în conceptul realismului social. Aceasta dă un sens acestor cuvinte.

Domnul Durkheim, smulgând, cum o face, societatea din cadrul politic al națiunii, îi răpește, fără să o știe, ceea ce o realizează. El nici măcar nu observă că, la capătul operației sale, societatea sa s-a evaporat. Nu mai este decât un nor.

Monseniorul Deploige scrie:

El nu vă așază în prezența unui obiect tangibil, în fața unui lucru; el agită înaintea voastră un concept vag, o concepție fugară; iar postulatul germanilor devine, sub pana sa, o formulă cabalistică.

Nici la Bordeaux, nici la Paris, domnul Durkheim nu mărturisește plagiatul său. Ține la gloria care se leagă de numele creatorilor. Mândru de sistemul său, îl pune în valoare. Nu dă înapoi dinaintea niciunei consecințe, nici măcar dinaintea acelei realități specifice cu care societatea se află pe neașteptate înzestrată. Ea ar constitui, de atunci înainte,

un regn aparte, cu o fizică ce i-ar fi proprie. Legăturile care unesc între ele fiecare dintre părțile ei ar avea virtutea de a le agrega într-o ființă cu totul nouă. Ar exista un fel de chimie socială. Puterea creatoare a domnului Durkheim, se vede, nu prea cunoaște limite.

Sistemul pe care îl elaborează astfel are marele avantaj de a corespunde aspirațiilor romantismului religios. Sunt sisteme coerente; ele se completează. Unul îi furnizează celuilalt mijlocul de a-și face acceptabil misticismul. Cititorul nu are decât să revadă ceea ce am spus mai sus. Domnul Durkheim dă o explicație misterului religios al romanticilor noștri. Cooperarea indivizilor la dezvoltarea ființei vii și nemuritoare care este societatea, umanitatea, devine explicabilă. Comunicarea vieților individuală și socială, care este una dintre dogmele fundamentale ale romantismului, capătă un caracter științific. „Realismul social" are, în această împrejurare oportună, cea mai bună șansă de succes.

El se adaptează tot atât de bine condițiilor democrației. Democrația și realismul social nu sunt mai reale una decât celălalt. Sunt două mituri care se susțin reciproc. Submiturile cărora democrația le datorează aparența existenței împrumută de la teoriile domnului Durkheim o umbră de adevăr. Ai aerul că spui ceva atunci când vorbești despre voință generală, gândire comună, suveranitate a poporului și alte lucruri goale, în funcție de care fiecare cetățean, într-o democrație, trebuie să gândească, să voiască și să acționeze. Acești nori, care îi

menţin pe oameni în dispoziţie de servitute, au o fiinţă în jurul căreia este uşor să fie aglomeraţi.

Dar această fiinţă-societate nu va fi niciodată decât un văl potrivit pentru a ne ascunde vederea fiinţelor vii şi reale. Ele reuşesc, în misterul care le învăluie, să ia locul naţiunii, atribuindu-i gândurile, voinţele şi interesele lor. Toate acestea vor părea de acum înainte ştiinţifice.

Întoarcerea la o organizare corporativă a societăţilor este unul dintre lucrurile cele mai de dorit în lume. Cu toate acestea, domnul Durkheim găseşte mijlocul de a o prezenta într-un asemenea fel încât, urmându-l, ne-am expune unor aventuri primejdioase. Pentru aceasta este de ajuns să uităm, împreună cu el, naţiunea. Corporaţia nu cade din nefericire în ireal, precum realismul său social; ea există şi durează împreună cu membrii din care se compune. Fiindcă este voită exclusiv socială, ea se lasă să cadă, vrând-nevrând, în internaţionalism. Grupările corporative, împinse de nevoia de a-şi asigura existenţa şi de a-şi promova interesele, se federalizează între ele. Aceasta este acceptabil atâta vreme cât aceste federaţii sunt restrânse la limitele unei ţări. Dar uitarea naţiunii, a intereselor şi a drepturilor ei le va face să se întindă dincolo de frontiere. Aceasta stă în însăşi forţa lucrurilor. Corporaţia va deveni mai întâi internaţională, apoi umanitară. Asociaţiile financiare sunt astfel de multă vreme; sindicatele muncitoreşti se lasă antrenate acolo de socialism. Există aici o primejdie iminentă pentru patrie. Ea nu va fi niciodată înlăturată fără a ne ridica

din toate puterile împotriva principiilor enunțate de domnul Durkheim.

Domnul Durkheim este evreu, nu trebuie uitat. Rasa sa îl domină. El și-a însușit o sociologie pentru a face din ea, deformând-o, o sociologie evreiască. El lucrează pentru poporul din care face parte, împreună cu aceia dintre coreligionarii săi care fac din socialism domeniul lor. Ei începuseră înainte de Karl Marx și continuă după el. Ei socotesc, prin aplicațiile totale sau parțiale care i se vor face, să aservească forțele economice ale societăților puterilor lor financiare și să dea astfel o bază socială, politică și industrială neo-mesianismului lor.

Francezii ar ridica împotriva lor forțe inepuizabile dacă, în loc să alerge după himerele prin care sunt risipiți, s-ar ține de societățile care există cu adevărat. Societatea al cărei realism îl predică domnul Durkheim se risipește într-o abstracție, împreună cu umanitatea pe care o revelează alți profeți sociali. Această societate, despovărată de majuscula și de singularul care o ridică la rangul unei persoane, nu are decât să ia cu smerenie pluralul. Putem ști ce sunt societățile; este de ajuns să rostim numele care caracterizează existența lor specifică. Or, această existență lipsește conceptului singular.

Există, printre oameni, societăți, iar în aceste societăți, o ierarhie. Aveți familia, națiunea, Biserica; acestea sunt cele mai importante. Fiecare dintre aceste nume trezește, când este rostit, imaginea intelectuală precisă a unui lucru care există.

Găsiți apoi grupările regionale și multiplele asociații de profesie sau de interes, în care intră familiile sau indivizii. Este inutil, pentru a le recunoaște existența, să vedem în ele tot atâtea ființe fizice și personale. Sfântul Toma le dă o unitate sau o realitate de coordonare. Aceasta le este de ajuns.

Libera Cugetare are o organizare puternică. Există o „Federație internațională a liber-cugetătorilor", care își are biroul permanent la Bruxelles. Léon Furnémont este secretarul ei general. Scopul ei este de a înlesni propaganda ideilor raționaliste printr-o înțelegere între toți cei care socotesc necesar să elibereze omenirea de prejudecățile ei religioase. Franța posedă două asociații naționale de Liberă Cugetare. Una, al cărei caracter este net politic, are un vicepreședinte pe care îl cunoaștem, domnul Séailles; cealaltă, care se declară independentă, se află în relații strânse cu socialismul. Lojile masonice, care sunt focare intense de anticlericalism, furnizează uneia și celeilalte recrutări. Influența lor se exercită asupra federațiilor departamentale, asupra grupărilor tineretului laic. Liga învățământului, universitățile populare, comitetele electorale funcționează de acord cu ele. Ziarele de mare tiraj primesc comunicatele lor cu o complăcere vădită. Din această pricină, Libera Cugetare are în Franța o putere politică enormă. Ea este acolo la ea acasă, în timp ce Biserica are aerul unei intruse. Această situație manifestă în plină lumină ireligia națională, căreia îi este, în același timp, cauză și efect. Libera Cugetare câștigă tot ceea ce

pierde Biserica. Ea a văzut în separarea Bisericii de Stat o victorie definitivă.

Liber-cugetători — domnul Séailles este dintre ei — rup în mod deschis cu tipurile inferioare ale Liberei Cugetări. Opera acestora pare încheiată. Trebuie acum să se gândească la altceva. Această neo-liberă cugetare nu mai face paradă de anticlericalism. Ea comentează cu blândețe dogmele care îi vin dintr-un trecut încă viu. Renunță să mai apară ca o ortodoxie negativă și ca un ateism oficial. Nu mai este un grup închis. Ea se afirmă ca o revendicare a libertății omenești absolute, în religie, în morală, în toate domeniile, și ca o aplicare la problemele vieții spiritului a metodei raționale. Domnul Ferdinand Buisson s-a constituit apostolul și protectorul acestei evoluții. Trecutul său dă intervenției sale o mare autoritate. Nimeni nu este în același grad omul laicizării, adică al Liberei Cugetări aplicate școlii. El a întemeiat primul orfelinat laic din departamentul Senei. În calitatea sa de director al învățământului primar, a pregătit și a apărat laicizarea școlilor. Jules Ferry, Paul Bert și Jean Macé au avut în el un colaborator inteligent și activ. Deputat de Paris, el prezidează comisia parlamentară a separării Bisericilor de Stat. Acest veteran al Liberei Cugetări are, așadar, titluri la încredere.

O alianță cu protestanții liberali a favorizat în chip deosebit evoluția. Ea a fost pregătită de departe de domnii Buisson și Charles Wagner. Acești hughenoți fură destul de mândri de numele de liber-credincioși care li se dădu. O alianță pur

exterioară și oarecum politică era insuficientă. Unii și ceilalți simțeau nevoia unei adevărate colaborări spirituale. Aceasta ar fi, gândeau ei, un mijloc de a ușura religia de greutatea moartă care o apăsa și de a o face mai vie și mai adevărată. Modernismul a încercat în zadar această experiență în Biserica Catolică. S-ar reuși mai bine între protestanți și liber-cugetători. Această asimilare a alianței dintre liber-cugetători și liber-credincioși cu modernismul aparține pastorului Bertrand. O găsesc în *Problemele Liberei Cugetări*. Mi se pare foarte dreaptă.

Legea separării Bisericilor de Stat trecea, pe bună dreptate, drept ultima victorie a Liberei Cugetări asupra redutabilei sale dușmane. Momentul venise, așadar, de a pregăti deschis ceea ce avea să-i ia locul. Acest ceva exista. Nu era decât de sporit puterea lui, de prezentat înaintea opiniei publice și de introdus în deprinderi. Îi las domnului Séailles grija de a spune gândirea comună a liber-cugetătorilor și liber-credincioșilor reuniți. A făcut-o la adunarea lor generală din 9 iunie 1907.

Această întâlnire a liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor este un lucru nou, spune el. Ea inaugurează sfârșitul intoleranței pe care Biserica o impusese neamului omenesc. Libera Cugetare, contractând aceleași deprinderi, devenise un fel de religie negativă, de fanatism întors pe dos, cu un catehism al credințelor interzise și condamnabile. Aceasta nu înseamnă nicidecum că trebuie depuse armele. Este vorba numai de a modifica o tactică. Progresele democrației, laicizarea școlii și separarea Bisericii de Stat au schimbat

situația în Franța. Această triplă victorie îngăduie să se facă mai mult și mai bine decât în trecut. Criticile și negațiile sunt de acum insuficiente. Ceasul a venit de a căuta împreună adevărurile comune și de a degaja astfel un ideal care să-i poată pune pe oameni de acord pentru acțiune. Acest rezultat este cu putință cu spirite sincere, care profesează asupra necunoscutului sau a incognoscibilului opinii diferite sau contrare, fără a simți din această pricină nevoia de a se huidui sau de a se excomunica. Nu mai rămâne decât să se pună între sine ceea ce unește, iar nu ceea ce desparte. Dogmele nu au nicio importanță pentru acțiune, pentru căutarea unui ideal de dreptate și fraternitate. Să fie neglijate. Fiecare își realizează idealul prin acțiunea socială și prin cultura morală personală. Dacă Dumnezeu este dreptate, iubire, bunătate, acești liber-cugetători și liber-credincioși nădăjduiesc să-L creeze, după puterile lor, într-un mic colț al universului. Iată, așadar, întregul ideal religios pe care îl urmăresc membrii acestei uniuni extraordinare.

Această apropiere, astfel pregătită de domnul Buisson și înțeleasă de domnul Séailles, devine opera unui fost misionar protestant, domnul Jean-Jacques Kaspar. După ce a evanghelizat câtva timp pe malgași, s-a întors la Paris pentru a deschide acolo o misiune de un gen nou. Celebritatea pe care a dobândit-o de atunci l-a îndemnat, fără îndoială, să modifice litera inițială a numelui său. S-a prefăcut într-un domn Gaspar, avocat la Curtea de Apel. Patru conferințe la Societățile savante despre „Libera Cugetare și cultura morală”,

la 16 ianuarie, 14 februarie, 5 și 14 martie 1907, l-au pus în contact cu un public făcut pentru el. Profită de aceasta pentru a-și lansa ideea. Domnii Paul Guyesse, Ferdinand Buisson și Séailles, care acceptară să prezideze fiecare una dintre aceste reuniuni, luară persoana și opera sa sub înaltul lor patronaj.

Domnul Kaspar vede în această uniune a liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor termenul revoluției, care, dintr-odată, va elibera secolul al XX-lea de liberalism, va restaura conștiința omenească și va asigura triumful dreptății. Principiile asupra cărora se poartă acest acord se reduc la foarte puțin lucru. Pentru unii și pentru ceilalți, credința constă în a crede într-o forță spirituală, care se află în lumea morală așa cum electricitatea se află în lumea fizică. Religia îl pune pe om în comunicare intimă cu această energie. Nu mai trebuie să se țină seama de veșnicie și de judecata de apoi, cu care a fost legănat sufletul omenesc. Judecata nu a venit, iar omenirea încetează să o mai aștepte. În schimb, ea voiește să se bucure, încă din viața prezentă, de această dreptate și de această fericire despre care i s-a vorbit atât de mult. Este un semn caracteristic al epocii noastre.

Este și visul paradisiac al socialismului. Domnul Kaspar îi dă drept expresie idealul de adevăr și de echitate, de fraternitate și de bunătate, de pace și de fericire, pe care religia bine înțeleasă trebuie să-l introducă pe pământ. Dar pentru aceasta trebuie să lupte neîncetat împotriva unei societăți care trăiește din exploatarea omului de către om și să devină principiul binefăcător al instituțiilor capabile să-i redea omului

demnitatea. Religia, dacă se angajează pe această cale, va cădea de acord nu numai cu Libera Cugetare, ale cărei metode științifice le va fi respectat, ci și cu socialismul, ale cărui cele mai bune aspirații le va împărtăși.

Primirea făcută limbajului domnului Kaspar fu încurajatoare. Proiectul său de uniune găsea simpatii generoase. Nu mai rămânea decât să se dea o lovitură mare. O reuniune foarte solemnă, într-un mediu impunător, sub președinția unor personaje decorative, cu oratori plăcuți, produce întotdeauna asupra publicului parizian o puternică impresie, pe care este ușor să o mărești și să o întreții prin presă. Nu se mai numără curentele de idei lansate în felul acesta. Pentru a reuși mai bine, domnul Kaspar solicită concursul domnului Leclerc de Pulligny, inginer-șef al Podurilor și Șoselelor, pe care l-am întâlnit la domnul Desjardins. Ei organizară împreună, pentru 9 iunie, o ședință. Marele amfiteatru Richelieu, de la Sorbona, le fu pus la dispoziție. Mulțimea auditorilor își găsi cu greu loc acolo. Domnii Frédéric Passy, patriarhul pacifismului, Hyacinthe Loyson și Séailles ocupau fotoliile președinției.

Am rezumat discursul domnului Séailles. Cel al Părintelui Hyacinthe trebuie citat textual:

Mă aflu în prezența uneia dintre cele mai frumoase și mai neașteptate realizări ale unității religioase care a fost visul vieții mele. Intrat foarte tânăr în preoție din iubire pentru această unitate, al cărei simbol și instrument credeam că le găsesc în catolicism, am avut durerea de a vedea, iată aproape patruzeci de ani,

prăbușindu-se Biserica pe care o iubisem și o slujisem cu pasiune și ridicându-se în locul ei o Biserică ce nu mai este una, fiindcă se rezumă într-o dictatură. M-am întors atunci către creștinătatea dezbinată, în Răsărit ca și în Apus. Greci, ruși, anglicani, protestanți de toate nuanțele, i-am conjurat să apropie fragmentele risipite, să le unească din nou, nu prin efortul unei uniformități imposibile și funeste, ci într-o federație binefăcătoare și cu adevărat catolică.

Mai târziu, Congresul universal al religiilor, ținut la Chicago, fu pentru mine o rază de lumină și, fără a părăsi speranța unirii Bisericilor creștine, am adăugat-o pe aceea a unirii religiilor omenești, începând cu acelea care profesează aceeași credință în unitatea lui Dumnezeu, pe care sfântul Pavel o compară cu trunchiul măslinului roditor, și cu cele două ramuri rămase pe el, aceea a creștinismului în Occident și aceea a islamismului în Orient. Am vizitat de două ori Ierusalimul, cetatea sfântă a tuturor monoteiștilor; am stat de vorbă cu reprezentanții autorizați ai acestor trei mari culte și m-am convins că ceea ce le apropie este mai considerabil decât ceea ce le desparte.

Și iată că astăzi, nu la Ierusalim sau la Roma, văd deschizându-se un al treilea cerc concentric, încă și mai larg decât cele precedente, fiindcă nu exclude decât pe cei care se exclud ei înșiși: fanaticii și indiferenții; fanaticii, care pretind să domine totul; indiferenții, care refuză să unească ceva; și fiindcă această vastă sferă cuprinde oameni de bunăvoință, credincioși sau necredincioși, religioși sau numai morali, care aspiră în comun, pentru ei înșiși, pentru familiile lor și pentru

concetățenii lor, la realizarea din ce în ce mai desăvârșită a unui ideal de adevăr, de dreptate, de fraternitate, de fericire, pe care unii îl numesc divin, iar alții îl numesc omenesc, și care, fără îndoială, este omenesc și divin deopotrivă.

Speră armonia (*spera armoniam*), spuneau cei vechi. Noi facem mai mult decât să o așteptăm, o pregătim; și sub bolțile acestei Sorbone care, fără a renega nimic din vechile și severele sale tradiții, se deschide metodelor și spiritului gândirii contemporane, inaugurăm astăzi Uniunea liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor pentru cultura morală.

Părintele Hyacinthe vărsă în Uniune ideile sale, inima sa, viața sa, persoana sa. Acest dar fu primit cu recunoștință. Între cele două avu loc o comunicare de ideal. Preotul și călugărul apostat, care se apropia de moarte, putea acum să-și rostească *Nunc dimittis* (*Acum slobozește*) către dumnezeul-umanitate al religiei viitoare. Fusese profetul ei. Membrii Uniunii îi oferiră președinția de onoare, pe care o împărți cu domnii Séailles și Frédéric Passy. Aceasta se făcu în momentul constituirii lor în societate. Comisia permanentă însărcinată cu direcția îi avu drept președinți pe domnii Leclerc de Pulligny și Belot, liber-cugetător de origine catolică, amândoi obișnuiți ai domnului Desjardins și ai doamnei Dick-May. Belot este cel care spuse într-o zi: „Pentru adevărata liberă cugetare, tot ceea ce este creștin este omenesc, cu același titlu ca toate inspirațiile care, din veac în veac, au călăuzit omenirea pe calea progresului." Pastorul Charles Wagner fu unul dintre vicepreședinți. Funcțiile de secretar general îi reveneau de

drept domnului Kaspar, care avu un supleant în persoana domnului Anglas, profesor la școala alsaciană protestantă. Doi secretari se aflau în serviciul lor: domnii Jacques Marty, student al Facultății de teologie protestantă, și Alfred Wautier d'Aygallière, tânăr pastor. Comisia permanentă își asocie pe domnii pastor Gounelle, director al *Creștinismului social*, Félix Pécaut, profesor de filosofie, Maurice Level, secretar de redacție al *Drepturilor Omului*, și Berthomieu, secretar de redacție al *Analelor tineretului laic*.

CAPITOLUL XV - UNIUNEA LIBER-CUGETĂTORILOR ȘI A LIBER-CREDINCIOȘILOR

În cursul secolului al XIX-lea, Libera Cugetare s-a ridicat împotriva Bisericii. Ea a întreprins laicizarea dusă până la extrem. Ai spune că este atinsă de teofobie. Născută în creierele enciclopediștilor secolului al XVIII-lea, ea s-a dezvoltat absorbind erorile și patimile tuturor școlilor raționaliste. Aristocratică la început, s-a făcut apoi populară. Este o condiție pe care i-a impus-o socialismul. Totuși, ea nu a renunțat la pretențiile sale științifice. Credincioasă scopului său, care este de a distruge idealul intelectual și religios creat de civilizația creștină și de a-i substitui un mod nou de a gândi și de a simți, alcătuit din tendințele directoare ale vieții moderne, ea s-a amestecat foarte activ în tot ceea ce s-a întreprins împotriva Bisericii Catolice. A sfârșit prin a pune stăpânire pe principalele mijloace de a face și de a conduce opinia publică. Voința ei de a învinge i-o impunea. Atitudinea și rolul ei au făcut din ea contra-Biserica.

Organizațiile pe care conducătorii ei i le-au dat își află aici întreaga rațiune de a fi.

Comitetul sau consiliul de administrație se compunea din domnii Bonet-Maury, profesor la Facultatea de teologie protestantă; Broda, director al *Documentelor Progresului*, despre care va fi vorba curând; Daudé-Bancel, secretar general al *Uniunii cooperative*; Ehrhart, profesor la Facultatea de teologie protestantă; Lanson, din casa Sorbonei; Paul Loyson, fiul Părintelui Hyacinthe; Victor Margueritte, președinte onorific al Societății oamenilor de litere; Parodi, profesor agregat de filosofie, discipol al lui Durkheim; Paul Passy, director adjunct la Școala de Înalte Studii; Polako, președinte al Societății moralei naturii; Seignette, inspector general onorific al instrucțiunii publice; Horace Thivet, director al *Școlii Păcii*; Maurice Vernes, director al Școlii de Înalte Studii; A. Vales, profesor la liceul Voltaire; N. Weiss, secretar al Societății de istorie a protestantismului. Domnul Kaspar avu grijă să grupeze astfel membri de seamă ai învățământului superior sau secundar și oameni care ocupau, într-o anumită presă și în anumite societăți literare sau științifice, un post și mijloace de acțiune.

Membrii corespondenți au fost aleși după aceeași metodă. Se găsește pe lista lor floarea modernismului hughenot. Iată câteva nume: domnii Cadier, redactor-șef al *Fraternității*, la Pamproux; Delvolvé, pe care îl cunoaștem deja; Gâche, profesor la liceul din Montpellier; Giran, pastor la Amsterdam, care publică în 1906 *Cuvinte de sinceritate sau discursuri*

religioase ale unui liber-credincios; Girod, director al Colegiului din Saint-Servan, autor, fără îndoială, al lucrării *Democrație, patrie, umanitate*; Massé, director al școlii normale din La Roche-sur-Yon; Morize, pastor la Bergerac; Neil, pastor la Alais; Roques, medic la Toulouse; Jean Roth, pastor, director al *Avangărzii*, la Orthez; Théodore Ruyssen, profesor la Universitatea din Bordeaux; de Vernejoul, director al *Legăturii*, organ al liber-credincioșilor hughenoți din Marsilia.

Lista membrilor *Uniunii* este interesantă de consultat. Se remarcă acolo numeroși pastori protestanți, câțiva oameni politici și oameni de litere. Nourry, editorul modernist, și-a dat adeziunea. Sunt acolo directori de școli normale, profesori de licee și universități. Cei ai școlii alsaciene din Paris sunt în număr mare. Elevele prezente sau vechi ale școlii din Fontenay-aux-Roses și profesoarele lor au furnizat un contingent apreciabil. La fel este și cu liceul de fete din Versailles. Directoarele și profesoarele școlilor normale sunt destul de numeroase. Profesiunea celorlalți aderenți nu este indicată. Se vede de aici mediile asupra cărora această asociație își exercită influența și agenții pe care îi poate folosi.

Liber-cugetătorii, care sunt stânga Uniunii, și liber-credincioșii, care îi formează dreapta, reacționează în mod necesar unii asupra altora. Datele raționaliste ale celor dintâi și sentimentele religioase ale celor din urmă se transformă contopindu-se. Rezultatul oferit publicului este o laicizare radicală a gândirii religioase și a religiei însăși. Ea scapă monopolului Bisericii. De acum înainte este cu putință

să se caute fără ea progresul social prin cultura morală laică. Credința este aceeași la unii și la ceilalți. Liber-credincioșii îi fac pe liber-cugetători să admită că tot ceea ce este profund omenesc este divin, iar în schimb învață de la ei că tot ceea ce este profund divin este omenesc. Cei dintâi își personifică credința în Isus Cristos, a cărui influență naturală și rațională o acceptă, cu modificările psihologice care rezultă de aici pentru omenire; cei din urmă se țin de un ideal.

Promotorii acestei Uniuni păstrează cu toții amprenta lui Auguste Sabatier. Sunt discipolii săi fideli. Ei aplică ideile sale. Tendințele lor urmează direcția spiritului său. Decanul Facultății de teologie protestantă supraviețuiește în acest grup mult mai mult decât la Durkheim și la doamna Dick-May, unde iudaismul se preface că îl uită, și decât la domnul Desjardins, unde se rămâne mai ales la kantismul universitar. Aceasta se datorează rolului preponderent jucat de câțiva miniștri ai protestantismului liberal în întemeierea și conducerea acestei Uniuni, care s-ar defini destul de exact drept un modernism hughenot.

Domnul Kaspar și auxiliarii săi nu-și pierdură vremea. Ei organizară la Paris o stațiune de liberă cugetare religioasă pentru primăvara anului 1908. Ea cuprindea șapte conferințe, cu tot atâția oratori. Ei au privit virtuțile creștine din punctul de vedere al moralei moderne. Domnul W. Monod vorbi despre Convertire, sub președinția domnului Séailles, și prezidă conferințele domnilor Belot asupra Resemnării, Leclerc de Pulligny asupra Sentimentului păcatului și Pécaut

asupra Iertării insultelor. Domnul Leclerc de Pulligny prezidă conferința pastorului Gounelle asupra Dreptății. Domnul pastor Roberty tratá despre Experiența creștină, iar domnul Delvolvé despre Imitația creștină. Asemenea subiecte, expuse de asemenea oameni, ar fi trebuit, s-ar părea, să golească o sală. Se întâmplă contrariul. Cei pe care curiozitatea îi atrasese fură mulțumiți. Numărul lor crescu la a doua conferință; sala Colegiului liber de științe sociale de la Societățile savante putu cu greu să-i cuprindă pe toți auditorii. Pentru a treia conferință și pentru cele următoare, fu nevoie să se mute la Școala de Înalte Studii Sociale. Discuțiile care încheiau fiecare conferință adăugau la interesul lor. Oratorii nu disprețuiau să intre în relații epistolare cu cine le exprima dorința. *Buletinul Uniunii* publica textul sau rezumatul lecțiilor lor, o dare de seamă a discuției și acele corespondențe care păreau mai instructive. Se remarcau în auditoriu numeroși profesori sau institutori de ambele sexe și elevi ai școlilor normale. Catolicii se abțineră. *Buletinul* nu menționează decât pe domnul Jounet. Această rezervă nu-l împiedică să recomande „Biblioteca modernistă de critică religioasă" și să decerneze elogii foarte simțite *Sillon*-ului, *Trezirii democratice* și tinerelor gărzi ale domnului Sangnier.

Este necesar să se cunoască lecția sau conferința domnului Delvolvé asupra *Imitației creștine*. Admirația inteligentă pe care o arată creștinismului, doctrinelor, instituțiilor și sfinților săi pricinuiește mai întâi o surpriză plăcută. El găsește chiar, pentru a o exprima, un limbaj frumos. Ai crede că auzi un

catolic, atât de sincer pare. Dar ochii nu întârzie să se deschidă. Conferențiarul este unul dintre cei mai abili necredincioși care există. Omagiile aduse adevărurilor moarte îl pun în largul său față de ele și față de cei care le profesează. Urmarea lecției sale face imposibilă orice iluzie:

Realitatea lui Cristos-Dumnezeu aparține acelei epoci a omenirii în care limita nu era marcată între real și imaginar, în care natura nu era încă decât o masă nedeslușită și plastică, pe care imaginației îi revenea să o precizeze cât mai bine după nevoile spirituale. Astfel se înalță imaginea Dumnezeului-om, reală și imaginară, sublimă ca gândirea și dorința, adevărată ca ficțiunea unei arte minunate.

Totuși, toate acestea s-au sfârșit. O putere de entuziasm și de frumusețe a dispărut de pe pământ. Domnul Delvolvé o regretă, dar se resemnează. Reveriile în sunetul orgii liturgice nu sunt de ajuns inteligenței sale. În vreme ce marea dogmă creștină pălește încet, el vede ridicându-se încet apariția naturii. Atracțiile ei îi vor abate pe oameni de la seducția creștină. Natura aduce lumii o revelație nouă și un nou mister, mai nepătruns și mai captivant decât misterul teologic. Ce este, așadar, această natură atât de fecundă? Pământul de sub pașii noștri și formele lui înaintea ochilor noștri până la marginile orizontului, tot ceea ce se unește cu noi prin simțuri, toate ființele pe care ochii noștri le văd și pe care inteligența noastră le distinge. Este contactul nostru cu tot ceea ce este. Ea este una cu noi în infinitatea senzațiilor care învăluie actul conștiinței. Ea este în comunicarea sufletelor omenești. Domnul Delvolvé cade în cele din urmă în această

profesiune de credință panteistă, căreia nu-i lipsește nimic. Noi suntem, împreună cu natura, mai mult sau mai puțin conștient, una și aceeași ființă. Natura este divină. Ea este ceea ce este, ceea ce nimic nu mărginește. O găsim în toate cultele. Cultul naturii se asociază în chip naiv visului creștin. Ea este divină și noi participăm la ea. Iată adevărata bună vestire, care trebuie, dacă o înțelegem, să ne facă să tresărim de speranță și de iubire. Să o urmăm precum fiii lui Zebedeu L-au urmat pe Isus pe țărmurile mării Galileii.

Domnul Delvolvé a rostit omilia care se cuvine unui pontif al Religiei umanitare. El ne arată cu degetul dumnezeul-creatură pe care îl va pune în locul Dumnezeului Creator. Este divinitatea romantismului religios. Dar pentru ce să-și dea atâta osteneală? Pentru ce atâtea demonstrații științifice? Pentru ce aceste profesiuni de critică și aceste făgăduințe de noutate? Aceste elucubrații nu ascund nimic nou. Aceste erori sunt vechi ca păgânismul. Aplicările care li se fac din morala și mistica creștină îi acoperă pe autorii lor de ridicol și de odios. Este răzbunarea creștinismului.

În cursul exercițiului 1908–1909, domnii Frédéric Passy, W. Monod, Belot, Paul Passy, Buisson, Ehrhard, Valès, Gounelle, Séailles și Wagner, într-o serie de zece conferințe asupra problemelor sociale și datoriei prezente, au spus ce gândesc despre creștinismul social, singurul care atinge epoca noastră. Domnii Wagner, Belot, Monod, Loyson fiul, Buisson, Monnier, Roberty și Parodi, cu concursul doamnei de Sainte-Croix, au studiat, în anul următor, conflictele religiei,

moralei și științei în educația contemporană. Domnul Buisson se bucură în aceste medii de o mare autoritate. Este un maestru. Nu se pot, așadar, neglija definițiile și sfaturile sale. Semnalez ceea ce a spus despre formarea intelectuală a copiilor. El recomandă să li se adape spiritul la toate izvoarele gândirii omenești; ei sunt astfel deprinși să înțeleagă, să iubească înaltele concepții ale filosofilor greci, paginile înflăcărate ale vechilor profeți ai lui Israel, sublimele paradoxuri ale stoicilor, eforturile de sinteză ale Părinților Bisericii, nobilele extaze ale misticilor, îndrăznețele încercări de emancipare ale ereticilor și întregul minunat avânt al spiritului omenesc de la Renaștere încoace. Toate acestea sunt ale noastre. Aceste bogății formează, pagină cu pagină, Biblia omenirii; este o carte în care toți trebuie să învețe să citească liber, cu evlavie, cu îndrăzneală. Astfel sufletul omenesc se va iniția în Religia nouă și laică, al cărei mare Pontif este domnul Buisson.

Anul 1910–1911 fu folosit pentru cercetarea centrelor de cultură morală existente în Franța și în străinătate. Pentru această inspecție a forțelor internaționale ale liberei cugetări religioase, se ceru concursul domnului Corra, director al pozitivismului, care vorbi despre Societatea pozitivistă internațională; al domnului pastor Soulier, care tratã despre Uniunea creștină a tinerilor din Paris; al domnului Kaspar, care făcu un raport asupra societăților etice din Germania; al domnului Broda, care făcu unul asupra aceloraşi societăți din America; al domnului Gounelle, care se ocupă de Steaua albă

și de Liga pentru ridicarea moralei publice; al domnului Parodi, care făcu o comunicare asupra Uniunii pentru adevăr; al domnului W. Monod, care vorbi despre o parohie protestantă; al domnului Dorizon, care tratã despre patronajele laice. Domnul Dabry fu însărcinat cu o conferință asupra operelor catolice. Domnul Belot încheie seria, vorbind despre Uniunea liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor și despre viitorul ei.

Voi spune numai un cuvânt despre conferința domnului pastor Soulier. Uniunile creștine, care îi furnizară subiectul, au ieșit dintr-o renaștere a protestantismului, care a coincis cu apariția *Geniului creștinismului* al lui Chateaubriand. Acesta, după conferențiar, ar fi putut simți o influență metodistă în timpul șederii sale la Londra. Uniunile creștine sunt de origine engleză. Doi studenți le-au întemeiat în Franța în 1830 și în 1850. Cum ele se dezvoltau în lumea întreagă, s-a socotit necesar să li se propună un plan de acțiune comună. Aceasta fu opera unui congres reunit la Paris, la 22 aprilie 1855. Ele oferă în orașe un adăpost și prietenii tinerilor credincioși din orice Biserică sau chiar fără religie. Mijloacele lor de educație tind la exaltarea personalității. Ele au un ziar; organizează conferințe publice. Numărul lor a crescut mult. O vastă organizare le cuprinde în federații regionale și naționale. Comitetul internațional își are sediul la Geneva.

Conferințele domnilor Kaspar și Broda asupra societăților etice cer o atenție deosebită. Ele indică direcția pe care Uniunea o imprimă eforturilor membrilor săi pentru cultura

morală. Datorită ei și prietenilor ei, se vorbește despre acestea mult mai mult decât pe vremea când domnul Desjardins și obișnuiții săi erau reduși la propriile lor mijloace. Trebuie să se știe la ce să ne ținem. Domnul Desjardins și ai săi îndepărtează până și noțiunea unei morale absolute; societățile etice anglo-saxone acceptă pur și simplu morala creștină, dar eliberând-o de orice idee dogmatică; acolo nici măcar nu este vorba despre Dumnezeu. Societățile etice din New York și Chicago sunt deosebit de interesante.

Cea din New York are o biserică, *Ethical Church*, frecventată de o societate numeroasă și aleasă. Ea are, pentru a o conduce, un predicator sau paroh laic. Adler îndeplinește această funcție cu succes. Comunitatea își alege predicatorul. Reuniunile, la care asistă două până la trei mii de persoane, au un aer de ceremonie liturgică. Ele încep printr-o audiție muzicală. Apoi un cor de tinere fete, așezate într-un leagăn de frunziș și flori, execută cântări. Predicatorul își ține atunci conferința asupra unei probleme morale sau sociale. Ea este urmată de un imn. Câteva minute de reculegere, pe care nu le tulbură niciun zgomot, sunt folosite pentru convorbirea lăuntrică. Totul se încheie cu cântări și muzică. Așa se întâmplă în fiecare duminică.

Englezii au mai puțină pompă în societățile lor etice. Ei se mărginesc în general la o conferință asupra unui subiect moral, social, științific sau filosofic. Australienii iubesc, dimpotrivă, muzica și cântarea în bisericile lor laice. Predicatorii lor se abandonează evoluțiilor moralei, crezând că

lucrează astfel la dezvoltarea geniului omenirii. Ei au drept ideal religios progresul. Ceremoniile duminicale sunt urmate de reuniuni în care comitetele de bărbați și femei se ocupă de politică și de filantropie.

Societățile de cultură etică au luat în Germania, de vreo douăzeci de ani, o dezvoltare considerabilă. Cea dintâi datează din 1892. Ea este aceea care a lansat și conduce Liga școlii laice. Liga monistă germană, întemeiată în 1906 de Ernest Haeckel, se leagă de aceeași mișcare; ea are patruzeci și una de secțiuni stabilite în principalele orașe. Liga germană a liber-cugetătorilor și *Uniunea asociațiilor religioase libere* ascultă de același impuls. Religia progresului le este comună. Domnul Broda ne afirmă că o evoluție asemănătoare s-a produs și continuă la musulmanii din Persia, în comunitățile bahaí-hinduse; ea se face în Japonia, în Birmania, în Siam. El conchide la o mișcare generală a omenirii către această religie a viitorului, aceeași pe care domnul Delvolvé a predicat-o membrilor Uniunii și către care domnul Kaspar le îndreaptă activitatea.

Domnul Broda, un evreu venit din Austria, se face misionarul ei cosmopolit. El caută de mai mulți ani și clasifică fenomenele pe care le produce, în toate țările civilizate, antagonismul natural dintre religiile tradiționale și mișcarea liberei cugetări. El crede că descoperă o necesitate psihologică ce le domină. Ea le duce la elaborarea unei noi filosofii a vieții. Teoria evoluționistă este mai mult ca niciodată baza sistemelor filosofice și morale de care spiritele se atașează; idealul

progresului devine steaua călăuzitoare a efortului și a vieții lor. El întreprinse lungi călătorii în descoperirea acestui astru misterios. Îi putu admira razele la Brahmo Samaj din Lahore, în India, care îl invitară să rostească predica duminicală în templu. L-a contemplat la Arya Samaj. A făcut mai recent o excursie în Germania (1910) cu domnul Kaspar, pentru a-i proiecta strălucirea asupra orașelor Stuttgart, München și Viena. Conferințele lor asupra școlii laice și asupra speranțelor pe care aceasta le dă atrăgeau în masă protestanți, liber-cugetători și moderniști. Cinci mii de persoane alergară să-i asculte la München.

Domnul Broda face încă și mai mult. El a creat și conduce la Paris un Institut internațional pentru răspândirea experiențelor sociale. Acest Institut, care își are sediul pe strada Claude-Bernard, nr. 89, posedă un organ, *Documentele Progresului*. Această revistă internațională are ediții germană (Berlin), engleză (Londra), rusă (Sankt-Petersburg) și maghiară (Budapesta). Corespondențe îi sosesc de pretutindeni. Directorul ei tocmai a lansat o colecție de volume, menită să-i lărgească sfera de acțiune. El lucrează cu siguranță pentru cauza Israelului viitor. Rămâne al rasei sale.

În loc de a se replia asupra ei însăși, Uniunea liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor se exteriorizează pe cât poate. O întâlnim la principalele manifestații anticatolice. S-a asociat dorinței de a ridica un monument lui Lamennais. Secretarul ei general, domnul Kaspar, a ținut despre nelegiuirea procesului Ferrer o predică ce a avut cinstea unei

inserări în buletin. Rareori s-a văzut mistica dreyfusardă etalându-se cu atâta îndrăzneală. Omul este, după orator:

Un animal esențialmente revoluționar. Dreptul la revoltă este legat în mod individual de libera autoritate a conștiinței morale și religioase. Drepturile gândirii revoluționare sunt inseparabile de drepturile gândirii libere. Religios vorbind, omul este o ființă care caută în Dumnezeu, adică în legea superioară a spiritului său, punctul de sprijin necesar pârghiei Revoluției și Progresului.

Uniunea ia parte la toate manifestațiile internaționale de liberă cugetare religioasă. Ea fu larg reprezentată la congresul de la Berlin, între 5 și 10 august 1910. Domnul Théodore Reinach a găsit în sânul ei membrii activi ai congresului său parizian al creștinismului liberal și al progresului religios. Ea nu lasă să-i scape nicio mare reuniune de cultură morală. Belot și Leclerc de Pulligny au reprezentat-o la congresul internațional de la Londra, între 20 și 29 septembrie 1908, care atrăsese o mie de persoane, venite din toate părțile lumii. Domnii Boutroux și Buisson reprezentau Franța. Remarc, în treacăt, că domnul Boutroux colaborează la *Documentele Progresului*. Uniunea avu de asemenea partea ei la congresul de la Amsterdam, în 1912. Ea se amestecă de bunăvoie, prin membrii săi influenți, în activitatea asociațiilor care urmăresc un scop analog cu al ei. Dacă este nevoie, provoacă întemeierea lor. Este pentru ea un mijloc lesnicios de a pătrunde medii care, fără aceasta, i-ar rămâne închise. Liga franceză de educație morală este un exemplu.

Întemeierea ei datează din anul 1911. La prima vedere, ai spune că este o societate vrednică de o încredere întreagă. Ea afișează grija foarte înaltă pentru morala oamenilor de mâine; își propune formarea unor caractere solide și a unor conștiințe delicate. Face apel, pentru a conserva acest patrimoniu moral, la toți oamenii de bunăvoință, oricare ar fi doctrinele lor religioase sau filosofice. Fiecare își poate păstra convingerile personale. Un cititor prevenit recunoaște totuși limbajul plin de reticențe de care se folosesc apostolii laicismului în educație. Dar l-au îndulcit atât de mult, încât i-ar face de bunăvoie să tacă neîncrederile. Totuși, lista primilor aderenți îl pune în fața realității. Iluzia devine imposibilă. Oamenii Uniunii pentru Adevăr, ai Școlii de Înalte Studii Sociale, ai Sorbonei dreyfusarde, ai Uniunii liber-cugetătorilor și liber-credincioșilor se întâlnesc acolo ca într-un loc comun de întâlnire. Ei își disimulează foarte prost prezența în spatele academicienilor, membrilor Institutului, personajelor politice, universitare și literare care au răspuns unui prim apel.

O privire asupra listei îngăduie să se judece puterea aparentă a acestor ligi. Ele antrenează o întreagă parte a lumii oficiale. Aceasta este destul pentru a impresiona mulțimea. Printre membrii Parlamentului înscriși, îi remarc pe domnii Aynard și d'Elissagaray, în compania domnilor Buisson, Chéron, Bourgeois. Se află acolo o bună mână de academicieni, împreună cu domnii Ribot și Deschanel. Rectorii de Universitate par de asemenea numeroși. Învățământul superior, Sorbona mai ales, este reprezentat din belșug.

Profesorii de liceu, de școală normală, institutoarele se confundă cu pastorii protestanți și cu evreii. Mai mulți mari editori parizieni s-au înscris, domnii Alcan, Delagrave, Hetzel. Casele Hachette și Colin își au reprezentantul. Sunt acolo directori de reviste, în particular evreul ubicuu Jean Finot. Clerul s-a ținut deoparte, afară de un canon Eugène Dumont. Catolicii cunoscuți public ca atare sunt foarte puțin numeroși. Îl găsesc pe domnul Georges Fonsegrive, care și-a uitat judicioasele aprecieri asupra Uniunii pentru Acțiunea Morală, și pe domnul Paul Bureau. Acesta din urmă simte satisfacții mereu noi de a se pune bine în evidență în aceste adunări, unde s-a compromis de atâtea ori. Acceptă să ia cuvântul împreună cu domnii Buisson, Séailles și Wagner, în iunie 1912, la ședința solemnă de inaugurare a acestei ligi, care avu loc într-unul dintre amfiteatrele Sorbonei, sub președinția domnului Poincaré.

După patru ani de existență și de muncă, Uniunea liber-credincioșilor încetă publicarea *Buletinului* său. El dubla ziarul *Drepturile Omului*. Gândurile și tendințele convergeau spre același scop. Căile urmate erau atât de apropiate încât păreau să se confunde. Directorul ziarului, Paul-Hyacinthe Loyson, aparținea Uniunii. Acesta era cazul celor mai mulți dintre colaboratori: Belot, Buisson, Dabry, Delvolvé, Giran etc. Acest mic eveniment simbolizează un altul de o importanță mai mare: absorbția dreyfusismului în cultura sau acțiunea morală. Afacerea nu mai interesa pe nimeni. Foile create pentru a o susține au trebuit să dispară sau să-și

modifice tactica. *Drepturile Omului* au rămas, cu foarte puține schimbări, asemenea lor însele. *Paginile libere* ale lui Guyesse au fuzionat cu *Marea Revistă*. *Caietele quinzenale* ale lui Péguy au început o evoluție care nu este încheiată.

Succesele obținute de domnul Kaspar și de opera sa îl împingeau să facă mai bine și mai mult. Exemplul societăților etice americane păru seducător câtorva membri ai Uniunii sale. Ei ar fi voit crearea unor Biserici laice, cu liturgie adaptată sentimentelor lor. Deja vorbeau despre ceremonii corespunzătoare botezului, confirmațiunii, căsătoriei sau înmormântării creștine. Nu s-a dat nicio urmare acestui proiect. Uniunea nu avea decât să devină tot mai mult o școală normală de morală, larg deschisă. Majoritatea aderenților săi nu-i cereau altceva.

Am remarcat-o în mai multe rânduri: Uniunea liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor, școala sociologică a domnului Durkheim, Școala de Înalte Studii Sociale, Uniunea pentru Acțiunea Morală sau pentru Adevăr ascultă de aceleași tendințe; ele slujesc același ideal, profesează aceleași doctrine asupra punctelor care ne interesează. Aceste doctrine, aceste tendințe, acest ideal se leagă de romantismul religios. Nu sunt numai ideile pe care aceste grupuri le au în comun; ele își trec unul altuia același personal. Anumiți oameni, aproape întotdeauna influenți, figurează pretutindeni. Omniprezența lor este factorul principal al acestei unități.

Dar o întrebare se pune în mintea cititorilor: constituie aceste grupări o putere adevărată? Este cazul să ne temem de acțiunea lor asupra inteligenței franceze? Pentru cine le examinează și îi consideră pe membrii lor, aceste grupări nu au decât o putere mediocră și, totuși, sunt un pericol real. Acest răspuns, în aparență contradictoriu, cere o explicație.

Ideile care se profesează acolo sunt extraordinar de vane. Sunt un reziduu al unor sisteme uzate. Acești oameni au neîncetat pe buze cuvintele știință și științific, și nimic nu este mai puțin științific decât limbajul lor. Ei au rămas la evoluție și la progresul indefinit. Doctorii lor nici măcar nu știu să întinerească aceste lucruri vechi. Bergson și William James le-au pus la dispoziție formule noi, care dau discursurilor și scrierilor lor o înfățișare mai puțin moartă, chiar dacă nicăieri nu se simte, în gura sau sub pana lor, o impresie de forță. Din acest fapt, catolicismul nu are nimic de temut. Este de ajuns să opui teologia, morala, cultul, istoria și instituțiile sale acestor elucubrații jalnice; superioritatea lui se manifestă îndată cu o evidență care orbește. Orice comparație devine inutilă.

Principalii martori și apărători ai doctrinelor sale îi lasă mult în urmă pe profesorii, miniștrii protestanți și oamenii de litere care iau parte la conducerea acestei mișcări romantice. Aceștia din urmă sunt de o slăbiciune care inspiră milă. Poate că au, în clasa lor, în laborator sau în cabinetul lor de lucru, o valoare profesională. Aici nu apare nimic din ea. Nici măcar această fațadă științifică și literară, pe care o procură amprentele primite la Normale sau la Sorbona, nu se mai recunoaște.

Ideile lor și expresia pe care le-o dau sunt de un ordin foarte inferior. Aceasta nu merită niciun respect. Este un reziduu de creiere epuizate. Acești oameni vorbesc despre viitor. La ei nu există nici trecut, nici prezent. Sunt goi. Cei care îi urmează se află în același caz. Nu contest nicidecum superioritatea pe care unul sau altul o poate avea atunci când se mărginește la funcția sa proprie. Mă limitez să semnalez neantul lor religios. Ei nu au nici măcar abilitatea de a trage din erorile lor un folos util.

Și totuși acești slabi sunt primejdioși. Dar sunt astfel în virtutea locului pe care îl ocupă. Acest loc este Statul. Ei sunt stăpânii Franței. Aparțin mai mult sau mai puțin acestei noi aristocrații care exercită puterea suverană datorită iluziilor democrației. Realitatea pe care democrația nu ar putea să o fie prin neputință există în ei și prin ei. Unii dau un învățământ oficial; ei sunt Statul învățător. Ceilalți sunt legați de mediile politice sau financiare. Toți se bucură de privilegiul suveran. Ei sunt democrația. Prestigiul Statului, drepturile sale la respect și supunere, serviciile pe care le aduce, resursele de care dispune, toate acestea și alte lucruri concură la succesele lor și la triumful sistemului lor. Aceasta este unica superioritate în Franța a romantismului religios. Dacă nu este de temut decât pentru acest motiv cu totul politic, în ziua în care această forță îi va lipsi, va fi sfârșit.

CAPITOLUL XVI - MODERNISMUL

Romantismul religios pretinde să absoarbă toate religiile și libera cugetare, făcându-le să evolueze către religia ideală asupra căreia are monopolul. Catolicismul trebuie să treacă prin aceasta ca și celelalte confesiuni creștine. Dar această evoluție nu poate fi spontană. Căpeteniile romantismului o știu. De aceea se folosesc de toate mijloacele pentru a o provoca și a o conduce. Protestanții se lasă făcuți destul de bucuros. Nu astfel stau lucrurile cu catolicii. Biserica romană îi ocrotește în o mie de feluri. Pentru a-i antrena, trebuie procedat cu metodă și prudență. O manevră prematură ar avea drept efect imediat o rezistență pe care nimic nu ar frânge-o. Oamenii interesați de această lucrare de pătrundere au înțeles-o repede.

Guyau, autorul *Ireligiei viitorului*, îi îndeamnă să asedieze clerul. Nu există mijloc mai bun de luat. Dar trebuie să înainteze încet și pe etape. Evoluția se produce atunci cu

blândețe. Credincioșii nu o bănuiesc și ea scapă vigilenței autorității.

Prin însuși faptul că educația dată de cler subzistă încă, se poate afirma că ea joacă încă un anumit rol în echilibrul social, fie și un rol pasiv de contragreutate... Trebuie să se caute nu distrugerea preotului, ci transformarea spiritului său, să i se dea ocupații teoretice sau practice, altele, de pildă, decât ocupația mecanică a breviarului. Între religia literală, pe care o mai învață încă majoritatea clerului francez, și absența religiei pozitive, care este, credem noi, idealul național și omenesc, există trepte nenumărate, care nu pot fi trecute decât treptat, printr-o lentă înălțare a spiritului, printr-o lărgire aproape insensibilă a orizontului intelectual.

Această lentă înălțare a spiritelor și această lărgire aproape insensibilă a orizontului intelectual maschează cu eleganță evoluția reală a ideilor religioase către libera cugetare. Ea nu va reuși decât pe lângă un număr limitat de preoți. Dar, dacă sunt aleși dintre cei mai inteligenți, destinați posturilor de unde pornește influența, acțiunea lor bine condusă va avea efecte sigure și rapide. Ereziarhii tuturor secolelor au folosit această metodă, care a devenit aceea a Iluminaților din Bavaria și a francmasoneriei. Promotorii romantismului nu au avut decât să urmeze această tradiție a sectelor religioase. Împrejurările s-au pus de timpuriu să lucreze pentru ei. Dintre toate, cea mai favorabilă a fost mișcarea neo-creștină. Cei care au urmat-o și-au închipuit că pregătesc mai întâi întâlnirea, apoi reconcilierea Bisericii cu veacul.

Nu Biserica și veacul au venit la întâlnire. Preoți, catolici și oameni ai unei credințe întregi s-au întâlnit acolo. Religia nouă și-a avut reprezentanții ei. Ei au prins prilejul de a amesteca articolele credințelor lor în convorbiri. O primă conversație a adus o a doua, apoi o a treia. S-au angajat relații în cursul cărora romantismul religios a făcut prozeliți neașteptați și a câștigat simpatii. Căile intelectuale și morale pe care le căutau noul cler și noii catolici, ieșiți din neo-creștinism, ajungeau la răscruci de drumuri unde oamenilor și sistemelor le plăcea să se oprească și să se agațe. Aceste comunicări de gânduri, de sentimente, de limbaj s-au întors în detrimentul credinței. Ele au accentuat evoluția spiritelor.

Aceste întâlniri au intrat în deprinderi. Ele continuă încă. Cele mai prețuite au loc înaintea catedrelor profesorilor universităților noastre. Cultura științifică le este pretextul. Nu sunt întâlniri între lucrători ai aceleiași științe sau ai unor științe conexe, care își asigură avantajele unei colaborări libere. Acestea nu prezintă aproape niciun inconvenient. Sunt întâlniri de subordonare, în care ecleziasticul acceptă rolul de discipol. Acest fapt nu a scăpat observațiilor domnului Paul Sabatier.

Acum vreo zece ani, spune el, anumiți maeștri ai universităților noastre nu știau ce să creadă văzându-și lecțiile urmate cu o ardoare care rareori este aceea a studenților, de grupuri de tineri preoți. Câțiva membri ai înaltului nostru învățământ se aflară ca rușinați și stânjeniți de vigoarea cu care

aceşti auditori neaşteptaţi — uneori nedoriţi — primeau teorii lipsite de orice mireasmă ortodoxă. Aceşti aliaţi nu se supărau niciodată, continuau să ia note, îl urmăreau adesea pe profesor după lecţie pentru a cere lămuriri. Îi arătau o asemenea încredere, aveau o asemenea deschidere a spiritului şi a inimii, încât el se simţea, în anumite lecţii, purtat oarecum de simpatia activă care se stabilea între el şi grupul auditorilor săi ecleziastici. Uneori existau rezistenţe, dar ele se manifestau cu atâta simplitate, lăsau atât de bine să se vadă că nu ascundeau nicio răutate, nici măcar vreo meschinărie, marcau o asemenea dorinţă de unire într-un adevăr mai înalt, încât trezeau un ecou cordial chiar şi la oameni care sunt interpreţii liberei cugetări organizate. Pe ici şi colo, ortodocşii anticlericalismului începură să găsească îngrijorătoare înmulţirea sutanelor la Sorbona.

Aceasta nu se petrece numai la Sorbona. Rémy de Gourmont observă că la cursul lui Bergson sunt mai mulţi preoţi decât liber-cugetători. Universităţile de provincie au avut, şi ele, clientela lor ecleziastică. Condiţiile impuse învăţământului liber le impuneau episcopilor obligaţia de a avea pentru colegiile lor profesori înzestraţi cu grade universitare. Aceştia mergeau să le ia de acolo unde se dau. Formaţia lor teologică nu era destul de dezvoltată pentru ca ei să nu aibă nimic de pierdut acolo. Inteligenţe cu adevărat ecleziastice ar fi putut să-şi asimileze avantajele unei bune formaţii universitare fără a încerca cel mai mic inconvenient. Prea adesea s-a întâmplat contrariul. Universitatea a laicizat spiritul preotului; l-a făcut

după chipul său. Un preot astfel deformat intra fără greutate în evoluția recomandată de Guyau. El pregătea fără să știe tranzițiile.

Auguste Sabatier fu intermediarul cel mai influent. Acțiunea sa nu atinse decât un mic număr de ecleziastici. Dar cei care o suferiră merseră până la capăt, grăbindu-și evoluția. Ei au adus o revoluție teologică, ce i-ar fi părut prematură autorului *Ireligiei viitorului*. Preoții care merseră, prin *Creștinul francez* și abatele Bourrier, către un protestantism de aventură nu dau o idee despre opera sa. Acești nefericiți se condamnau, cu tarele de neșters ale apostaziei lor, la o neputință deplină. Exemplul lor supărător provoca chiar o reacție.

Îi trebuiau decanului Sabatier preoți care să socotească a rămâne în Biserică spre a propaga discret, adaptând-o mediului lor, interpretarea sa a creștinismului. Aceasta ar fi ruina definitivă a teologiei. I s-ar substitui un simbolism teologic, către care inteligențele s-ar îndrepta progresiv cu subiectivismul filosofic, istoria dogmelor și istoria religiilor. Această revoluție, pregătită cu îndemânare, ar trece poate neobservată. Căci ea se face pe dinăuntru și nu are nevoie, pentru a începe, de nicio distrugere exterioară. Interpretarea simbolică și naturalistă a dogmelor și a ceremoniilor oferă pentru aceasta facilitățile dorite.

Cel care s-a angajat cel dintâi pe această cale era foarte departe, când autoritatea ecleziastică putu în sfârșit să-și deschidă ochii. Oameni clarvăzători înțelegeau din limbajul și

atitudinea lui răsturnările săvârșite în sufletul său. Cineva îl putu semnala ordinariului său ca pierzând orice credință în Dumnezeu. Dar probele, fără de care un episcop nu poate acționa, lipseau. Totuși, acest preot ocupa un post de încredere; conducea o casă de educație. Era socotit serios; la adăpostul acestei reputații, exercita un prozelitism care rămase multă vreme neobservat, făcând totuși mult rău. Fu un centru pentru spiritele contaminate. Este vorba despre abatele Marcel Hébert, director al Școlii Fénelon.

Membrii Uniunii pentru Acțiunea Morală îl numărau printre prietenii lor. *Buletinul* publică din 1894 până în 1897 mai multe articole ale lui, nesemnate, ale căror titluri sunt prin ele însele semnificative. Iată câteva mostre: *Un pas spre unire*, *Scrisoare către un tânăr despre Evangheliile lui Tolstoi*, *Victime ale formulelor*. Romantismul său religios este deja manifest. Dar el se etalează, fără cea mai mică reținere, în *Amintirile sale din Assisi*. Asemenea lui Paul Sabatier, își pune fanteziile sub patronajul sfântului Francisc, care nu are nimic de-a face cu ele. Acest discurs al măslinului către pelerin trădează tendințele autorului:

Contemplă, asemenea lui Francisc, divina Natură. Vezi, când suntem tineri, trunchiul nostru este neted, regulat, dar soarele neînduplecat ne inundă curând cu razele sale. Rezistăm, protestăm, ne răsucim dureros, lemnul nostru crapă; nu mai rămân din noi decât zdrențe de scoarță și câteva rădăcini care abia se mai țin de sol... Suntem oare nimiciți? Nicidecum. Nu dăm oamenilor mai puțin frunzișul nostru delicat și roadele noastre atât de dulci.

Sărman frate omenesc, fă la fel. Chiar dacă soarele divin pe care îl numești Știință, Rațiune, face să zboare în bucăți, prin energia sa irezistibilă, slabele idei și micile sisteme, oricât ți-ar fi de dragi, oricât de comode, oricât de indispensabile în aparență; nu te îngriji de aceasta; oricum, dă omenirii florile și roadele tale.

Aceasta amintește de „decorticarea Bisericii", pe care nu o uită auditorii anumitor conferințe apologetice ale Școlii Fénelon.

Abatele Hébert se preocupă de „catolicismul viitorului". Câteva texte împrumutate din *Amintiri din Assisi* revelează ideea pe care aceste două cuvinte o ascund.

Actul de credință cel mai meritoriu pe care îl poate face în zilele noastre un catolic este să creadă că Biserica actuală cuprinde această Biserică ideală, precum crisalida întunecată și diformă cuprinde grațiosul fluture. Cei care sunt ispitiți să rupă cu Biserica săvârșesc o deplorabilă confuzie; ei nu disting între ideea Bisericii și aparențele pe care ea le-a îmbrăcat sau le îmbracă; or, aceste realizări exterioare nu au decât o valoare cu totul fenomenală, relativă, tranzitorie.

Dacă folosim, în locul imaginii populare, imaginea stoică; dacă, în loc de a vorbi despre un Dumnezeu personal, am vorbi despre Legea Eternă, potrivit căreia bunătatea, frumusețea, dreptatea se realizează în lume, rugăciunea nu ar mai fi implorarea unui cerșetor interesat, ci efortul energic, însoțit de cuvinte și dorințe, pentru această realizare a Binelui; miracolul ar fi însăși realizarea sa, în care izbucnește în mod

evident o forță superioară aceleia pe care o vedem în joc în combinațiile pur mecanice.

Aceste declarații aduc consecințe ușor de prevăzut: Evanghelia își pierde ganga credințelor populare și a prestigiilor magice. Ea este o incontestabilă revelație a Divinului prin viața și moartea lui Cristos.

Să nu ne plătim cu vorbe și să-l întrebăm pe Marcel Hébert ce gândește despre Dumnezeu și despre Divin. Răspunsul său ambiguu și întortocheat arată că nu gândește despre ele nimic bun:

Concepția pe care o formulez despre el este imperfectă și subordonată constituției mele fizice și intelectuale; de atunci nu aș putea găsi nici absolutul și definitivul în Cristos însuși sau în Biserica ce îl reprezintă și îl continuă.

Adevărul nu rezidă acolo decât în „orientarea generală dată gândirii și activității". El nu are nimic obiectiv. Această direcție trebuie să se adapteze condițiilor realității constatate științific. Biserica va ține seama, în formulele învățământului său, de rezultatele criticii și de descoperirile științelor naturale. Biserica, organism umano-divin, va elimina cu timpul elementele de acum fără valoare pe care și le-a asimilat în cursul istoriei sale. Domnul Hébert are credință în Biserică, în rațiunea omenirii. El crede mai ales în progresul omenirii prin individ și prin efortul său continuu către mai bine: „Nimic nu se face, niciun progres nu se realizează decât prin individ...;

progresul nu poate fi impus din afară și cu forța; el trebuie să vină dinăuntru."

Amintirile din Assisi cuprind toate elementele unei erezii care se va manifesta curând în plină zi. Ea se propagă fără zgomot. Opusculul lui Marcel Hébert trece din mână în mână. Se cere o discreție absolută. Numai inițiații sunt admiși să-l citească. Dar un imprudent îl comunică unui cititor rău pregătit care, scandalizat în credința sa, îl face să ajungă la cardinalul Richard. Autorul fusese semnalat mai înainte arhiepiscopiei Parisului ca necrezând în existența lui Dumnezeu. Această acuzație era întemeiată; această carte furniza probe evidente. Acest preot continua totuși să spună liturghia și să îndeplinească o funcție ecleziastică. O lipsă a conștiinței sale religioase, onoarea sa omenească, ar fi trebuit să i-o interzică. Marcel Hébert nu înțelegea astfel. Pus de autoritatea diecezană în alternativa de a-și retracta *Amintirile din Assisi*, renunțând la erorile sale, sau de a fi despărțit de Biserică, el ridică masca și își puse atitudinea exterioară de acord cu ideile sale. *Amintirile din Assisi*, tipărite pentru câțiva prieteni, apărură în *Revue Blanche* din 15 septembrie 1902. Un articol pe care îl publică în *Revue de métaphysique et de morale* din luna iulie a aceluiași an asupra „personalității divine" justifica din plin măsurile luate împotriva lui. Dacă ar fi să-l credem, dovezile tradiționale ale existenței lui Dumnezeu nu sunt bune decât pentru a ridica în spirite o „ultimă idolatrie". Cartea sa, *Divinul, experiențe și ipoteze*, editată la Alcan (1906), expune sistemul său filosofic. Evoluția sa l-a condus la

Bruxelles, unde socialiștii au beneficiat de concursul său, fie la universitatea lor, fie la ziarul *Poporul*.

O scrisoare pe care o scrisese abatelui Bourrier, la 23 aprilie 1900, lăsa să se prevadă acest sfârșit puțin glorios: „Dacă iau mistria, spunea el, va fi pentru a ajuta la zidirea vreunei case a poporului, iar nu pentru a încerca în zadar să maschez crăpăturile, din zi în zi mai mari, ale templelor trecutului."

Cazul lui Marcel Hébert nu era izolat. Trebuia văzut în el simptomul alarmant al unei situații foarte grave. În mediile ecleziastice nu se bănuia aproape nimic. Acest preot își propagase ideile. Alții decât el resimțeau aceleași influențe și acționau asupra propriului anturaj. Faptele arătară curând că aceste erori circulau de destulă vreme și că inteligențe destul de numeroase le erau câștigate. S-a observat aceasta în cazul Loisy.

Domnul abate Loisy trecea drept un exeget îndrăzneț și instruit. Clerul conservator și prudent îl trata ca pe un al doilea abate Duchesne. Dar nimeni nu bănuia sistemul filosofic și religios pe care îl ascundeau temeritățile criticii sale.

Abatele Hébert contribuise mult la evoluția sa teologică. Ea ajunse la aceleași erori. Articolele pe care le publică sub pseudonimul Firmin în *Revue du Clergé français* (15 octombrie 1900) asupra *Religiei lui Israel* nu fură decât o aplicare foarte abilă a teoriilor evoluționiste la teologie și la istoria originilor religioase. Cardinalul Richard interzise publicarea unui studiu

atât de rău început. Acest avertisment nu schimbă nimic în ideile autorului. Se văzu aceasta la lectura cărții sale *Evanghelia și Biserica* și a lucrării *În jurul unei mici cărți*. El prezenta acolo o schiță și o explicație a dezvoltării creștine, o filosofie generală a religiei și o încercare de interpretare a formulelor dogmatice, a simbolurilor oficiale și a definițiilor conciliare, în vederea acordării lor, prin sacrificarea literei față de spirit, cu datele istoriei și cu mentalitatea contemporanilor noștri. Domnul Loisy își gratifica ideile personale cu aceste două titluri pompoase: datele istoriei și mentalitatea contemporană. „Catolicismul viitorului", anunțat de Marcel Hébert, își avea teologul. Zgomotul făcut în jurul persoanei și operelor sale avu un răsunet enorm. A trebuit să se recunoască faptul că *Evanghelia și Biserica* răspundea preocupărilor unui anumit număr de tineri ecleziastici și laici. Urmarea iluziilor neo-creștine îi predispunea în favoarea sa.

Domnul Loisy nu era singurul care lua această atitudine, iar ideile al căror apostol se constituia se propagau și în altă parte decât în Franța. Un profesor de apologetică al Universității din Würzburg, doctorul Schell, orienta în același sens spiritul elevilor săi. Condamnarea mai multor opere ale sale de către Congregația Indexului îl făcu să înțeleagă necesitatea unei mari rezerve exterioare, fără a-i modifica doctrina. Domnii Spahn și Ehrhard, profesori ai Universității din Strasbourg, merseră încă și mai departe.

Doi oameni au făcut cunoscute catolicilor din Anglia aceste idei și tendințe noi. Cel dintâi, Friedrich von Hügel, de

origine austriacă, se stabilise prin căsătoria sa la Londra. Iubi cu pasiune studiile religioase și își făcu în mediile ecleziastice relații care le îngăduiră preoților să aprecieze rarele sale calități de spirit și inimă. Cunoștea foarte bine Roma. Novatorii din Franța, Italia și Germania fură protejații și prietenii săi. Un preot care avea la Paris un renume de mare evlavie, abatele Huvelin — acela care se arătă simpatic față de Uniunea pentru Acțiunea Morală — avu asupra sufletului său o influență profundă. Se legă cu domnii Loisy, Duchesne, Blondel. Era văzut foarte înconjurat la Congresele internaționale ale savanților catolici. Neo-catolicii, mai ales cei mai avansați, își ațintеau ochii asupra lui cu o venerație evlavioasă și o afecțiune arzătoare. Își făceau din el un fel de episcop laic. Paul Sabatier, care l-a cunoscut, îl prezintă ca pe șeful spiritual al acestei școli. De fapt, dacă ar fi fost cazul să se aleagă un șef, toate sufragiile s-ar fi îndreptat asupra numelui său, atât era de stimat și iubit. Câștiga toate inimile. Era un sfânt, ne spune domnul Sabatier, și un sfânt care a știut să coordoneze și să armonizeze toată lucrarea predecesorilor și colaboratorilor săi. Trecutul și prezentul trăiau în el. Totuși, nu se preocupă niciodată să joace un asemenea rol. Nici măcar nu căuta să aibă vreo influență oarecare.

Nimeni nu suferi ascendentul său în același grad ca iezuitul George Tyrrell. El îi făcu cunoscute operele critice și filosofice ale prietenilor săi de pe continent. Această inițiativă venea foarte prost la timp. Tyrrell ieșise dintr-o lectură a *Schiței* lui Auguste Sabatier cu o criză religioasă, în cursul căreia credința

sa sfârși prin a naufragia. *Scrisoarea sa confidențială către un fost profesor de antropologie* (1906) circulă mult în textul englez sau în traducerile sale franceză și italiană. Se regăsesc acolo aceleași gânduri și sentimente ca în *Amintirile din Assisi* ale lui Marcel Hébert. Superiorii săi, îndată ce o cunoscură, îi semnificară concedierea. Tyrrell publicase mai înainte *Religia interioară* și *Nova et vetera* (*Lucruri noi și vechi*).

Scrisoarea confidențială a lui Tyrrell avu un mare succes în Italia. Fogazzaro știu să-și ia de acolo inspirațiile literaturii sale. Tineri catolici și preoți, la Milano, la Florența și la Roma, se puneau de câtva timp la unison cu Tyrrell și Loisy. Acești doi oameni vedeau crescându-le zi de zi rolul. Deveneau conducători. Cel care avu acțiunea cea mai întinsă și cea mai profundă fu, cu siguranță, Loisy. El era conducătorul unei religii noi, al „Catolicismului viitorului". Ai spune că era pătruns de caracterul religios al misiunii sale.

Aceasta reiese din scrisorile pe care le-a publicat. El se dă celor care intră în vederile sale. Paul Sabatier îl compară cu parohul care își călăuzește turma de credincioși. Calitățile sale literare au o parte foarte mare în succesul său. Mulți, numai citindu-l, devin discipolii săi. Ei deprind obiceiul de a privi chestiunile religioase sub aceeași lumină.

Câți dintre ei n-au făcut oare experiența lui Paul Sabatier? Limba creștină are pe buzele sale accente noi. Ea se pretează evoluției intelectuale care se produce. Se găsește uneori în ea un lirism care face să visezi. Cei care au avut să-l combată nu

au simțit niciodată această impresie. Ei au încercat mai degrabă repugnanțe de neînvins. Totul li se părea fals, gândirea și limbajul. Aceste aprecieri contradictorii mărturisesc un fapt care se impunea cu putere atenției teologilor și judecătorilor credinței.

„Există două catolicisme în Franța." Paul Sabatier o remarcă și își completează observația prin aceste cuvinte: există două catolicisme, unul care vine și altul care pleacă; unul deja îmbătrânit și altul cu totul tânăr. Al acestui catolicism cu totul tânăr și care vine, domnul Loisy pare a fi conducătorul. Neo-catolicismul s-a manifestat încet, fără zgomot, fără zguduire, fără direcție și fără unitate aparentă. O idee îl domină: valoarea incomparabilă a catolicismului ca sinteză de viață și de progres. El nu vrea să considere în Biserică decât o societate în mers, iar nu o societate ajunsă.

Să aruncăm o privire asupra forțelor de care dispunea din 1903 până în 1907. Loisy nu era singurul care scria. Un profesor de la Stanislas, domnul Édouard Le Roy, care era în strânsă comuniune de idei cu el, deschise în *Quinzaine*, la 16 aprilie 1905, o anchetă asupra acestei probleme: *Ce este o dogmă?* Răspunsurile nu se lăsară așteptate. Ele pricinui, în cea mai mare parte, o dureroasă uimire. Era și de ce. Se avea sub ochi spectacolul distrugerilor survenite în cursul acestei crize religioase. Ideile domnului Le Roy prinseseră trup într-o carte care este completarea lucrării *Evanghelia și Biserica*.

Domnul Maurice Blondel, cu filosofia sa a *Acțiunii*, reînnoia din temelii apologetica. El făcu școală. Abatele Denis, pe care întâmplarea îl așezase la conducerea *Analelor de filosofie creștină*, izbuti să-l aibă în clientela sa. După moartea sa, Reverendul Părinte Lucien Laberthonnière, discipol și prieten al domnului Blondel, grupă în jurul acestei reviste preoți și laici, credincioși ai imanenței și ai evoluționismului domnului Loisy.

O parte a clerului didactic și a universitarilor catolici, câștigați de tendințele noi, se atașară de ei, în ciuda condamnărilor care căzură asupra mai multor lucrări ale directorului revistei. *Revista de istorie și literatură religioasă* punea în slujba Catolicismului viitorului o echipă de critici și istorici. Domnii Loisy și Herzog, sub diverse nume, fură cei mai activi. *Quinzaine*, *Revue du clergé français* și periodice de mai mică importanță favorizau, cu mai multă sau mai puțină discreție, aceleași idei și contribuiau, la ocazie, la succesul apărătorilor lor. Aceste publicații, oricât de bine dispuse ar fi fost, nu puteau fi de ajuns nevoilor spiritului nou. Se simți, în cursul anilor 1905 și 1906, că el se manifestă cu o vigoare neașteptată.

El se afirma ca o putere internațională. Adepții săi aveau la Fribourg locul lor de întâlnire. Acolo fu pregătită întemeierea unui ziar săptămânal, care avea să țină loc de organ oficial catolicilor progresiști. Domnul Paul Sabatier, putem fi siguri, avu în această întreprindere o parte preponderentă. El devenea pe zi ce trece tot mai mult motorul invizibil al acestei

renovări. Ziarul luă titlul *Demain* și apăru la Lyon, în octombrie 1905, sub conducerea domnului Pierre Jay. Succesul fu imediat. Abonații veniră de pretutindeni. Cei pe care tendințele noi îi purtau merseră de la sine către acest centru de raliere. Acești catolici ai viitorului se atașară de *Demain* ca de Biserica lor.

Doi catolici lionezi, domnii Léon Chaine și Marcel Rifaux, ginerele său, ne dau o idee despre spiritul de care asculta conducerea acestui ziar. Cel dintâi este tipul catolicului dreyfusard, otrăvit de romantism religios. Este, pe deasupra, cel mai bun om din lume, îndată ce iese din iluziile sale dreyfusarde. Are inima tot atât de largă ca spiritul. Cei care intră în vederile sale pot face această experiență. Logica sentimentelor sale îl duce cât se poate de departe. Ea îl orbește asupra prietenilor săi, ca și asupra adversarilor săi. Adversarii săi sunt catolicii naționaliști, care au văzut în Dreyfus un trădător. Îi acuză că au compromis în chip nedemn Biserica și le servește, cu o candoare care dezarmează, toate plângerile celor mai răi dușmani ai religiei. Morala și mistica dreyfusardă au însoțit, în spiritul său și în cărțile sale, aceste sentimente stranii. Frecventările pe care le-a avut i-au făcut familiare tendințele și limba romanticilor religioși. Vorbește și scrie ca și cum ar fi dintre ei, în cartea sa *Catolicii francezi și dificultățile lor actuale*.

Doctorul Marcel Rifaux, ginerele domnului Léon Chaine, era legat de *Demain* prin legături intime. Era deci bine așezat pentru a conduce, pe lângă cititorii și prietenii noului ziar, o

anchetă filosofică și religioasă asupra *Condițiilor întoarcerii la catolicism*. Formularul pe care domnul Rifaux îl adresează corespondenților săi este clar. Iată-l:

Catolicismul, fără îndoială, traversează în acest moment o perioadă de criză acută; nu numai că masele, din ce în ce mai indiferente, par să fi pierdut simțul religios, dar încă numeroase spirite cultivate, credincioase sau necredincioase, sunt unanime în a declara că catolicismul suferă de o adevărată criză de ordin intelectual.

Această criză intelectuală este oare pur și simplu o criză de anevoioasă adaptare, prin urmare tranzitorie, și din ieșirea căreia catolicismul poate spera un spor de viață?

Sau, dimpotrivă, este o criză de epuizare, din care, omenește vorbind, catolicismul nu s-ar putea ridica?

În prima ipoteză, care sunt mijloacele ce trebuie puse în lucrare pentru a dezlega această criză și a grăbi întoarcerea la catolicism?

În a doua ipoteză, ce vom păstra din catolicism și prin ce echivalent îl vom putea înlocui vreodată?

Aceste întrebări se puneau spiritelor tulburate de lectura operelor lui Loisy sau Tyrrell și a numeroaselor articole inserate în revistele menționate mai sus. Profesori și predicatori nu pierdeau nicio ocazie de a vorbi despre ele auditorilor lor. Exista, așadar, preocupare. Aceasta este ceea ce constituia criza. Corespondenții domnului Rifaux o știau. De

aceea răspunsurile lor prezintă un mare interes. După șase ani, ele pun sub ochii noștri o stare de spirit. Este tocmai aceea din care a ieșit criza și aceea care o întreține. Autorii lor sunt, în general, preoți sau profesori. Îi cunoaștem pe câțiva, de pildă pe domnii Brugerette, Bureau, Klein, Fonsegrive, Laberthonnière, Le Roy, Naudet, Sertillanges. Ei sunt de acord să conchidă la o anevoioasă adaptare a catolicismului la condițiile noi care îi sunt făcute. Ei reclamă o reformă intelectuală a catolicismului, pentru ca acești catolici să-și gândească religia în funcție de timpul lor. Pentru aceasta, se impune o refacere completă a învățământului religios. Împrejurimile doctrinei vor trebui purificate. Teologia va trebui să se dezbrace de caracterul ei arhaic și respingător.

Doctorul Rifaux și corespondenții săi sunt optimiști. Ei își închipuie că asistă la o lucrare subterană, care mișcă conștiințele. Să vină o împrejurare favorabilă, și aceste forțe individuale vor avea o putere irezistibilă. Ei vor impune reforma atât de dorită. Rezistențele nu trebuie să-i descumpănească. „Un catolic cu adevărat conștient de catolicismul său nu ar putea, fără inconsecvență, să iasă din sânul Bisericii, fiindcă ideile pe care voiește să le facă să prevaleze sunt condamnate temporar de Biserica sa." Această anchetă mărturisește progresul pe care îl fac doctrinele lui Loisy și Tyrrell. Ea manifestă gravitatea crizei religioase.

Domnul Paul Bureau publică pe la aceeași vreme *Criza morală a timpurilor noi*. Această carte este încă și mai simptomatică decât precedenta. Autorul nu prezintă numai observații; el

trage din ele mai ales concluzii practice; caută să orienteze spiritele și, în acest scop, le propune metode și maeștri. Se recunoaște în el un obișnuit și un colaborator al domnului Desjardins și al doamnei Dick-May. El întrevede o soluție la criza morală și religioasă în apropierea „fiilor spiritului nou" și a „fiilor tradiției". Sentimentul religios care îi pătrunde pe credincioșii Solidarității și ai Umanității și chiar pe socialiști va sfârși prin a se alătura renașterii care se manifestă în anumite medii catolice. Țările anglo-saxone arată prin exemplul lor posibilitatea unor asemenea apropieri care se pregătesc în Franța. Domnul Bureau numește câteva personalități superior de virtuoase și moderne care vor fi lucrătorii acestei reconcilieri. Aceștia sunt domnii Loisy, Laberthonnière, Le Roy, Blondel, Marc Sangnier, tipurile catolicismului modern. În ciuda erorilor și iluziilor care îi umplu paginile, *Criza morală a timpurilor noi* avu o răspândire considerabilă. Opt mii de exemplare plecară în câteva săptămâni. Acest succes arată până la ce punct opinia publică era cuprinsă de problema pe care autorul încerca să o rezolve. Primirea extraordinară făcută pretutindeni *Sfântului* lui Fogazzaro inspiră reflecții asemănătoare.

Criza religioasă, denunțată de teologii de dreapta și de stânga, devenea pe zi ce trece mai gravă. O intervenție oficială a autorității ecleziastice era necesară. Urgența părea atât de mare, încât orice întârziere amenința să agraveze încă primejdia. Discuțiile publice și măsurile adesea contradictorii luate de episcopi stârneau curiozitatea credincioșilor. Această

publicitate, folosită cu multă artă, le tulbura credința și le dădea impresia supărătoare a unei incoerențe în guvernarea Bisericii.

Sfântul Scaun observa și își lua informațiile de multă vreme. Primejdia nu apărea nicăieri cu atâta evidență ca la Roma. Dar Biserica procedează întotdeauna cu o înțeleaptă încetineală. Ea nu-și precipită judecățile. Teologilor săi le trebuie timp pentru a le pregăti și a le maturiza. Sunt hotărâri definitive și fac lege. Un decret al Sfântului Oficiu, începând prin cuvintele *Lamentabili sane exitu* (*Cu adevărat vrednic de plâns sfârșit*), din 17 iulie 1907, promulga 65 de propoziții exprimând toate erori puse în circulație de novatori de cinci sau șase ani. Cel puțin cincizeci se regăsesc în operele abatelui Loisy. Se poate judeca influența pe care a exercitat-o în cursul acestei crize religioase. Două luni după aceea, la 16 septembrie, Suveranul Pontif publică enciclica *Pascendi*, în care adună toate aceste erori într-un corp de doctrină. Odată făcut aceasta, le condamnă cu energie și ia măsurile proprii spre a le opri răspândirea și a le extirpa din inteligențele catolice.

S-a întrebat dacă Pius al X-lea nu le făcea lui Loisy, Tyrrell, Le Roy și altora o cinste excesivă, consacrându-le un document de această importanță. Această întrebare era deșartă. Loisy și ai săi dispar. De altfel, nu sunt decât niște ereziarhi de foarte mică anvergură. Sistemul pe care l-au adaptat limbii catolice nu este creația lor. Rolul lor este modest. Sunt mijlocitori care caută să confunde romantismul religios cu

gândirea catolică. Suma ereziilor pe care o realizează spre a-și atinge scopul îi depășește. Iată pentru ce nimeni nu s-a gândit nicio clipă să o califice cu numele unuia sau altuia dintre acești corifei. Pius al X-lea o prezintă sub titlul de „modernism". Acesta este numele pe care aceste erori îl poartă de acum înainte. Nu este prea rău ales.

Cuvântul „modern" are la romantici, contemporanii noștri, un sens bine determinat. El servește pentru a desemna o metodă intelectuală care procedează în același timp din simțul științific și din simțul istoric; ea este făcută din intuiție și evoluție. Spiritul critic care rezultă din aceasta convine omenirii atunci când se află în deplină maturitate. Este încă o atitudine morală, care se manifestă în rolul acordat voinței individuale, în emanciparea politică a maselor. Este, pe deasupra, o orientare socială, care îi antrenează în chip irezistibil pe contemporanii noștri către refacerea economică a societății. Domnul W. Monod s-a întins îndelung asupra acestui subiect la congresul de la Berlin din 1910. Definiția sa a „modernului" este verificată de întrebuințarea care i se face într-o întreagă literatură. Domnul Paul Bureau se folosește astfel de ea în *Criza morală a timpurilor noi* pentru a semnifica idealul său democratic și religios. Numeroși catolici, convinși că un acord este posibil între Biserică și acest spirit modern, au făcut totul pentru a pregăti o conciliere. Eforturile lor au produs o deformare a catolicismului. Tocmai acest catolicism deformat l-a condamnat Pius al X-lea sub numele de modernism.

Acest sistem religios, cu toate erorile și aplicațiile sale, nu a avut decât un număr limitat de adepți. El presupune, într-adevăr, o transformare radicală a teologiei. Supranaturalul se lasă absorbit în individualismul cel mai natural care se poate imagina. Nu mai rămâne nimic din credință. Se caută chiar ce poate deveni ideea de Dumnezeu. Reveriile umanitare aplicate Bisericii fac din ea o societate oarecare. Faptele cele mai bine stabilite se evaporă în simboluri fugare. Este o revoluție completă. Cei care i-au stabilit planul și care pretind să-l execute ar trebui, în mod logic, să iasă din Biserică. Locul lor nu mai este în mijlocul credincioșilor. Nu sunt decât liber-cugetători. Dar rămân totuși în Biserică, îi acceptă instituțiile și practicile, pentru a lucra dinlăuntru la această evoluție. Această atitudine, neloială prin ea însăși, a avut nevoie, pentru a se susține, de o deformare a catolicismului. Nu le-a fost cu putință să o învăluie într-un mister impenetrabil. În această situație s-a născut modernismul.

Dinainte, promotorii săi puteau conta pe simpatiile sufletelor naive pe care neo-creștinismul le legănase cu speranța unei prompte reconcilieri a Bisericii cu veacul. Ceea ce așteptau cu nerăbdare avea, în sfârșit, să se realizeze. Cum să nu se fi abandonat fără rezervă conducerii doctorilor care săvârșeau această minune? Încrederea lor a fost surprinsă. Ei nu bănuiau nimic. Ceea ce luau drept o reconciliere nu era decât o jalnică abdicare a anumitor catolici înaintea unei forme de liberă cugetare contemporană. Ei au fost aduși, prin forța lucrurilor, să accepte câteva dintre ideile și tendințele mișcării care îi

antrena. Se poate fi sigur că, în timp, ar fi sfârșit prin a le suferi pe toate, una după alta. Ar fi fost treaba a zece ani. Abilii modernismului nu o ignorau. Paul Sabatier mai ales își dădea seama de aceasta. De aceea s-a străduit din toate puterile să impună moderniștilor conștienți de erorile lor fidelitatea exterioară față de Biserică.

S-ar fi avut, în câțiva ani și cu eforturi neînsemnate, întâlnirea fericită a catolicismului, a liberei cugetări și a democrației, pe care domnul Sabatier o profețea în 1905, în momentul separării Bisericii de Stat. Renașterea religioasă, care ar fi fost rodul ei, ar fi adus în Franța o civilizație incomparabilă. Aceasta era și speranța domnului Paul Bureau. Îl citez pe Paul Sabatier; este prea interesant:

Revoluția din 1789 nu a fost decât o prefață și un fulger, anticiparea unei renovări profunde și organice. Franța laică se pregătește să scrie cartea din care declarația drepturilor omului nu este decât un capitol, iar în această operă Franța laică va fi ajutată de elita clerului... Va exista atunci un catolicism nou, în care ardoarea, munca, virilitatea, iubirea vor fi virtuțile prin excelență, un catolicism care nu va semăna mai mult cu cel vechi decât seamănă fluturele cu crisalida; și totuși el va fi cel vechi și va putea pune mâine pe frontonul templelor sale cuvântul Galileeanului: Non veni solvere, sed adimplere (Nu am venit să desființez, ci să împlinesc).

Speranța acestui catolicism nou produce în cei care o împărtășesc un entuziasm mistic. Această eflorescență a

credinței moderniste a lăsat multiple mărturii. Ai spune că este o tinerețe spirituală care pătrunde și înfrumusețează totul. Ea se crede în posesia tainelor trecutului. Cel care o posedă are conștiința de a intra astfel în comuniune intimă cu toți înaintașii săi. Această bogăție moartă pe care trecutul i-o lasă moștenire prinde viață în sufletul său.

Trei cuvinte revin frecvent pe buzele inițiaților: solidaritate, iubire, comuniune. Ele exprimă o stare sufletească singulară. Pe lângă comuniunea cu trecutul, care se face prin istorie și exegeză, există comuniunea cu prezentul, care se face prin reînnoirea apologeticii și prin democrație, și comuniunea cu viitorul, care capătă un caracter mai personal. Această triplă comuniune este izvorul misticismului modernist și al renașterii catolice făgăduite și așteptate. Ea provoacă o înflorire a sufletelor care duce cu gândul la o primăvară spirituală. Cel care are conștiința ei simte viața Bisericii circulând din belșug în inteligența și în inima sa. El participă la ea pentru a o continua cu toate energiile ființei sale.

Infailibilitatea metafizică a papei și pretențiile politice ale guvernării sale dispar dinaintea ochilor săi. Experiența pe care o face cu viața sa religioasă îi este de ajuns. Găsește satisfacțiile cele mai înalte în sentimentul pe care îl are despre contribuția sa personală la viața Bisericii sale. Din această intimitate, el măsoară tot ceea ce cuprinde mare și sublim ideea reprezentată de acest cuvânt „catolic". El îmbrățișează dintr-o privire această catolicitate a Bisericii din toate timpurile și de pretutindeni. Ce-i mai pasă atunci de declinul acestui ideal

într-o Biserică politică sau guvernată, pe care o depășește? Îi place să recunoască în ea semnele premergătoare ale unei ridicări spre mai bine.

Modernistul nu încearcă nicio ispită de a-și fixa spiritul la o dată, la un sistem, la o dogmă. El trăiește, și aceasta îi este de ajuns. Căci, prin însuși faptul vieții sale, continuă o orientare, un curent, care îi este anterior, care va dura după el. Fiecare se varsă în el; este apoi reținut și antrenat acolo de afluxul vieții sale personale, care se amestecă cu acela al generațiilor precedente și contemporane. Făcând viitorul, el îi asociază cu sine pe cei care urmează aceeași orientare, de oriunde ar veni. Idealul lor este cu totul de fraternitate, de societate cosmică universală, de catolicitate. Cei pe care acest spirit îi însuflețește se recunosc de la distanță fără să se fi văzut vreodată, atât de puternică este afinitatea lor spirituală.

Acest iluminism își are explicația în romantismul religios. S-a întreținut la contactul viselor romantismului social și democratic, care bântuia în Franța mai ales de la neo-creștinism încoace. Nevoia pe care omul o are de minunat găsea acolo o satisfacție. Nu trebuia mai mult pentru a antrena o întreagă tinerețe. Iluziile astfel formate sunt tenace. Ele rezistă multă vreme dezamăgirilor și înfrângerilor. Distrugerile definitive sunt socotite umiliri trecătoare. Era cazul să se semnaleze cu oarecare insistență acest misticism modernist. Altfel nu s-ar putea explica rapiditatea cu care această eroare s-a propagat și încrederea într-o renaștere mai

mult sau mai puțin îndepărtată, care o face să supraviețuiască tuturor condamnărilor.

Modernistul se supune și așteaptă. Credința sa nu este zdruncinată. Comuniunea cu trecutul și prezentul îi dă conștiința rolului său. El este agentul unei crize necesare și voite de Dumnezeu în societatea religioasă. Orice criză de această natură echivalează cu o revoluție; ea distruge pentru a înlocui. Astfel a procedat Isus Cristos. El a respins legea și profeții spre a le împlini. După cum trebuia prevăzut, autoritatea ecleziastică contemporană L-a tratat ca pe un revoluționar și ca pe un distrugător. Marii inițiatori religioși ai omenirii au avut o soartă identică. Pentru ce, așadar, să fie luată în tragic opoziția făcută modernismului? Nu este ea conformă obiceiului? Cât despre blestemele sub care se speră să fie zdrobiți partizanii săi, ele vor fi zadarnice. Papa poate face victime; nu stă în puterea sa să le scoată din Biserică. Domnul Paul Sabatier este cel care îi semnifică aceasta.

Moderniștii au certitudinea că opoziția Vaticanului față de transformările intelectuale, morale și sociale ale lumii nu are nici cel mai mic efect asupra mersului ideilor și evenimentelor. Ei cred, de asemenea, că, orice ar fi, catolicismul își va asimila spiritul, aspirațiile și metodele timpurilor noi. Democrația ascendentă va birui toate obstacolele. Poporul, ridicat de instinctul naturii sale, a fost întotdeauna, în ceasurile hotărâtoare, martorul datoriei, al idealului și al sacrificiului. Va fi și mâine. Credința democratică va sfârși prin a corobora credința modernistă.

Între timp, modernistul își așază cât poate de bine ideile și tendințele. Se răzvrătește împotriva metodelor de educație ecleziastică. O educație în aer liber și în plină viață i se pare preferabilă. Păstrează asupra chestiunilor de doctrină o tăcere prudentă; dar nu cruță nimic din ceea ce constituie guvernarea Bisericii. Este într-o revoltă abilă și persistentă împotriva organizației politice cu care Biserica a înzestrat creștinismul. Cuvântul „politic" îl ajută să stabilească o distincție oportună între Biserică și guvernarea ei. Aceasta îi îngăduie să denunțe un partid care s-a ascuns în curie și în congregațiile romane.

Cu poliția și agenții săi răspândiți pretutindeni, acest partid îi domină pe catolici. Aceasta nu poate dura întotdeauna. Timpul este un om galant, spunea Fogazzaro; el dezleagă puțin câte puțin situațiile cele mai grele. El are drept principal auxiliar nu logica, nu forța, ci viața, care primește ea însăși colaborarea împrejurărilor. Totul sfârșește prin a se modifica. Biserica însăși va abandona ceva din tradiția sa monarhică pentru a face democrației o parte mai mare în guvernarea sa. Această evoluție va fi mântuirea. Numai atunci Biserica va putea gândi și vorbi precum moderniștii.

Aceste motive de speranță, oricât de extraordinare ar părea, sunt o consecință foarte simplă a teoriilor evoluționiste. Dacă sunt aplicate Bisericii Catolice, lucrurile pot și trebuie să se petreacă așa cum tocmai s-a spus. Experiența va mărturisi atunci exactitatea sau falsitatea lor. Cei care le profesează în acest moment le cred conforme, în toate punctele, cu

adevărul. Ei sunt logici cu ei înșiși atunci când declară puterile evoluției capabile să frângă toate rezistențele. Maeștrii lor sunt unanimi în a le spune să nu părăsească Biserica, să-i respecte legile și obiceiurile. Fogazzaro nu a făcut decât să reproducă sfaturile lor în anumite pagini bine cunoscute din *Il Santo*. Cu această condiție vor fi agenții evoluției dorite. Prezența lor în mijlocul catolicilor o va face cu siguranță mai lesnicioasă și mai grabnică. Adversarii și profanii vor judeca această atitudine drept neloială. Ea pare să fie, într-adevăr. Dar principiile cărora inițiații li se supun îi fac să o privească într-un cu totul alt fel. Ei o justifică în propriii lor ochi și merg chiar până la a-i da o consacrare religioasă.

Liber-cugetătorii nu au luat niciodată în serios pretențiile lor. Ei au continuat să confunde aceste supuneri aparente cu o jalnică ipocrizie. Părintele Hyacinthe, care se pricepea la aceasta, le-a tradus sentimentele cu un anumit simț al oportunității la congresul de la Berlin:

Când vorbesc despre modernism, nu-l înțeleg pe acela care poartă o mască dublă: în afară, supunere; înăuntru, revoltă. Îl înțeleg pe acela al celor sinceri și puternici și, ca să nu numesc decât doi, pe un Murri, pe care o excomunicare fără valoare nu l-a putut împiedica să șadă, să vorbească și să fie aplaudat printre noi; pe un Tyrrell, mai elocvent și mai puternic pe patul său de moarte decât toți apostolii vii.

Hyacinthe Loyson fiul nu gândea altfel:

Moderniștii se închiseseră într-o dilemă: ipocrizie sau erezie. Timp de ani de zile, ei au înmulțit subtilitățile pentru a scăpa de una sau de cealaltă. Paradoxul acestui echilibru i-a făcut mai întâi să alunece în una și, în cele din urmă, să cadă în cealaltă. Sfârșind în erezie, modernismul încetează să mai existe ca expresie a catolicismului; dar el aduce metoda și rezultatele sale gândirii libere, care are tot interesul să-l primească pentru a practica o mai dreaptă înțelegere a acestui lung ev mediu care a fost creștinismul. Modernismul este copilul viu care s-a smuls din măruntaiele unei moarte.

Timpul și auxiliarul său, viața, nu par până astăzi să verifice speranțele moderniștilor. Le-au impus atitudini destul de contradictorii, care se potrivesc rău cu optimismul celor care îi antrenau. Aceștia, promotori abili și conștienți ai unei revoluții ecleziastice, socoteau să tragă din acțiunea lor directă asupra credincioșilor cel mai bun folos cu putință. Ei voiau să facă din modernism un instrument de război de o putere irezistibilă împotriva guvernării Bisericii. Restul ar fi urmat. Conduita pe care au adoptat-o pentru propria lor seamă și sfaturile pe care le-au dat pornesc întotdeauna din această preocupare. Acesta este în mod vădit cazul domnului Paul Sabatier.

Clarviziunea și energia lui Pius al X-lea îi împinseră pe moderniști la strâmtoare. Ei nu le prevăzuseră. Cei mai avizați înțeleseră că Sfântul Scaun nu se va opri la decretul *Lamentabili*. O reuniune a câtorva dintre conducătorii lor avu loc la Molveno, la sfârșitul lunii august 1907, sub președinția

celui pe care Sabatier îl numește „episcopul lor laic". Nu fură aproape decât italieni, toți oameni ai sentimentului și ai imaginației, incapabili de o decizie practică. Aceștia sunt chiar cei care făcură să se audă protestele sectei, a doua zi după enciclica *Pascendi. Programul modernișt ilor, replică la Enciclica « Pascendi Dominici gregis »*, avu îndată traduceri franceză și engleză. Este o piesă oficială.

Autorii se revendică de la opera de unificare pe care au întreprins-o. Independența recunoscută a științei și a credinței, care se dezvoltă după o logică absolut diferită, nu o favorizează mai puțin decât aspirațiile fundamentale ale democrației. Ei afirmă că democrația, mișcare colectivă și altruistă, împingând omenirea către o mai mare dreptate, se leagă prin caracterul ei religios de „așteptarea mesianică al cărei sentiment Cristos l-a insuflat discipolilor Săi". Opoziția care le este făcută nu îi miră. Ea vine din funcția moderatoare exercitată în sânul colectivității de cei timizi, care îi previn astfel pe cei îndrăzneți împotriva unor obstacole totdeauna posibile. Nu sunt decât ezitări providențiale. Ideile nu sunt grăbite, spun ei. Sămânța aruncată în brazdă va germina cu timpul. Optimismul lor nu slăbește nicio clipă:

Acum, adaugă ei, când civilizația contemporană, pătrunsă de spirit critic și avidă de progres democratic, se îndreaptă către o experiență superioară a religiei creștine, cerem ca crucea lui Cristos să nu fie invocată împotriva luminii adevărului și să nu fie amestecată în asprele competiții ale vieții politice, pentru a încerca să oprească inevitabila ascensiune a celor smeriți. Înaintea noastră surâde

idealul unei Biserici redevenite conducătoare a sufletelor în durul lor pelerinaj către ținta îndepărtată spre care le împinge spiritul lui Dumnezeu, care este spiritul fraternității și al păcii.

Moderniștii au avut grijă să declare că modernismul condamnat de enciclică nu este al lor, oferind totodată, cu cea mai desăvârșită inconștiență, dovezile peremptorii ale identității lor. Odată făcut aceasta, ei își păstrează toate pozițiile și anunță întemeierea unei „Societăți internaționale științifico-religioase", care ar da tuturor operațiunilor lor o acoperire literară.

Este abil și îndrăzneț. Dar ar fi trebuit oameni capabili să susțină o asemenea atitudine și, mai ales, conducători care să-i călăuzească. Faptele ne vor da dovezile incapacității notorii a acestor romantici. Această slăbiciune contrastează în chip singular cu forța liniștită a Sfântului Scaun.

Pius al X-lea voiește ca judecățile sale să aibă efect. Efectele nu se lasă așteptate. Importă mai întâi să fie puși conducătorii principali în această alternativă: a accepta cu cea mai deplină supunere decretul *Lamentabili* și enciclica *Pascendi* sau a fi despărțiți de Biserică. Papa nu este dispus să se mulțumească cu formule banale. Părintele Tyrrell și abatele Loisy, de la care nu este de așteptat niciun act de supunere, sunt excomunicați. Se instituie în toate diecezele un comitet de vigilență, însărcinat în mod special să reprime modernismul. Pentru a consacra aceste măsuri și a face să intre reacția antimodernistă în însăși viața clerului, ordinanzii, beneficiarii, profesorii, toți

preoții care au grijă de suflete se văd obligați să recite profesiunea de credință a lui Pius al IV-lea, sporită cu definițiile Conciliului Vatican și cu declarații care vizează erorile moderne. Această profesiune de credință este urmată de jurământul antimodernist, care îi scoate în evidență toată importanța. Aceste acte, prescrise printr-un decret din 8 septembrie 1910, imprimă educației și direcției morale a clerului o orientare fermă și precisă, care face orice rezistență imposibilă sau practic ineficace.

Un om nu s-a abandonat niciodată descurajării: Părintele Tyrrell. Avea arta de a-și comunica optimismul. Se știa că este cu totul devotat cauzei. Cei care voiau, împotriva tuturor lucrurilor, să nu-și întrerupă acțiunea, își puseră în el toată încrederea. Le trebuia bani. Războaiele religioase nu se lipsesc de ei mai mult decât celelalte. Trebuia bani pentru a continua și a dezvolta propaganda. Trebuia bani și pentru a-i smulge din mizerie pe preoții moderniști amenințați să piardă un mijloc religios de trai. Or, acești bani le lipseau. Tyrrell înțelese atunci serviciile pe care li le-ar aduce o casă internațională de ajutor. Ea ar împiedica Sfântul Scaun să compromită noua reformă printr-un fel de „pact al foametei". Cel mai bine ar fi să existe undeva o instituție care să amintească de *Pusey House* din Oxford. Autorul proiectului conta pe efectul pe care nu avea să nu-l producă o scrisoare circulară adresată partizanilor și prietenilor reformei lor catolice. Nu voia să facă niciun demers fără să fi luat sfatul domnului Paul Sabatier. Îl credea pe acest „papă al

moderniștilor" capabil să se înflăcăreze pentru această operă: „marea sa autoritate internațională" îl punea în stare să-i asigure succesul.

„Papa moderniștilor" nu se înflăcără câtuși de puțin. Nu vedea prea bine utilitatea unei case internaționale. „Vom suferi, dar vom triumfa cu toate acestea", acesta fu răspunsul său către Tyrrell, la 20 decembrie 1907.

Avem expresia fidelă a optimismului său într-o scrisoare pe care o scrise atunci pastorului american Wendte. Notez următoarele pasaje:

Toate speranțele noastre sunt confirmate. Suntem în ajunul unei crize formidabile în Biserica Catolică Romană... Cu inefabila sa ingenuitate, Pius al X-lea așteaptă un miracol care va șterge toată istoria modernă... Am neglijat totul, am abandonat totul, am uitat prieteni și rude, pentru a mă devota prietenilor mei din clerul catolic, pentru a-i încuraja, pentru a-i împiedica să se izoleze sau să părăsească Biserica romană. Dacă Pius al X-lea trăiește încă zece ani, ideile noi vor fi cucerit majoritatea clerului și papa, împreună cu o facțiune de politicieni clericali, va fi acela obligat să facă schismă și să se separe de coreligionarii săi. Ortodoxia imobilă, statică, nu va mai fi decât o idee reprezentată în câteva grupuri rare.

Aceasta era ieșirea fatală a ceea ce Tyrrell numea „lupta dintre indivizi sănătoși și niște nebuni proști". Casa internațională nu fu creată. Tyrrell și Paul Sabatier conservară un optimism căruia evenimentele s-au ferit bine să-i răspundă. Dezordinea

a fost mare printre moderniști. Dintre aceia pe care Sabatier căută multă vreme să-i rețină în Biserică, mai mulți s-au abandonat logicii ideilor lor, excomunicându-se ei înșiși dintr-o societate ale cărei condiții nu le mai împlineau. Lista „evadaților" s-a îmbogățit cu numele lor. Câți sunt? Nu s-ar putea spune. Cifrele date de protestanți sau de liber-cugetători depășesc cu mult adevărul. Cei care nu au evadat nu sunt încă mai ușor de numărat. Cine îi cunoaște?

Supravegherea organizată în dieceze de enciclica *Pascendi* făcea situația de nesusținut pentru presa modernistă. Directorii o luară înainte și își dădură avantajul unei dispariții spontane. *Justiția socială* și *Viața catolică* ale abatelor Naudet și Dabry muriră din această lovitură. *Revista de istorie și literatură religioasă* încetă la sfârșitul anului 1907. *Poporul* și *Democrația creștină* la Lille, *Revista catolică a Bisericilor* și *Quinzaine* la Paris avură curând aceeași soartă: aceste foi favorizaseră în multe împrejurări erorile moderniste. *Demain* nu așteptase enciclica; ultimul său număr poartă data de 26 iulie 1907. În Italia, *Il Rinnovamento* din Milano, *Nova et vetera* (*Lucruri noi și vechi*) la Roma și *Rivista di cultura contemporanea* a abatelui Murri avură o existență efemeră.

Moderniștii dispun, pentru moment, de două reviste: *Cœnobium*, care apare la Lugano, unde conducerea sa a creat un focar de religie modernă, și *Revista modernistă internațională*, întemeiată la Geneva în ianuarie 1910. Nu voi vorbi decât despre cea din urmă. Directorul ei și cei care îl înconjoară pretind să conducă mișcarea modernistă în țările de

limbă franceză. Pătrunderea mediilor ecleziastice le stă în mod deosebit la inimă. Acesta este scopul lor adevărat. Ei au organizat, în acest scop, un întreg oficiu misterios. Se promite și se cere un secret absolut. Revista este trimisă sub bandă dublă; orice indicație compromițătoare este suprimată de pe adrese. Serviciul gratuit este făcut preoților pe care persoane foarte sigure și-au dat osteneala să-i recomande. Pe deasupra, cărțile unei biblioteci moderniste circulante sunt puse la dispoziția cititorilor; catalogul va fi publicat la timpul cuvenit. Prieteni devotați strâng fondurile necesare pentru a acoperi cheltuielile acestei propagande. Ele sunt depuse la un bancher din Geneva.

Numărul din ianuarie 1912 propune să se federizeze într-o asociație secretă preoții moderniști. Ei vor avea ca scop pregătirea acceptării izolate a articolelor programului modernist. Opinia se va speria mai puțin văzându-le astfel apărând unul după altul. Tactica adoptată este foarte simplă; nu va fi decât să se provoace și să se întrețină, asupra mai multor puncte deodată, o agitație intelectuală în jurul chestiunii alese. Astfel au procedat întotdeauna sectele. Francmasoneria a dat acestei arte de a face opinia o perfecțiune pe care publicul nici măcar nu o bănuiește. Nu trebuie să fii numeros pentru a reuși. O perseverență încăpățânată ține lesne loc de geniu. Sectele obțin de la membrii lor această virtute obscură. Cu această forță, ele ajung la scopurile lor. *Revista modernistă* întemeiază mari

speranțe pe grupurile care există deja la München, la Napoli și la Paris. Ele nu și-au pierdut timpul.

Dar scopul primei lor campanii este cât se poate de prost ales. Îi acoperă, pe ei și ideile lor, de ridicol. Cum să fie luați în serios preoți care reclamă suprimarea celibatului ecleziastic? Aceasta le poate concilia simpatia câtorva oameni tarați. Această orbire este simptomul unor realități asupra cărora nu se reușește întotdeauna să se păstreze tăcerea. Ele sfârșesc prin a sfâșia vălurile. Ereziile primesc atunci, în plină zi, pedeapsa lor. Această campanie nu poate fi imaginată și susținută decât de oameni interesați să o facă. Inimile și viețile lor sunt chinuite de ea. Nu se găsește pentru această alegere nicio altă explicație.

Nu a trebuit mai mult pentru a-i arunca pe acești nefericiți la picioarele Părintelui Hyacinthe Loyson. Revista lor își dădu plăcerea de a-i exalta memoria. Se făcu acestui tip de preot modernist o apoteoză, care produce efectul unei pedepse. Înmormântarea sa avu toate caracterele unei manifestații. Loisy, Houtin, Léon Chaine erau în primele rânduri. Trebuie citită *Revista internațională modernistă*:

Învăluit în mantia sa de purpură și de glorie, de pe culmea celor 85 de ani ai săi, acest martir al conștiinței tocmai a dispărut privirilor noastre. Poate niciodată nu a apărut printre noi o ființă mai armonioasă. Stăpân al spiritului ca și al materiei, atingând cu o aripă cerul și abia atingând pământul, a fost în același timp eroic și blând, preot și totuși profund om... Acest om pe care astăzi

omenirea îl plânge a fost dintre ai noștri. Al nostru prin atitudinea sa de răzvrătit, de credincios; al nostru prin protestul său indignat împotriva Romei și revendicarea fermă a drepturilor sale de catolic. Precum acei aștri a căror lumină, mult timp după ce au dispărut, mai palpită încă pe firmament, gândirea sa vie va lumina întotdeauna spiritele noastre; iubirea sa arzătoare va vibra veșnic în inimile noastre. Vei trăi și vei retrăi în noi, o, Părinte.

Înmormântarea sa fu un „rit al comuniunii tuturor Bisericilor". Credincioșii Bisericii noi se revendică de la el ca de la un patriarh. În această viață, nimic nu îi stânjenește. Patriarhul armenilor, Malachia Ormanian, câștigat modernismului, face o mărturisire care trebuie reținută:

Sunt sigur că numele Părintelui Hyacinthe va răsuna în acest creștinism viitor, care nu va putea să nu se realizeze într-o zi, atunci când se va fi despuiat de tot ceea ce spiritul politic, evul mediu, vicisitudinile timpurilor și perversitățile omenești i-au adăugat.

Moderniștii își întind acțiunea asupra laicilor. Ei caută să-i grupeze, pentru a-i păstra mai bine sub influența lor. Asociațiile astfel constituite iau nume diverse. Există una la Lille sub titlul de *Asociația studenților liber-credincioși*. Domnul Couessin anunță acolo, în două conferințe, venirea apropiată a Bisericii noi, mărite, înfrumusețate, lărgite, până la a reprezenta conștiința întregii omeniri. Pentru a pregăti venirea ei, preoți moderniști se încăpățânează, în ciuda tuturor condamnărilor, să rămână și să lucreze în Biserica actuală.

Există totuși unii care nu se împacă cu această duplicitate aparentă. Dezavuând autoritatea ierarhică în reprezentarea sa personală și momentană, fără a renunța totuși la vocația lor sacerdotală, ei se mărginesc să-și exercite laic slujirea prin condei și prin cuvânt și reedifică o Biserică nouă în sanctuarul conștiinței lor. Aceștia sunt evadații.

Domnul Nicolier, într-un curios articol din *Revista modernistă internațională*, îi arată, evadați sau nu, aplicați la ceea ce el numește „reconstrucția modernistă". Modernismul primei ore nu era decât o simplă epurare a catolicismului. Această operă este încheiată; acum este vorba de a construi Biserica spre care tinde jocul misterios al evoluției omenești, mereu creatoare și influențată de propria ei activitate. Va fi un pragmatism supraînălțat, o religiozitate lăuntrică și imanentă, proiectându-și mișcările și viața într-o sferă superioară.

Acest modernism reînnoit va contribui la dezvoltarea Dumnezeului „în curs de formare" în inima ființei. Acest Dumnezeu nu mai este imaginea hieratică oferită idolatriei copiilor și mulțimilor. Este un ideal, un Dumnezeu „făcut după chipul omului", cu atât mai desăvârșit cu cât omul va fi mai evoluat. Această construcție este aceea a religiei viitorului, a romantismului religios, așa cum este profesat la Uniunea liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor, la Sorbona, pe lângă domnul Durkheim, la doamna Dick-May și la Salomon Reinach. Modernismul nu putea fi decât opera sa.

Dar această religie, pentru a triumfa, voiește apostoli capabili de o viață morală intensă — aceea de la domnul Desjardins, evident —, de o pașnică ascensiune către idei conștiente. Nu poate fi decât o elită, în care vor înflori instincte superioare de solidaritate. Avem sub pana domnului Nicolier modernismul la termenul actual al evoluției sale. El se confundă de acum înainte cu romantismul religios.

Am citat în altă parte încurajările date de domnul Boutroux *Revistei moderniste internaționale*. I-au venit și din universitățile de la Geneva, Berna, Bruxelles, Zürich, Marburg, Berlin. Pastorii Roberty, W. Monod, Gounelle, pe care îi cunoaștem, îi dau concursul lor. Salomon Reinach și rabinul Lévy sunt încântați de ea. Paul Hyacinthe-Loyson nu este mai puțin. Tatăl său îi scrie fondatorului:

Geneva, oraș cosmopolit, la hotarul lumii latine și al lumii germanice, era într-adevăr locul care se potrivea unei asemenea creații.

Harnack găsește că această revistă răspunde unei nevoi presante. Murri îi dorește o mare răspândire. Colaborarea este furnizată de moderniști francezi, spanioli, englezi, germani, elvețieni și italieni.

Această evoluție a modernismului îl condamnă la o sărăcie intelectuală vecină cu mizeria. Nu mai există idee proprie. Se observă aceasta la librăria sa oficială, pe care o conduce Émile Nourry. *Biblioteca sa de critică religioasă* nu există decât prin

operele, deja vechi, ale lui Tyrrell, Loisy, Hébert, Le Roy, Herzog. Ceea ce apare de atunci nu este decât o vulgară contrafacere a producțiilor romantice și o adunătură a obiecțiilor posibile împotriva catolicismului. Autorii se ascund în spatele unor pseudonime care nu adaugă nimic mediocrității lor.

Moderniștii văd ridicându-se împotriva lor Biserica Catolică, cu toate forțele guvernării sale. Eforturile lor se zdrobesc de această piatră. Instinctul eretic îi împinge înainte. Obstacolul este mereu acolo. Este cu neputință să-l ocolească sau să-l treacă. Ei afirmă în zadar voința lor de a construi Biserica nouă; încercările lor eșuează jalnic. Nu pot începe nimic. Piatra le stă în cale. Această rezistență îi împinge într-o ură oarbă și nebună. Vorbesc despre a arunca în aer stânca sau, ca să vorbim fără metaforă, despre a frânge guvernarea Bisericii.

Îi vedem aliindu-se cu toți dușmanii Sfântului Scaun, cu avocatul lui Aristide Briand, Mater, care a întreprins justificarea războiului făcut Papei de guvernul Republicii. Aceasta le aduce colaborări utile și toate simpatiile domnilor Julien de Narfon și Pernot, apărători acreditați ai politicii religioase a Republicii franceze înaintea cititorilor de la *Figaro* și *Journal des Débats*.

Pentru a avea spectacolul acestei uri feroce în exercițiu împotriva Bisericii romane, nu este decât să citești ultimul manifest al modernismului: *Ce s-a făcut din Biserică*. Autorii, în număr de cinci — mai mulți sunt preoți —, păstrează

anonimatul, pentru a nu sluji drept „țintă vie pentru răii arcași ai ortodoxiei". Tot ceea ce trecutul și prezentul le-au putut livra ca texte și fapte se află adunat în acest volum. Își fac din ele proiectile cu care lapidează instituțiile ecleziastice, Congregațiile romane, slujitorii Sfântului Scaun. Tandrețea pe care o mărturisesc față de Biserică îi pune în largul lor pentru a se înverșuna împotriva guvernării ei. Sunt farisei unctuoși și fără nume.

Pentru că iubim Biserica, scriu ei, am voit să o apărăm. Biserica nu este teologia, nu este pur și simplu dogma; nu este autoritarismul, nu este pur și simplu autoritatea. Biserica este masa enormă a „oamenilor de bunăvoință"; mai special, este mulțimea care se revendică de la Domnul nostru adorat.

Or, prea multe lucruri care nu sunt ale Bisericii, dar care sunt identificate cu ea, respingând buna voință a celor dintâi și falsificând conștiința celor din urmă, îi îndepărtează de familia lui Isus. Și aceasta este o crimă.

Ei declară că acceptă doctrina Bisericii. Numai că nu voiesc să confunde dogma, la care aderă credința lor, cu complicațiile unei teologii care o face adesea inacceptabilă și care merge împotriva dezvoltării providențiale a spiritului omenesc. Ei acceptă autoritatea în Biserică; dar cred că această autoritate a depășit limitele puterii și ale acțiunii sale legitime; că ea este uneori un obstacol în calea progresului; că, în aceasta, opera ei este contrară spiritului lui Isus.

S-a făcut să devieze mentalitatea catolică și astăzi s-ar voi aservirea ei mentalității unei alte vârste, unei vârste care, desigur, nu a fost lipsită de măreție, dar care nu este a noastră și care nu a fost, ca toate vârstele, decât o nouă etapă în mersul înainte pe drumul pe care îl urmează omenirea.

Biserica nu este aceasta. Aceasta este ceea ce apare unor priviri care nu știu să vadă până în adânc; aceasta este „ce s-a făcut din Biserică", cel puțin ceea ce oamenii, care poate sunt de bună credință, au încercat să facă din ea; dar aceasta nu este ea, nu este decât o contrafacere a ei. Această decadență, scriu cei cinci, nu este fără îndoială iremediabilă. S-a văzut bine Rusia, Turcia, Alsacia însăși, lăsându-și impuse schimbări.

Va sfârși bine prin a se schimba ceva în Biserica lui Dumnezeu. Puterile dezvoltate până la uzurpare, ideile impuse până la opresiune, pulberea omenească călcată până la abjecție, toate vor reveni la locul lor.

Sunt multe ocoluri pentru a reclama în Biserică puțină și chiar multă democrație.

Aceasta nu se va face niciodată fără o revoluție, iar revoluțiile nu vin singure. Ele se fac după ce au fost pregătite de departe. Speranța unei revoluții și voința de a lucra la ea i-au reținut pe cei cinci și, împreună cu ei, pe mulți alții în Biserică. Plecarea lor ar avea ca prim rezultat întărirea tiraniei. Nu exilându-te sau făcându-te alungat din patrie ajungi să exerciți o influență

asupra guvernării sau legislației; un cetățean nu-și părăsește țara pentru că anumite legi sunt acolo nedrepte.

Cu alte cuvinte, cei cinci voiesc să deschidă în Biserică o criză constituțională, pentru a o democratiza. După ce o vor fi golit de realitățile guvernării sale, vor birui toate rezistențele ei. Dar Biserica nu se lasă făcută. Ea nu împiedică națiunile creștine să-și impună decăderile unei democrații; ea refuză orice experiență asupra ei însăși. Abatele Dabry, care fu un antreprenor al democrației ecleziastice, în deznădejde de cauză, aruncă mânerul după secure. *Adio-ul său către Biserică*, publicat în *Paris-Journal* (23 mai 1910), este un document de citit. El pune pe viu o stare sufletească.

CAPITOLUL XVII - DUPĂ MODERNISM

Să revenim la legăturile care unesc dreyfusismul și modernismul. Dreyfusismul a fost o criză îndreptată împotriva națiunii; aceea a modernismului a fost îndreptată împotriva Bisericii. Doctorii-pontifi ai romantismului religios au operat în una și în cealaltă. Dreyfusismul le-a îngăduit să facă împotriva ordinii naționale franceze aplicarea violentă a ideilor și tendințelor lor. Romantici, dreyfusarzi de litere, au operat astfel o revoluție morală. Totul nu a mers după dorințele lor; căci, dacă au putut triumfa politic, nu scapă de reacția naționalismului, care într-o zi sau alta va birui. Romanticii și naționaliștii își fac un război înverșunat.

Cu modernismul, acești romantici au încercat o revoluție prin cler împotriva guvernării Bisericii. Ei socoteau astfel să grăbească evoluția catolicismului. Acest caracter antiroman al modernismului îi este esențial. Domnii Desjardins și Paul Sabatier aveau mare plăcere să-l constate. Romanticii au pierdut bătălia. Evaluaseră rău forțele puse la dispoziția lor. În

ciuda anumitor aparențe contrare, clerul nu era indispozat împotriva puternicei armături de doctrine și instituții care ocrotește autoritatea ecleziastică.

Cei care au încercat experiența s-au zdrobit. Mai rămân încă moderniști; dar se poate afirma că modernismul și-a trăit viața. Victimele sale se vor alătura, în calitate de liber-credincioși, liber-cugetătorilor. Orice încercare de același gen va sfârși în același fel. Biserica se pretează mai puțin ca niciodată revoluțiilor.

Este oare de spus că orice primejdie a dispărut? Nu, desigur. Situațiile rămân aceleași. Romantismul religios își continuă împingerea înainte. El beneficiază de aportul care îi vine de la organizații noi. Am făcut cunoscute mai multe. Dar nu totul a fost spus. Prin membrii și relațiile lor, *Uniunea pentru Adevăr*, *Școala de Înalte Studii Sociale*, *Anul sociologic* al domnului Durkheim, *Uniunea liber-cugetătorilor și a liber-credincioșilor* exercită asupra opiniei o influență considerabilă. Ele îi încercuiesc pe catolicii francezi. Din această parte, amenințarea este continuă. Nu se mai gândește nimeni la invazii violente. Ele eșuează. Pătrunderea lentă și metodică este mai bună; ea dă rezultate sigure. Iată primejdia, nu spun a zilei de mâine, ci a celei de astăzi. Este cu neputință să se aibă asupra acestui subiect cea mai mică iluzie după lectura *Orientării religioase a Franței actuale* a domnului Paul Sabatier. Interesul acestei lucrări stă aproape în întregime în revelațiile pe care le aduce.

Este vorba de infiltrații abia simțite, care se fac la marginea catolicismului, în acele zone unde se practică concesiunile perpetue. Romanticii pot conta pe simpatiile și colaborările pe care le-au avut pentru operațiunea modernistă. Ele vor veni din aceleași grupuri și de la aceiași indivizi.

Tendințele care împing profesori, oameni de litere, femei cultivate, oameni preocupați să ridice poporul, către domnii Desjardins, Durkheim, Théodore Reinach, nu există numai la necredincioși. Ele sunt difuze. Catolici sfârșesc prin a le resimți. Aparțin în general unor medii asemănătoare. Sunt burghezi intelectuali. Și ei se grupează din instinct. Dar manifestările tendințelor lor au de suferit efectele unei gândiri și ale unei vieți creștine. Catolicismul nu se mai ridică drept compartiment etanș între acești intelectuali. Ei au prea multe gusturi și interese comune pentru a nu se întâlni. Cum să excluzi din aceste întâlniri sentimentele religioase care îi preocupă?

Acești intelectuali aparțin adesea celor pe care îi numim „noii catolici". Aceștia au luat pe seama lor mișcarea neo-creștină. I-au adoptat speranțele și iluziile. Au lucrat neîncetat, cu prețul multor dificultăți și în ciuda unor amare insuccese, la reconcilierea Bisericii și a veacului în democrație și prin democrație. Dezamăgirile lor politice îi îndemnau să ia drept compensație ceea ce li se părea un avans din partea romanticilor. Ei salutară ca pe un minunat avânt spre credință manifestările anodine ale unui sentimentalism religios foarte vag. Aceasta trebuia să fie astfel cu oameni care își petreceau

timpul aruncând punți peste prăpăstiile săpate între catolicism și romantismul religios. Naivitatea lor incurabilă îi împinsese în brațele modernișt ilor, care nu ar fi obținut niciodată nimic fără concursul lor. Ai spune că sunt făcuți pe măsură pentru rolul de păcăliți.

Ei nu cred în antagonismul ideilor. Nu văd pretutindeni decât neînțelegeri. Sunt pacifiști. Avansurile interesate ale dușmanilor care îi flatează li se par victorii. De o indulgență fără margini față de adversarii Bisericii, își rezervă toate rigorile pentru catolicii care refuză să se preteze combinațiilor pacifismului lor. Aceștia sunt oameni înguști, capabili să facă odios catolicismul celui care nu-l iubește. Ei sunt, la rândul lor, credincioșii unui catolicism larg și inteligent, ai unui catolicism modern. Ei primesc „da"-ul și „nu"-ul cu o bunăvoință egală. Sunt gata la toate concilierile. Oamenii nu le apar niciodată decât în oglinda inimii lor.

Avem într-o carte a domnului Joseph Serre acest spirit realizat. O primă ediție apăru în 1890 cu acest titlu: *Schiță a unei metode de conciliere universală, largul!* Suprimați îngustimea, limita, spiritul de excludere; predicați toleranța, și veți fi conciliat sisteme dușmane. Ce este mai simplu? Oare binele nu stă în concilierea contrariilor, iar răul în excludere?

Domnul Serre a publicat în 1908 *Biserica și Gândirea, schiță a unei teorii noi*, refăcută și considerabil sporită din *Biserica și Spiritul larg*. Lărgimea sa de spirit nu dă înapoi dinaintea niciunui paradox. Mentalitatea Bisericii, scrie el, este, până și

în anateme, mai largă, mai liberală, deci mai modernă decât modernismul însuși. Iată definiția sa a ereziei; ea are, cel puțin, meritul originalității: ruptura, prin îngustime de spirit, a echilibrului a două idei opuse, a căror conciliere constituie ortodoxia. El găsește în catolicism toate religiile, ca la congresul de la Chicago, dar epurate, topite și sintetizate într-o unitate vie, care le armonizează pe toate. La această întrebare: ce se află în fondul erorilor religioase sau filosofice? el dă acest răspuns uimitor: nimic altceva decât adevărul rănit și lovit, decât ideea mutilată. El adaugă: ceea ce Biserica anatemizează în ele este numai mutilarea și rana. Cum să nu te înțelegi cu un asemenea om? Nicio dezamăgire nu-i închide inima. Dacă o mișcare de pesimism ar veni să-l cuprindă, aceste rânduri căzute din pana sa s-ar prezenta memoriei sale:

Cu cele două brațe întinse între cer și pământ, de la o extremitate a lucrurilor la cealaltă, Omul-Dumnezeu pe Cruce a fost cu adevărat, chiar și în ordinea gândirii, gestul dumnezeiesc, gestul infinit, gestul concilierii și al îmbrățișării universale; și, precum toate greșelile neamului omenesc merg, prin pocăință, să se piardă în imensa Sa iertare, tot astfel toate erorile noastre, adică toate adevărurile noastre parțiale, toate filosofiile noastre omenești, vin, după sacrificiul negațiilor și limitelor lor, să se unească și să se topească în plenitudinea armonioasă a spiritului Său, a Bisericii Sale, care este adevărul total.

Catolicii capabili să ia această atitudine beată în prezența anarhiei intelectuale care bântuie sunt sortiți meseriei de păcăliți; șarlatanii romantismului religios se vor folosi de ei

după bunul lor plac. Calitățile lor foarte reale vor deveni o nadă.

Sunt unii care pun acțiunea, mișcarea, mai presus de orice. Puțin contează ideile directoare și scopul urmărit. Efectele obținute nu merită o atenție mai mare. Buna intenție este de ajuns, din moment ce legile dumnezeiești și omenești sunt respectate. Acțiuni contradictorii, mișcări care se exclud, participă la aceeași bunăvoință. Voi cita încă exemplul domnului Serre, care ar voi să unească într-o îmbrățișare frățească *Sillon*-ul și *Action Française*. Acest subiectivism de un gen nou acoperă cu un pretext moral tendința de a vedea în unire un scop care trebuie căutat pentru el însuși, ca și cum unirea ideilor și a realităților exterioare ar depinde de afecțiunile noastre personale.

Se găsesc astfel în aceleași locuri mulți echilibriști și dezechilibrați. Cei dintâi, din snobism sau din calcul, caută pozițiile intelectuale primejdioase, cu riscul de a le părăsi în momentul critic. Ei organizează, jucându-se, alunecarea spiritelor slabe către eroare. Dezechilibrații văd strâmb și vorbesc la fel; ideile și faptele se deplasează și se suprapun înaintea spiritului lor. Există scepticii și batjocoritorii, care iau totul în râs. Unii și ceilalți înăbușă prin exemplul lor în suflete respectul față de Biserică, față de învățăturile și instituțiile ei. Ei murdăresc totul, chiar și pe sfinți și teologia, cu sarcasmele și persiflarea lor. Cei care au iubirea roadelor oprite îi egalează ca număr și influență. Din instinct sau din capriciu, se așază în

opoziție. Dar ceea ce refuză autorității legitime acordă fără mândrie mandarinatului intelectual.

Acești oameni au, în general, spiritul fals. Orice disciplină le este insuportabilă. Tradițiile intelectuale și morale ale unei societăți li se par absurde. Le cred uzate și merg către ceea ce este nou. Unii au talent sau știință. Ceilalți fac ca și cum ar avea. Pentru a se convinge mai întâi pe ei înșiși și apoi publicul, țin vorba sus. Ești surprins de ușurința cu care descoperă știință și virtuți la adversarii Bisericii și ai doctrinelor ei. Sunt încă și mai grăbiți să nu recunoască ceea ce este bun la catolici. Aceste dispoziții îi împing către doctorii romantismului religios, care afectează simpatii pentru catolicism. Luând în serios avansurile care li se fac, aleargă la toate întâlnirile.

Există întâlniri izolate și întâlniri de salon sau de birou. Nu pot fi prinse. Acțiunea lor este totuși întinsă și profundă. Câte idei sunt puse prin acest mijloc în circulație printre catolici, fără ca ei să le bănuiască proveniența. Oamenii avertizați nu se înșală asupra lor. Dar sunt rari și se suspectează de ei. Întâlnirile și reuniunile se fac într-un mod foarte firesc, sub acoperirea unei colaborări la o operă comună. Această operă poate fi intelectuală, morală sau socială. Aceste ocazii se prezintă frecvent în marile orașe, mai ales la Paris. O revistă sau un ziar servesc uneori drept legătură permanentă pentru cei pe care îi interesează anumite idei. Circulația lor este atunci organizată. Li se recunosc autorii și originile; li se poate

urmări dezvoltarea. Constatările astfel făcute îi pun pe curioși pe calea unor descoperiri curioase.

Trei publicații îndeplinesc acest rol la Paris: *Analele de filosofie creștină*, *Democrația* și *Buletinul Săptămânii*. Prima se potrivește gânditorilor și profesorilor; a doua, celor care au grija acțiunii politice sau sociale; a treia, și unora, și altora. Îi găsim la *Anale*, împreună cu Reverendul Părinte Laberthonnière, pe domnul L. Ganet, din ultra-creștinismul domnului Desjardins, și pe domnul Le Roy, din Uniunea pentru Adevăr și din Școala de Înalte Studii Sociale. Domnul Paul Bureau, care a slujit două grupuri, este la el acasă în *Democrația* și în *Buletin*. Domnul Houtin, în *Istoria modernismului catolic*, furnizează asupra altor colaboratori informații utile. Contingențele acestei noi apologetici îngăduie cu ușurință agățarea unora de altele a unor sisteme filosofice disparate. Este totul în avantajul romantismului, care beneficiază de deplasări parțiale.

Democrația este un articol esențial al programului său. La fel este și la *Sillon* și în diverse alte grupuri catolice. De o parte și de alta, această democrație, lăsându-se pătrunsă de sentimentul religios, capătă un caracter particular. Ea își manifestă prezența prin afinități intelectuale și morale, de care grupurile nu scapă mai mult decât indivizii. Întâlnirile devin inevitabile; ele sunt căutate. Sunt organizate în vederea unei colaborări. Această muncă în comun acoperă plasări de idei. Astfel *Sillon*-ul a devenit un canal distribuitor în serviciul romantismului religios. *Democrația*, în care s-a preschimbat, continuă același rol.

Romanticii nu mai caută să-și impună programul în ansamblul său. Îl plasează pe articole izolate, ținând seama de locuri, de persoane și de împrejurări. Tactica lor este de a îndepărta până și umbra unei bănuieli. Metoda ocultă a sectelor devine a lor. În ochii publicului, urmăresc un scop. Sub acest scop aparent, așază un altul care nu se lasă niciodată văzut. Procedează prin selecție și prin sugestie. Selecția pune în mâinile lor agenți aleși cu grijă; ea dă secretul de a obține de la fiecare toată contribuția pe care este capabil să o dea. Sugestia le livrează secretul puterii magice a formulelor și gesturilor și arta de a se sluji de ele, pentru a conduce mulțimile unde se voiește, începând prin a-i antrena pe cei care par să le călăuzească.

Lor li se datorează interconfesionalismul în operele de caritate. Ei împing către un internaționalism temperat, sub acoperirea unui pacifism explicabil. Se folosesc de pretextele cel mai bine disimulate pentru a-i abate pe catolici de la scopul lor supranatural. Nimic nu îi slujește atât de mult ca norii romantismului social și visele paradisiace ale mesianismului democratic. Oratorii, sugestionați de aceste iluzii, aplică ordinii naturale ceea ce nu poate și nu trebuie spus decât despre ordinea supranaturală. Cu o candoare desăvârșită, ei substituie societății civile Biserica, oferindu-i o putere civilizatoare de care ea nu are ce face. Cuvintele „social" sau „societate", de care se folosesc și abuzează, îi împiedică să simtă individualismul revoltător al teoriilor pe care le debitează fără să le înțeleagă. Publicul, căruia aluziile și citatele

evanghelice îi ascund neantul sau răutatea ideilor, nu ar putea afla fără surpriză de unde vin atâtea profeții asupra cetății viitoare. *Creștinismul social* al pastorului hughenot Élie Gounelle ar furniza indicații celor care au gustul acestor cercetări. Prin el, ar ajunge la profeții neo-iudaismului.

Reacția organizată cu atâta forță și înțelepciune de Suveranul Pontif împotriva modernismului oprește progresele acestei pătrunderi. Orice s-ar spune, ea nu se va sfârși curând. Este o necesitate de guvernare, căreia un Papă nu i-ar putea scăpa. Prin forța lucrurilor, ea i s-ar impune, în cazul în care gândurile și sentimentele sale i-ar fi potrivnice. Teologii și publiciștii care concură la această reacție, exercitând o vigilență activă asupra tuturor zonelor de frontieră, micșorează primejdiile credinței. Cea mai bună mărturie de recunoștință este aceea pe care le-o dau, în mânie și ură, contrabandiștii și tăinuitorii lor. Dar, oricare ar fi fidelitatea lor, nu stă în puterea lor să suprime toate aceste infiltrații.

S-ar putea obține acest rezultat? Da, printr-o acțiune puternică din afară.

Acțiunea directă asupra păcăliților și complicilor dinăuntru nu va ajunge niciodată să-i schimbe. Ei sunt păcăliți sau complici prin natură. Ar trebui, așadar, transformat temperamentul lor; ceea ce este cu neputință. La ce bun, de altfel? Rolul lor este subaltern. Sunt mijlocitori sau, dacă se voiește, intermediari. Răul vine din altă parte. El nu poate fi suprimat decât în izvorul său. O acțiune izolată ar fi ineficace. Numai o reacție

este capabilă să ajungă la rezultat. Ei bine! tocmai această reacție se produce, dar fără Biserică, în afara ei. Iată ceea ce este important de remarcat.

Șansele romantismului religios, am spus-o, sunt de ordin politic. Cei care îl profesează au beneficiat de succese electorale. Au făcut, prin ei și prin prietenii lor, cucerirea puterii. Ei prezidează educația și dezvoltarea democrației. Această forță exterioară maschează rău extraordinara slăbiciune a doctrinelor lor. Ceea ce este mai rău, ea scoate în evidență neantul și primejdia lor. Căci, stăpâni ai puterii, le aplică. Or, această aplicare devine o experiență. Experiența îngăduie să recunoști pomul după roadele lui. Roadele sale sunt foarte rele. Se simte, se spune, se arată. Aceasta este reacția. Ea se face în domeniul naționalist și în domeniul religios.

Cei care guvernează împotriva Franței, la adăpostul democrației, fac țării aplicarea erorilor lor. Experiența este funestă și țara se ridică în persoana unor cetățeni mai avizați. Aceste erori nu apar deopotrivă de vătămătoare în toate serviciile publice. Necesități, adesea de ordin material, le opun un corectiv eficace.

Nu astfel stau lucrurile în sferele intelectuale și morale, de pildă în ceea ce privește instrucția, literatura și arta. Romanticii se cred pe pământ cucerit. La Sorbona îi vedem la lucru. Ceea ce fac acolo are în toată Franța o repercusiune enormă. Ei au întreprins o deformare a culturii franceze.

Reacția se face spontan în jurul acestei culturi însăși. Ea se manifestă cu vigoare în lucrarea lui Pierre Lasserre, *Doctrina oficială a Universității*. Autorului *Romantismului* îi revenea să îndrepte acest rechizitoriu împotriva barbarilor, invadatori ai Sorbonei.

Această reacție naționalistă se produce în o mie de puncte ale literaturii noastre. Din nefericire, influența literaților o lipsește de cele mai bune energii ale sale. Ei vor să țină gândirea prizonieră literaturii și artei. Intelectuali, în sensul rău al cuvântului, prin temperament și prin gust, se sustrag oricărei acțiuni eficace. Mă întreb ce poate deveni o reacție când refuză să fie o acțiune. Nu mai este nimic. Singura acțiune la care se resemnează se desfășoară în democrație și îi suferă condițiile. Necesitățile electorale și parlamentare îi determină terenul și metoda de exercitare. Ea se vede condamnată să fie constituțională, ceea ce revine a spune că se desfășoară într-un domeniu pregătit de dușman și dispus pentru el. Este cu neputință să fie condamnate eforturile multiple din care este făcută. Dar această împrăștiere iremediabilă o face inutilă.

Pentru a reuși, ar trebui să devină revoluționară. Oare orice reacție nu este în mod necesar astfel? Revoluționară, ar deveni politică, ceea ce i-ar fixa un scop precis și i-ar impune o disciplină. Aceasta ar fi de ajuns pentru a coordona eforturile. Revoluționară și politică, ar avea mijloacele de a-i izgoni din pozițiile politice care le fac forța pe pontifii romantismului religios. Numai atunci neantul care sunt ar apărea cu toată evidența lui. Această revoluție ar avea legitimitatea unui

război întreprins pentru a respinge un invadator multă vreme norocos.

Se face și o reacție religioasă. Vorbesc nu despre aceea care are Biserica drept factor imediat, ci despre o alta care se produce în afară. Problema religioasă se pune înaintea spiritelor cu o insistență care nu îngăduie să fie înlăturată. Se vorbește despre ea mai mult ca niciodată. Aceasta se vede în chip deosebit în artă și în literatură. În ultimii ani, aceste tendințe nu depășeau un vag sentimentalism de religie umanitară. Aveam sub-Tolstoi și sub-Maeterlinck, ceva precum „berzele" mișcării neo-creștine. Nu mai suntem acolo. Oamenii de afaceri ai romantismului au voit să canalizeze acest curent prin mijlocul unor reviste conduse de scriitori hughenoți, oaspeți efemeri ai Pontigny. Editorii lor au mers acolo cu câteva încercări. A fost inutil: la apropierea lor, păsările își luau zborul.

Această reacție se face fără zgomot; ea nu ascultă de nicio dictatură intelectuală. O carte, un articol semnalează din când în când progresele ei. Pentru a-i măsura întinderea, trebuie plecată urechea la ceea ce se spune în anumite cenacluri și trebuie să te amesteci printre oamenii care reprezintă cel mai bine această ascensiune a sufletelor. Convertirile se săvârșesc și nimeni nu vorbește despre ele. Acești convertiți au între ei o uniune de rugăciuni. Lista lor se prelungește. Toți au mers la Biserica romană. Biserica romană le apare înainte, foarte sus, luminând și dominând inteligențele. Ei voiesc să meargă înainte și să urce sus. Din acest motiv merg la ea.

Romantismul religios este în urmă și foarte jos. Modernîștii și democrații care îl caută sunt condamnați să dea înapoi.

Acești catolici îmbrățișează ca pe o mamă Biserica romană de astăzi, care este aceea dintotdeauna. Ei îi cer regula gândurilor și faptelor lor. Primesc de la ea religia. Apreciază tot ceea ce este religios din punctul ei de vedere. Această Biserică are un suveran și o guvernare. Ei lasă Pontifului suveran guvernarea acestei Biserici. El este regele, ei sunt supușii; el este părintele, ei sunt copiii. Catolicismul lor respinge democrația religioasă. Este un catolicism supus.

Aceștia sunt cei ajunși. Alții merg pe aceeași cale, după ce au părăsit credința în himere. Câți dintre ei mărturisesc măreția și urgența problemelor religioase? Ei le văd impunătoare și urgente pentru societăți, tot atât cât pentru indivizi.

Sunt unii care nu sunt pe drum. Ai spune că sunt așezați. Problema religioasă personală nu se pune înaintea conștiinței lor. Dar nu se sustrag aceleia care apasă asupra societăților și, în particular, asupra națiunilor. Această problemă religioasă politică nu este mai puțin urgentă decât cealaltă. Ei o privesc din punctul de vedere al Bisericii romane. Este cazul lui Charles Maurras. Se știe că el face școală. Catolicii se felicită pentru acest omagiu adus drepturilor Bisericii de către o rațiune luminată. Necredincioșii învață prin el să respecte și să favorizeze în patria lor o religie căreia nu au fericirea de a-i da o credință supranaturală.

Aceasta este reacția. Ea își urmează cursul normal, fără a se precipita. O prosperitate materială, de care beneficiază toată lumea, înmulțește obstacolele înaintea ei. Omul care se bucură se teme să piardă ceea ce are și voiește încă mai mult; cel care câștigă nu are decât o dorință: să câștige încă. Și unul, și celălalt au tot interesul ca aceasta să dureze. Ei devin exclusiv conservatori. Reacția, oricare ar fi ea, dacă poate fi eficace, îi înspăimântă. Dar răbdare. Prosperitățile materiale se epuizează și uzează popoarele care se absorb în ele. După vacile grase, vin vacile slabe. Prosperitatea are loviturile sale de întoarcere. Prosperitatea financiară a indivizilor și a grupurilor ascunde adesea ruinele naționale. Ceasul constatărilor vine în chip fatal. Acestea sunt vacile slabe ale Bibliei. Atunci reacțiile găsesc un curs liber. Ele sunt de mântuire publică. Triumful lor este asigurat.

Adevărul de Veacuri este o editură dedicată publicării textelor doctrinare catolice provenite din Magisteriu și din tradiția preconciliară. Oferă lucrări recunoscute, cu respectarea surselor și a sensului original al textelor. Activitatea sa urmărește claritatea, fidelitatea și transmiterea învățăturii.

adevaruldeveacuri.ro